

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

e-ISSN 2791-9714

ISSN 0041-4247

BELGELER

TÜRK TARİH BELGELERİ DERGİSİ

SAYI: 44

ANKARA - 2024

BELGELER

Belgeler

ISSN 0041-4247 | e-ISSN: 2791-9714

Sayı/Issue: 44 (Aralık/December 2024)

Yayıncı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society

PROF. DR. YÜKSEL ÖZGEN

Editör/Editor

M. Abdullah KAYMAK

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society/makaymak@ttk.gov.tr

Editör Yardımcısı/Assistant Editor

Muhammed ÖZLER

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society/mozler@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Birkan SOYKAN

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society/bsoykan@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu

Sıhhiye Yerleşkesi Hacettepe Mahallesi Kızılay Caddesi No: 1 06230 Altındağ/ANKARA

Bilkent Yerleşkesi Üniversiteler Mahallesi Toplum Caddesi No: 5 06800 Çankaya/ANKARA

Tel: +90 312 310 23 68 ♦ Fax: +90 312 310 16 98

www.belgeler.gov.tr ♦ belgeler@ttk.gov.tr

Aralık-December 2024 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

European Reference Index for the Humanities (ERIHPLUS), Central & Eastern European

Academic Source (CEEAS) (EBSCO), Historical Abstracts (EBSCO), Periodicals Index

Online (ProQuest).

Tasarım/Design

Elif İrem DOĞAN DEMİR

Kapak Tasarım/Cover Design

Emine ÇAKIR

Belgeler

ISSN 0041-4247 | e-ISSN: 2791-9714

Sayı/Issue: 44 (Aralık/December 2024)

Yayın Komisyonu/Commission of Publications

Prof. Dr. Ebru ALTAN

İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
ealtan@istanbul.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-4246-7672>

Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN

Orta Doğu Teknik Üniversitesi/Middle East Technical University, Ankara, TÜRKİYE
atakuman@metu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-8675-6236>

Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL

Yıldız Teknik Üniversitesi/Yıldız Teknik University, İstanbul, TÜRKİYE
fdemirel@yildiz.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-4225-0633>

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi/İstanbul 29 Mayıs University, İstanbul, TÜRKİYE
femecen@29mayis.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-7478-7411>

Prof. Dr. Nejlâ GÜNAY

Gazi Üniversitesi/Gazi University, Ankara, TÜRKİYE
ngunay@gazi.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-5895-8359>

Prof. Dr. Musa KADIOĞLU

Ankara Üniversitesi/Ankara University, Ankara, TÜRKİYE
musakadioglu@ankara.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-6481-229X>

Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU

İstanbul Medeniyet Üniversitesi/İstanbul Medeniyet University, İstanbul, TÜRKİYE
selim.karahasanoglu@medeniyet.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-6112-730X>

Prof. Dr. Yunus KOÇ

Hacettepe Üniversitesi/Hacettepe University, Ankara, TÜRKİYE
yunusk@hacettepe.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-9330-4019>

Prof. Dr. Hatice ORUÇ

Ankara Üniversitesi/Ankara University, Ankara, TÜRKİYE
horuc@ankara.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-2185-1640>

Doç. Dr. Yunus PUSTU

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society, Ankara, TÜRKİYE
ypustu@ttk.gov.tr <https://orcid.org/0000-0003-4409-2325>

Prof. Dr. M. Hamdi SAYAR

İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
mhsayar@istanbul.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-6339-9002>

Prof. Dr. Haluk SELVİ

Sakarya Üniversitesi/Sakarya University, Sakarya, TÜRKİYE
hselvi@sakarya.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-3669-8378>

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ

Selçuk Üniversitesi/Selçuk University, Konya, TÜRKİYE
ssolmaz@selcuk.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-3581-1028>

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

Yeditepe Üniversitesi/Yeditepe University, İstanbul, TÜRKİYE
ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>

Prof. Dr. Arzu TERZİ

İstanbul Üniversitesi/İstanbul University, İstanbul, TÜRKİYE
terzi@istanbul.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-8820-8110>

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL

Pamukkale Üniversitesi/Pamukkale University, Denizli, TÜRKİYE
maunal@pau.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-8311-7965>

Doç. Dr. Hasan YILMAZYAŞAR

Anadolu Üniversitesi/Anadolu University, Eskişehir, TÜRKİYE
hyyasar@anadolu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-8148-9562>

Belgeler

ISSN 0041-4247 | e-ISSN: 2791-9714
Sayı/Issue: 44 (Aralık/December 2024)

Hakemler Listesi/Referees List

Prof. Dr. Durmuş AKALIN

Pamukkale Üniversitesi/Pamukkale University, Denizli, TÜRKİYE
dakalin@pau.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7086-4651>

Doç. Dr. Biray ÇAKMAK

Uşak Üniversitesi/Uşak University, Uşak, TÜRKİYE
biray.cakmak@usak.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9753-4313>

Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ

Hacettepe Üniversitesi/Hacettepe University, Ankara, TÜRKİYE
cozunlu@hacettepe.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8064-2016>

Prof. Dr. Serkan YAZICI

Sinop Üniversitesi/Sinop University, Sinop, TÜRKİYE
syazici@sinop.edu.tr, <https://orcid.org/0009-0004-6064-098X>

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri:	<u>Sayfa</u>
GÖKMEN, ERTAN: 1732 ve 1777 Yıllarına Ait Tımar ve Zeamet Kanunları.....	1
KIZILTOPRAK, SÜLEYMAN: Lord Evelyn Baring Cromer'ın Abbas II Adlı Eserinin Değerlendirmesi ve Tercümesi.....	33

CONTENTS

Research Articles:	<u>Page</u>
GÖKMEN, ERTAN: The Laws of Tımar and Zeamet Dated 1732 and 1777	1
KIZILTOPRAK, SÜLEYMAN: Review and Translation of Lord Evelyn Baring Cromer's Abbas II	33

BELGELER

Sayı/Issue: 44
Aralık/December 2024

<https://belgeler.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 02.03.2024
Kabul/Accepted: 17.07.2024

DOI: 10.37879/belgeler.2024.231

Araştırma Makalesi/Research Article

1732 ve 1777 Yıllarına Ait Tımar ve Zeamet Kanunları

The Laws of Timar and Zeamet Dated 1732 and 1777

Ertan Gökmen*

Öz

Osmanlı Devleti'nin ziraî, iktisadî, askerî ve idarî yapısına etki eden tımar sisteminin kuruluşu, devletin kuruluş yıllarına kadar geriye gitse de sistemin mükemmel işleyişi ancak 16. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir. Devlet, sahip olduğu toprakların büyük kısmında uyguladığı bu sistem ile vergilerini toplamış, askerî birlikler oluşturmuş, bu birliklerle fetihler yapmış ve sınırlarını genişletmiştir. Ne var ki bu sistem ateşli silahların savaşlarda kullanılmaya başlaması, savaşların uzun sürmesi, paranın değer kaybetmesi gibi birçok nedenle bozulmaya başlamıştır. Bu bozulmanın nedenlerine ve sistemin nasıl düzeltilebileceğine dair 17. yüzyılda bazı kitap ve risaleler yazılmıştır. Devlet, tımar arazilerinin gelirlerinden hakkıyla istifade edemediğini görünce dirlikleri hazineye dahil edip mukataa olarak iltizama vermeye ve gelirlerini toplamaya başlamıştır. 18. yüzyıla ait tımar yoklama kayıtlarının ve tımar sistemine dair birtakım kanun ve nizamnamelerin yayınlanmış olması, tımar sisteminin Anadolu'da ve Rumeli'de tam olarak ortadan kalkmadığını göstermektedir. Sistemde görülen bozuklukları düzeltmeye yönelik 1791 ve 1792 yıllarında çıkarılan iki kanun mevcut olup bunlar tam metin olarak yayınlanmıştır. Ele aldığımız bu çalışmada ise 1732 ve 1777 yıllarında tımar ve zeamete dair yayınlanan kanunların muhtevalarına değinilmiş ve bu kanunların tam metinleri verilmiştir. Bunun yanında 1732, 1777, 1791 ve 1792 yıllarında tımar sistemi ile ilgili çıkarılan kanunların birbirine benzeyen ve birbirinden ayrılan yönleri üzerinde durulmuştur. Çıkarılan dört kanunname bazı farklılıklar bulunsa da bunların büyük oranda birbirine benzediği görülmüştür. Alaybeylerinin ehil, doğru, dirayetli, askerinin işlerini bilen ve yürütebilecek kişiler arasından seçilmesi kanunlarda üzerinde durulan hususlar arasındadır. Bunun yanında alaybeylerinden, hak eden kişiler için eski kanunlara riayet ederek arzlar yapması beklenmektedir. Tımarlı sipahilerden ise sefer zamanında alaybeyi bayrağı altında, barış zamanında ise tımarlarında bulunmaları isteniyordu.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Tımar, Zeamet, Eyalet Askeri, Dirlik.

* Prof. Dr., Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü – Prof. Dr., Manisa Celâl Bayar University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Manisa/TÜRKİYE, ertan.gokmen@cbu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-9189-9960>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Citation/Atf: Gökmen, Ertan, "1732 ve 1777 Yıllarına Ait Tımar ve Zeamet Kanunları", *Belgeler*, S. 44, 2024, 1-32.

Abstract

Although the establishment of the timar system which affected the agricultural, economic, military and administrative structure of Ottoman Empire, dates back to the founding years of the state, the perfect functioning of the system continued until the end of the 16th century. With this system applied to most of lands it owned, the state collected taxes, formed military units, conquered with these units and expanded its borders. However, this system began to break down for many reasons, such as the use of firearms in wars, the long duration of wars, and the loss of value of the money. Some books and pamphlets were written in the 17th century about the reasons for this deterioration and how the system could be corrected. When the state saw that it could not properly benefit from the revenue of timar lands, it included the dirliks in to treasury and started to give them as mukataa and collect their revenues. The publications of timar roll records and some laws and regulations regarding the timar system in the 18th century shows the timar system has not completely disappeared in Anatolia and Rumelia. There are two laws enacted in 1711 and 1792 to correct the disorders seen in the system, and these have been published in full text. In this study, the content of the laws regarding timar and zeamet published in 1732 and 1777 is mentioned and full text of these laws are given. In addition, similar and different aspects of the laws regarding the timar system in 1732, 1777, 1791 and 1792 were emphasized. Although there are some differences in the four enacted laws, they are largely similar to each other. The selection of alaybeyi from among competent, accurate, astute people who know and carry out the military's work is among the issues emphasized in the law. In addition, the alaybeys are expected to make offerings to deserving people in accordance with the old laws. The timarlı sipahis were required to be under the flag of alaybeyi during the campaign and to be in their timars during the peacetime.

Keywords: Ottoman, Pronoia, Large Fief, Dirlik.

Giriş

Timar, askerî veya sivil görevlilere maiyetlerine ve yapacakları hizmetlere karşılık olmak üzere belli bölgelerden kendi ad ve hesaplarına tahsil yetkisi ile tahsis edilmiş vergi kaynaklarını ve yıllık geliri yirmi bin akçeye kadar olan dirlikleri ifade etmektedir. Timar sistemi; para ekonomisinin iyi derecede gelişmediği, pek çoğu aynî ürün olarak toplanan vergi gelirlerinin taşınması, paraya çevrilmesi, merkezî hazinede toplanıp buradan dağıtılmasının güç olduğu zamanlarda hem doğu hem de batıdaki pek çok ülkede zaman zaman uygulanan bir sistem idi. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nde timarlı sipahi denilen süvari askeri ordusunun teşkilinde timar sistemi uzun süre uygulanmıştır.¹ Timar sistemi 1300-1600 yılları arasında sadece Osmanlı Devleti'nin askerî teşkilatlanmasında etkili olmamış, aynı zamanda devlete ait arazilerin işlenmesinde, reaya statüsünün ve ahalinin ödemek zorunda oldukları vergilerin tespitinde temel belirleyici faktör olmuştur. Sistemin devletin kuruluş dönemi padişahlarından Orhan Bey dönemine kadar uzandığı bilinmektedir.²

Timar sisteminin ne olduğuna ve işleyişine dair umumî ve sancaklara ait kanunnamelerde bilgi bulunmaktadır.³ Defter-i Hakanî Eminliği yapmış olan Ayn-ı Ali Efendi 1607 yılında yazdığı

1 Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İslam Ansiklopedisi*, C 12/1, MEB, Eskişehir 2001, s. 286-287.

2 Halil İncalcık, "Timar", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 41, İstanbul 2012, s. 168.

3 Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali*

Kavânîn-i Âl-i Osmân der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân adlı eserinde,⁴ 1653 yılı Temmuz ayı ortasında Silahdâr-ı Şehriyârî Kenan Ağa'nın bendelerinden olan Mustafa bin Mustafa tarafından istinsah edilen ve İlhan Şahin tarafından yayınlanan risalede⁵ ve 30 Aralık 1653 tarihini⁶ taşıyan ve Midhat Sertoğlu tarafından açıklamalı olarak yayınlanan Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi'nde tımar sisteminin uygulandığı yerler ile kimlere hangi hizmetler karşılığında dirlik verildiği belirtilmiştir. Şahin'in neşrettiği risalede alaybeyleri, çeribaşları, dirlik sahiplerinin yaptıkları vazifeler, kılıç tımarlar,⁷ tımar ve zeametın intikal şartları, sarayda görevli müteferrika, çavuş ve katiplerin sahip oldukları zeametlerin evlatları arasında nasıl taksim edileceği hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁸ *Telhîsü'l-Beyân*'da da tımarlı sipahinin sancağında oturmasının şart olduğuna, azledilmiş sipahiye iki yıl geçmeden tımar verilmeyeceğine, şehit sipahi oğluna tımarın ziyadesiyle verileceğine dair hükümler bulunmaktadır.⁹

Tımar sistemi içerisinde alaybeyleri ile çeribaşlarının önemli bir yeri vardı. Alaybeyi, tımarlı sipahilerin savaş dışı zamanlarda buldukları yerdeki amiri idi. Tımar sahiplerinin bir nahiyelik bölgelerdeki amirleri ise çeribaşları idi. Alaybeyleri, geliri yüksek olan zeamet tasarruf ederlerdi. Sipahilerin bütün talepleri çeribaşı vasıtasıyla alaybeyine iletilirdi. Alaybeyleri de bu istekleri sancakbeylerine değil doğrudan divana bildirirlerdi.¹⁰

Sancak kanunnamelerinde ve şahıslar tarafından yazılmış eserlerde bazı hususiyetlerine temas edilen tımar sistemi, 17. yüzyıl başlarından itibaren bozulmaya başlamıştır. Yazarı belli olmayan, ancak III. Murad, III. Mehmet, I. Ahmet ve II. Osman dönemlerinde yaşadığı tahmin edilen ve 1617-1620'lere tarihlenen *Kitâb-ı Müstetab*'da,¹¹ Ayn-ı Ali Efendi tarafından I. Ahmed'e sunulan *Kavânîn-i Âl-i Osmâniye ve Havâkîn-i Sultâniye* adlı 1607 tarihli eserde,¹² Koçi Bey tarafından 1631'de Sultan IV. Murad'a sunulan risalede¹³ sistemin bozulmasına ve düzeltilmesine dair çözüm önerilerine değinilmiştir.

Esasları Kanunlar I, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Yayın No: 568, İstanbul 1943; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990; *I. Selim Kanunnameleri (1512-1520)*, haz. Yaşar Yücel-Selami Pulaha, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 52-53, 79-80.

4 Mehmet İpşirli, "Ayn Ali Efendi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1991, s. 258-259.

5 İlhan Şahin, "Timâr Sistemi Hakkında Bir Risale", *Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1979, s. 906-935.

6 *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, haz. Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Yayın No: 26, İstanbul 1992, s. 128.

7 Kılıç, bir tımar veya zeametın çekirdeğini oluşturan kısma denilmektedir. Miktarı bulunduğu yere göre değişen kılıçların altı çeşidi bulunmaktadır. Bk. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s. 399.

8 Şahin, agm., s. 923, 931, 934-935.

9 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 140-141.

10 Sertoğlu, *age.*, s. 20.

11 Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetab, Kitâb-ı Mesâlihi'l-Müslimin ve Menâfi'l-Mü'minin, Hırzû'l-Mülûk*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. XXII, XXIII, 15.

12 Barkan, agm., s. 319-320; Yücel, *age.*, s. XVIII.

13 *Koçi Bey Risalesi*, haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, Ankara 2018, s. 20, 66-69, 86-87, 107-109.

Dirlik gelirlerinden ve sahiplerinden yeterince istifade edemeyen devlet, öncelikle tımar ve zeamet arazilerinden başlamak suretiyle 18. yüzyıldan itibaren hasları mukataa haline getirip, bunları iltizama vermeye başlamıştır. Kurulu sistemde dengenin birden bozulmaması için mukataaya alma işlemine öncelikle küçük dirliklerden başlanmıştır.¹⁴ Tımar ve zeametlerin mukataa sistemine dahil edilmesi III. Selim Dönemi'nde İrad-ı Cedid Hazinesi'nin kurulması ile hız kazanmıştır. Mirasçısı olmayıp mahlul kalan, özel nedenlerle mahlul addedilen, mîrice zapt edilen, gelir azlığı nedeniyle ferağ edilen tımarlar, İrad-ı Cedid Hazinesi'nce idare edilmek üzere bu hazineye terk edilmiştir.¹⁵ 1827 yılına gelindiğinde elli üç sancakta bulunan 5200 tımarlı sipahi, gelirleriyle Asâkir-i Mansûre süvarisi haline getirilmiştir. 7 Haziran 1844 tarihli sadrazamlık emri ile zaptiye teşkilatında görevlendirilmek suretiyle talipli olanların tımarları hazineye bağlanmış, istekli olmayanlar ise emekli edilmek ve kendilerinden cebelü bedeliyesi alınmak suretiyle tımar sistemine son verilmiştir.¹⁶

Bozulmasına rağmen tımar sisteminin düzeltilmesi ve ıslahı yolunda 1732 yılında bir kanun ve 1777 yılında bir nizamname/kanunname çıkarılmıştır. Sistemdeki bozulma, bunun sebepleri, alaybeyi, çeribaşı ve tımarlı sipahilerin sorumlulukları ile zeamete sahip müteferrika, çavuş ve katiplerin sayıları ile vazifeleri bu kanunnamelerde belirtilmiştir. Bu kanunnamelerden sonra 1791 ve 1792 yıllarında da tımar ve zeamete dair iki kanunname¹⁷ çıkarılmıştır. Aşağıdaki başlıklarda bu kanunların muhtevası ile birbirleri arasındaki benzerliklerle farklılıklara değinilmiştir.

1. 1144/1732 ve 1191/1777 Yıllarına Ait Tımar Kanunları

Ele aldığımız tımar ve zeamet düzenine ait kanunların/nizamnamelerin yer aldığı "Tahvîl-i Nizâm" adlı defter, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Asâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Tahvîl (Nişân) Kalemi defterleri kataloğunda 84 numara ile kayıtlı bulunmaktadır.¹⁸ Defter 174 sayfa olup 49x22 ebatlarında ciltli ve ebruludur. Çalışmamıza konu olan Gurre-i Şaban 1144/29 Ocak 1732 ve Gurre-i Şaban 1191/4 Eylül 1777 tarihli tımar ve zeamet düzenine dair kanunların/nizamnamelerin ilki defterin 5-9., ikincisi 10-13. sayfaları arasında bulunmaktadır. Birinci nizamnamenin başında hatt-ı hümayuna ve nizamnameye dair bir tanımlama bulunmayıp doğrudan nizamnameyle başlamıştır. İkinci kanunun başında sekiz satırlık "Mübârek Hatt-ı Hümâyûn-ı Şevket-makrûn Sûretidir" ifadesi ile başlayan bir hatt-ı hümayun bulunmaktadır. Bundan sonra "Sûret-i Nizâmname-i Müstahsenedir" denilerek nizamname kaydedilmiştir. 4 Eylül 1777 tarihli nizamname, *Cevdet Tarihi*'nde de zikredilmiş olup burada hatt-ı hümayun, nizamname suretinin sonuna konulmuştur. Bu eserde hatt-ı hü-

14 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 34-35.

15 Cezar, *age.*, s. 174-175, 178-179, 181.

16 İnalçık, *agm.*, s. 173. Tımar sisteminin tasfiyesi için bk. Barkan, *agm.*, s. 328-332; Veli Aydın, "Tımar Sisteminin Kaldırılma Süreci ve Bazı Değerlendirmeler", *OTAM*, Yıl 2001, S. 12, s. 103.

17 Tımar ve zeamete dair yapılan bu düzenleme 1732 yılında çıkarılan kanunname, 1777 yılında çıkarılan nizamname, 1791 ve 1792 yıllarında çıkarılan ise kanun şeklinde tanımlandığı ilgili kanun ve nizamname metinlerinden anlaşılmaktadır.

18 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Tahvil (Nişan) Kalemi Defterleri (A.DVNSNŞT.d.), 84.

mayun “Sûret-i Hatt-ı Hümâyûn” şeklinde, nizamname ise “Sûret-i Nizâm-nâme-i Tîmâr ve Ze’âmet” şeklinde başlıklandırılmıştır.¹⁹

Tımar ve zeamet sistemine dair yapılmış bazı çalışmalarda 4 Eylül 1777 tarihli nizamnamenin içeriğine değinilmiş olmasına rağmen tam metnine rastlanmamıştır.²⁰ 29 Ocak 1732 tarihli kanuna ise konuya dair literatürde rastlanmamıştır. Devletin kuruluşundan Tanzimat sonrasına kadar varlığını devam ettiren tımar sistemi ile alakalı bu iki kanun/nizamname metinlerinin neşri ile tımar sisteminde görülen aksaklıklar ve alınmaya çalışılan tedbirler daha iyi anlaşıl-mış olacaktır.

1732 ve 1777 yıllarına ait bu kanun/nizamnamelerden sonra da sistemde görülen aksaklıkları gidermeye yönelik 1206/1791 yılında ve 21 Muharrem 1207/8 Eylül 1792 tarihinde kanun-name yayınlanmıştır. Bu kanundan ilki Mustafa Cezar tarafından tam metin olarak²¹, 1792 yılına ait olanı ise *Nizam-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)* isimli eserde “Kânun-ı Cedîd” adıyla neşredilmiştir.²² Her iki kanuna dayalı olarak tımar sistemine dair getirilen yenilikleri Özkaya yazdığı makalede ele almıştır.²³

1.1. 1732 Yılına Ait Tımar ve Zuama Kanunu’nun Muhtevası

Gurre-i Şaban 1144/29 Ocak 1732 tarihli Tımar ve Zuama Kanunnamesi’nin giriş kısmında, eyalet askerinin neden bozulduğuna temas edilmiş ve eyalet askeri için olmazsa olmaz kanunların neler olduğu belirtilmiştir. Kanunnameye göre eyalet ve livaların zeamet ve tımar sahipleri, devlet kurulduğundan beri daima intizamlı, birlikte hareket eden muktedir askerî birliklerdi. Bu dönemlerde alaybeylik, hak edene verilmekte, zeamet ve tımar tevcihleri alay-beylerince yapılmakta, tımar ve zeamet sahipleri sancaklarında oturmakta ve alaybeylerinin bayrağı altında toplanmakta idiler. Bu üç husus, tımar kanunlarının esasını oluşturmaktaydı. Macaristan seferleri bertaraf edildikten sonra²⁴ bu üç esasa uyulmadığından eyalet askerinde bozukluklar meydana gelmiştir. Rumeli’deki tımar ve zeamet sahiplerinin bu zamanda Vidin ve Niş kaleleri hizmetine ve İran taraflarına²⁵ tayin edilmeleri, aynı şekilde Anadolu’daki tımar ve zeamet erbabının uzun süren şark seferlerinde görevlendirilmeleri, evlerinden ve yerlerin-

19 *Tarih-i Cevdet*, C 1, Def’a Sâlise, Darüttıbaatü’l-âmiriye, Tarihsiz, s. 308-316.

20 Barkan, agm., s. 329; İnalçık, agm., s. 172; Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tımar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları”, *Tarih Dergisi*, Yıl 2011, S. 32, s. 223.

21 Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, No: 28, İstanbul 1965, s. 459-463.

22 Yunus Koç-Fatih Yeşil, *Nizam-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, s. 2-16. Bu nizamname tatbik için taşraya da gönderilmiş ve sureti kadı sicillerine kaydedilmiştir. Manisa Şer’iyye Sicili, No: 230, s. 133-148.

23 Özkaya, agm., s. 224-231.

24 Bu savaş 1716-1718 yılları arasında Avusturya ile yapılmış olup 1718 yılında Pasarofça Anlaşması ile neticelenmiştir. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C III-IV, Sadeleştiren: Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1992, s. 31-35. Ayrıca bu savaş ve 18. yüzyılda yapılan diğer Osmanlı-Avusturya savaşları için bk. Uğur Kurtaran, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Avusturya Siyasi İlişkileri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, Sayı XVII, s. 398.

25 1722-1723 yıllarında başlayan, III. Ahmed ve I. Mahmud döneminde devam eden Osmanlı-İran Savaşları için bk. Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 36-54.

den uzak kalmalarına ve dirlikleri hakkıyla zapt edememelerine neden olmuştur. Bu durumda olan eyalet askerleri eski güç ve kuvvetlerini kaybetmişler ve perişan hale gelmişlerdir. Bunun yanında alaybeylikler de uzun zamandır şefaaf ve rica ile ehil olmayan kimselere verilir hale gelmiştir. Alaybeyleri “nâ-mevcûd” ve “terk-i hıdmet” bahanesi ile dirlik sahiplerini azletmeyi âdet haline getirmişlerdir. İstanbul’da kadı ve naip arzları ile hariçten kimselere tımar ve zeamet tevcih edilir olmuştur. Ayrıca vezir, mîrimîrân ve ayan adamları da arzuhal ile tımar ve zeamet almaya başlamışlardır. Bu kişiler barış zamanında sancağında, sefer zamanında da alaybeyi bayrağı altında bulunmadıklarından bu mümtaz askerinin durumu perişan hale gelmiştir.²⁶

Kanunnamede eyalet askerinin içinde bulunduğu durum yukarıdaki şekilde açıklandıktan sonra neler yapılması gerektiği hususu üzerinde durulmuştur. Bu anlamda yukarıda belirtilen üç esas kaidenin işler hale getirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Artık tımar ve zeametler kadı, naip ve cebelü tahsildârları arzları ile değil, aksine alaybeyleri arzları ile yapılacak, zeamet ve tımar sahipleri sancaklarında oturacak ve kimseye himaye ile tımar ve zeamet verilmeyecektir. Alaybeylik için Devlet-i Aliyye, vezirler ve valiler tarafından otuz kuruş kalem harcından başka kapı harcı, aidat ve caize alınmayacaktır. Alaybeylik başka sancaktan olanlara, tımar ve zeametle alakası olmayan ayan ve gediklilere değil, her sancağın zaim ve tımar sahipleri arasından vakarlı, askerinin işlerini bilen ve yürütebilecek sadık, güvenilir, nüfuzlu, tavırları düzgün, güç, kuvvet sahibi ve gayretli kişilere gerekli araştırmalar yapıldıktan sonra sancaklıların reyî, oluru ve vezirlerin arzı ile verilecektir.²⁷

Tımar ve zeamet sahipleri garazlarına yenik düşerek falanı alaybeyi isteriz, şunu istemeyiz demeyecek ve iki fırkaya ayrılmayacaktır. Cümlesi belirtilen vasıflara sahip kişiyi alaybeyi olarak benimseyecek ve ona itaat edecektir. Eyalet valisi de sancak sahiplerinin seçtiği ve mahzar verdiği alaybeyini İstanbul’a arz edecektir. Alaybeyleri hizmetlerinde kusuru olmadıkça tek bir söze dayanarak, haklarındaki iddialar araştırılmadan ve doğruluğu ortaya konmadan azledilmeyecektir. Ancak kanuna aykırı hareketleri zuhur eden alaybeyleri azledilmekle kalınmayacak başkalarına ibret olması için katledilecektir. Alaybeyleri de hak yolundan ayrılmadan, garaz ve kayırma ile zeamet ve tımar sahiplerini görevlerinden almayacaktır. Alaybeyleri, barış zamanında kânûn-ı kadîm üzere sancakta harbe yarar askerlerden ve ocakzadelerden sancak kaydının onda biri kadar mülazımı seçecek, savaşta ve barışta bulunmak şartıyla bunların eşkalini, isimlerini, şöretlerini arzda belirtecek, ondan sonra mülâzemet²⁸ emri verilmesi için arz edecektir. Başka yerde bulunanlara, arzuhal ile talep edenlere, sefil ve reaya taifesinden olanlara mülâzemet verilmeyecektir.²⁹

Savaşta mülâzımlar dışında şecaat gösterenler olursa bunlar tardedilip uzaklaştırılmayacak, barış zamanında belirlenen sınıra indirilmek şartıyla bunlara boşalan mülâzemetler için arz yapılacaktır. Alaybeyi arz vermek istediğinde bunu her nahiyenin çeribaşısı, doğru, dindar

26 BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 4.

27 BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 5.

28 Mülâzım, maaşsız acemilik hizmeti yerinde kullanılan tabir olup stajyer yerinde kullanılırdı. Buna şakirt de denirdi. Bunun yanında aylık almaksızın sırf iş öğrenmek için kaleme devam edenlere de mülâzım denirdi. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C II, MEB, İstanbul 1993, s. 611-612.

29 BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 5.

birkaç dirlik erbabı ile müşavere edecek ve bunların isimlerini arzda belirtecek ve arzlarına tarih koyacaktır.³⁰

Kanunda zikredilen bir diğer husus tımar ve zeametlerin intikali ile ilgilidir. Tımar ve zeamet sahiplerinden birisi barışta ya da savaşta vefat ederse bunların sabi ve kılıca kadir üç erkek evladı varsa tımar bunlara müşterek olarak verilecektir. Üçten fazla oğula müşterek verilmeyecektir. Bir oğlu varsa tamamen yaşı belirtilerek ona verilecektir. Tımarın evlat dışında birisine verilmesi yasaktır. Eğer erkek evladı yok ve seferde vefat etmiş ise o seferde yanında mülâzemet ile kardeşi bulunmaz ise başka yerde bulunan kardeşine, kardeşi de yoksa birinci mülâzıma tamamen arz edilecektir. Birinci mülâzım rağbet etmez ise ikinciye, ikinci rağbet etmez ise üçüncüye verilecektir. Acezeye, oturak olana, ırgata, hak etmeyene, reayaya mülâzemet ve tımar verilmeyecektir. Tımar sahibi baba vefat ettiğinde anne karnındaki evlada tımar verilmeyecektir. Ancak merhameten verilmesi söz konusu olabilecektir. Baba vefat ettiğinde oğlu üzerinde bir tımar varsa oğluna verilmeyip mülâzım kardeşine, kardeşi yoksa mülâzıma verilecektir. Baba vefat ettiğinde başka bir yerde bulunan oğluna haber gönderilecek ve gelinceye kadar mahsulüne mevkûfçu müdahale etmeyecektir.³¹

Barış zamanında tımarı hasılatını yiyip sefer zamanında terk-i hizmet edenlerin tımarları ellerinden alınacak ve haklarında ceza tertip edilecektir. Kanunda alaybeylerinin tevcih etmeyip gelirlerini yedikleri sepet tımarlara dair de hükümler vardır. Bu anlamda alaybeylerin mekel/yemeklik edindikleri sepet tımarları mülâzımlara arz etmesi istenmektedir. Yine tek başına sefere gitmeye gücü olan kılıçlardan ilhak edilmiş ve tashih olunmuş kılıç var ise kılıç olmak üzere mülâzımlardan rağbet edene arz edilecektir. Ancak mutasarrıfların rağbet ettikleri kılıçlar kendilerinde bırakılacaktır. Kılıçların bir araya getirilmesi yasak olup bu husus devamlı şekilde kontrol edilecektir. Bir şekilde kaydına şerh konulup sancağı altında bulunmayanların merkeze bildirilmesi gerekmektedir. Emir verildiğinde sipahilerin yirmi gün içinde silahlarıyla bayrağı altında bulunmaları lazımdır. Sipahilerin zeametlerinin ve tımarlarının bulunduğu sancak dışında oturmaya izinleri yoktur. Tımar ve zeameti bir sancakta, kendisi başka bir sancakta olanlara 1144 senesi şabanı başından (29 Ocak 1732) itibaren iki seneye kadar süre verilmiştir. Bu süre içinde sipahiler ya başka sancaktaki mal ve mülkünü satmalı ya da biriyle tımar ve zeametini değiştirmelidir. Bu değişime alaybeyleri izin vereceklerdir.³²

Kanunda dirlik sahiplerinin sancaklarında oturmalarının memleketin imarına ve reayayı korumaya faydalı olacağı belirtilmiş ve sancağında oturmayanların gizlenip saklanmaması istenmiştir.

İlhak edilmiş ve hisse itibariyle tımar olmak üzere tashih edilmiş kılıçlar ayrılarak 1130/1717-1718 yılından beri ayrılmış olanları mülâzımlara verilmelidir. 1130/1717-1718 yılından önce ilhak ve tashih edilmiş kılıçlar ayrılmayacaktır. Şayet bir gediklinin 1130/1717-1718 yılından beri ilhak edilen kılıcı tashih edilmiş ve ayrılmış ise 1130/1717-1718 yılından önceki tarihe itibar edilip gedikliye verilecektir. Kırım Hanları için defterli tımar ve zeamet sınırı eskiden olduğu gibi otuz kayıt olarak tashih edilmiş olduğundan bundan fazlasına izin verilmemeli ve şayet otuzdan fazla ise bunların kaydı silinmelidir. Vezir kethüdarları, divan katipleri ve

30 BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 6-7.

31 BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 6-7.

32 BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 6-7.

hazinedarlar üzerinde tımar ve zeamet bulunur ise belirtilen üç gedikte olanlar defterli olmalı ve fazla olmamalıdır. Kayıtları şerhli olanların şerhleri de kaldırılmalıdır. Bundan sonra hacca veya önemli bir iş için başka yere gidenler dışında kimseye şerh verilmemelidir.

Dirlik sahipleri arasında rızaya dayalı olarak tımar ve zeametten el çekmek caizdir. Bu el çekme, ancak evlat, akraba ve mülâzım lehine olabilir. Tımarından el çekenlere tekrar dirlik verilmeyecektir. Zeamet ve tımar sahibi yaralı, yaşlı ve iş göremez olduğu iyice anlaşılma-dıkça tekaüt edilmeyecektir. Şartlara aykırı tekaüt talep eden ile bunu arz eden alaybeyine ceza tertip edilecek ve tımar, bunu haber verene verilecektir. Savaşmaya gücü varken emekli olanlar mevcut ise bunların eşkinci olması için arz yapılacaktır. Emekli olanlar vefat ettiğinde erkek evladı varsa müştereken, bir oğlu varsa tamamen arz edilecek, evladı yok ise kardeşine değil, birinci mülâzıma verilecektir.

Alaybeyleri masraflarına karşılık olmak üzere fevt, azil, mübadele ve kasr-ı yed sebebiyle mülâzemet arzından başka her ne arz ederlerse tımar hasılatının öşrü kadar arz akçesi alabileceklendir. Humbaracı ve lağımçı zeamet ve tımarları eski miktarına indirilecektir. Zeamet ve tımar sahibi kendi işleri için İstanbul'a ya da başka bir yere gitmek istediğinde alaybeyi iznini gösteren arz almadıkça gidemeyecek ve alaybeyleri bunun karşılığında para talep etmeyeceklerdir. Alaybeyleri tarihsiz arz vermeyecekler, şayet veren olur ise cezalandırılacaktır.³³

Dergâh-ı Muallâ müteferrika ve çavuş gediklerinin ikişer yüzden dört yüz kaydı bulunacaktır. Müteferrika ve çavuş gediklilerinden biri seferde ya da barışta vefat ederse gediği başkasına verilmeyecektir. Şayet erkek evladı var ise zeamet büyük oğluna verilecektir. Gediği olmayan diğer oğlanların hisseleri farklı sancaklarda bulunur ise bunları ayırmak caiz olmayıp diledikleri sancaktan birinde oturmaları istenecektir. Eğer gediksiz oğullar sancakta ikamete rağbet etmezler ise o zaman hisseleri gedikli müşterek kardeşine verilecektir. Müşterek kardeşlerden biri çocuksuz olarak vefat ederse hissesi başkasına değil, müşterek kardeşine verilecektir. Şayet vefat eden gediklinin bir oğlu varsa ve gedik şartlarına uygun ise gediği ve zeameti tamamen ona verilecek ve ayrılmayacaktır. Şayet çocuk ise cebelü verecek ve genç olduğunda sancağına gidip oturacaktır. Vefat eden gediklinin evladı yok ise zeameti kime ferman buyrulur ise ona verilecektir.

Divan-ı Hümayun kâtip gediklilerine elli kitâbet, yirmi şakirtlik gediği ve otuz mülâzemet; defterhane kâtipleri için on beş kitâbet, on beş şakirtlik gediği ve yirmi mülâzemet verilecektir. Buna göre divan kitâbetine yetmiş gedik, otuz mülâzemet; defterhane kitâbetine otuz gedik ve yirmi mülâzemet tayin edilmiştir. Kâtiplerden biri vefat ettiğinde birkaç oğlu var ve hepsi kitâbete muktedir ise babaları zeameti müştereken ve gediği müstahak büyük oğluna verilecek ve gediksiz oğula gedik tedarik edinceye kadar kaleme mülâzemet etmek şartı ile sancakta oturmak teklif edilmeyecektir. Kâtibin erkek evladı çocuk ise cebelü verecek, şayet erkek evladı yok ise hariçten birisine verilmeyip talip olan mülâzıma verilecektir. Kısaca kâtip zeamet ve tımarları başkasına verilmeyip kâtipzâdelere, bilgisi olan mülâzımlara ve ruuslu şakirtlere verilecektir. Kâtiplerin tevcihi reisülküttap ve defter emini arzlarına bağlıdır.³⁴

33 BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 7.

34 BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 8.

Bu tımar ve zeamet kanunu eyalet ve livalarda bulunan tımar ve zeametler ile gedikliler hakkında olup sureti Divan-ı Hümayun ve Defterhane-i Âmire defterlerine yazılacak ve düstur olarak benimsenecektir. Daha önce yapılan tevcihler feshedilmeyecek ve değiştirilmeyecek, 29 Ocak 1732 tarihinden itibaren alaybeylerinden gelen arzların defterhane katiplerince kanunname nizamına uyup uymadığı kontrol edilecektir. Kâtipler belirlenen şartlara aykırı durumun varlığını fark ederlerse bunu defter eminine, o reisülküttaba, o da sadrazama arz edecektir. Bu şekilde hatalı arz yapan alaybeyine ise ceza verilecektir.

Kanun metninin sonlarına doğru bu kanunun yapılma amacının devletin ve ordunun güç kazanmasını sağlamak olduğu, devlet görevlilerinin bu hususta gerekli gayreti göstermesi ve hilafına hareket etmemeleri gerektiği belirtilmiştir. Kanunda ayrıca bu kanunun bir suretinin çıkarılarak reisülküttap ve defter emini tarafından mühürlendikten sonra alaybeylerine gönderilmesi ve bunun seleften halefe teslim edilerek muhafaza edilmesi gerektiği belirtilmiş, kazanın sureti kaybolur ise Divan-ı Hümayun Kalemî'nde kayıtlı suretine göre tekrar çıkartılması istenmiştir Gurre-i Şaban Sene 1144/29 Ocak 1732.³⁵

1.2. 1777 Yılına Ait Tımar ve Zeamet Nizamnamesi'nin Muhtevası

Nizam defterindeki Gurre-i Şaban 1191/4 Eylül 1777 tarihli bu nizamnameye ait bir hatt-ı hümayun sureti bulunmaktadır. Hatt-ı hümayunda, yapılan bu düzenlemenin Allah'ın yardımı ile dine ve devlete hayırlı olacağı, kanunun ihtiva ettiği şartların düstur olarak benimsenmesi ve bunlara devlet adamlarınca uyulması gerektiği belirtildikten sonra bu nizama aykırı hareket edenlerin başlarının kesilmesi emredilmiştir. Devlet adamlarından biri bu nizamı kaldırmak ve feshetmek isterse Divan Kalemî kâtiplerince bunun nizama aykırı olduğu reisülküttaba bildirilecek, o da bunu sadrazama bizzat kendisi anlatacak ve duruma nezaret edecektir. Hatır ve gönül gözetilerek bu nizamın feshine kim cesaret ederse devlete ve dine hıyanet etmiş sayılacaktır. Hattın sonunda bu işlere cesaret edenlerin Allah'ın ve Resul'ünün lanetine mazhar olmaları ve yüzlerinin kara olması için beddua edilmiştir.

Nizamnamenin giriş kısmında 1144/1732 yılına ait kanunnamede olduğu gibi eyalet askerinin her bakımdan mutena ve itibara şayan bir asker olduğu belirtildikten sonra alaybeyliğin hak edenlere ait olduğu, tımar ve zeamet tevcihinin alaybeylerine ait bulunduğu, dirlik sahiplerinin sancaklarında ve alaybeyleri bayrağı altında bulunmasının esas olduğu tekrarlanmıştır. Yine aynı şekilde tımar sahiplerinin neden güç ve kuvvet kaybettikleri belirtilmiştir. Bunun sebebinin ehil olmayanlara rica ve şefaata ile alaybeylik verilmesi olduğu belirtilmiştir. Alaybeyleri de çeşitli bahaneler ve gerçek olmayan durumlar izhar ederek ve bunu âdet edinerek bazı tımarları dirlik sahiplerinin üzerlerinden almış, bazılarını üzerlerinde bırakmıştır. Alaybeyleri dışında kadı ve naip arzları ile ocak harici hademe ve kişilere tımar tevcih edilir olmuştur. Dirlik sahiplerinin barış zamanında sancağında ve savaş zamanında alaybeyi bayrağı altında bulunmaması devletin bu seçkin askeri birliğinin bozulmasına neden olmuştur. Bunun önlenmesi için her tımar sahibi bizzat sancağında oturmalı ve devlet ricali buna ihtimam göstermelidir. Valiler, alaybeyi arzı için hiçbir akça almamalı, sancaklının mahzar verdiği ve nitelikleri nizamnamede belirtilen kişiler için arz vermelidir. Kusuru olmayan alaybeyleri görevlerinden alınmamalıdır.³⁶

³⁵ BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 9.

³⁶ BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 10.

Alaybeyleri garazla kendilerine Allah'ın emaneti olan tevcihat hususunda haktan ayrılmamalıdır. Alaybeyleri 1144/1732 yılında yapılan düzenlemede belirtildiği gibi her sancağın kaydının onda biri kadar hak edenleri ve sancağında oturanları mülâzım olarak arz etmelidir. Sancağında bulunmayan mülâzıma mahlulden tımar verilmeyecektir. Nizamnamede alaybeyinin arz verirken kimlerle istişare edeceği ve nelere dikkat edeceği belirtilmiştir. Nizamnamede tımarın evlatlara, kardeşlere ve mülâzımlara nasıl intikal edeceği hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

1144/1732 yılına ait kanunname de sepet tımarlara dair bilgi verilmiş iken 1191/1777 yılına ait nizamnamede de bu hususta bilgi bulunmaktadır. Buna göre 1777 yılına kadar göz yumma ile bazı kimselerin yemeklik edindikleri sepet tımarlar gizlenmeyerek mülâzımlardan rağbet edenlere arz edilecektir. 1191 senesi Şabanı/4 Eylül 1777 başından sonra tevcih edilecek dirliklerde zeamet ve tımar sahibi sancağında oturmaz ise dirlikleri mülâzımlara verilecektir.

Nizamnamede askeri muharebeye teşvik için zeamet ve tımarlara ilhaka izin verildiği belirtilmektedir. Bu anlamda savaşta kelle ve dil (konuşacak esir) getirenlere bin akçeden altı bin akçeye kadar terakki emri verilecektir. 1191/1777 yılına ait nizamnamede de kimlere kasrı yed yapılacağına, kimlerin tekaüt edileceğine ve haksız olarak tekaüt edilenler için yapılacak işlemlere değinilmiştir.³⁷

1144/1732 yılına ait kanunname de belirtilen humbaracı ve lağımçı tımar ve zeametlerine dair 1191/1777 yılına ait kanunname de bilgi bulunmamaktadır. Alaybeyleri yaptıkları işlemler için dirlik sahiplerinden tımar ve zeamet gelirininde onda biri kadar akça alacaklardır. 1144/1732 yılına ait kanunname de tımar ve zeamet sahiplerinin sancaklardan bir iş için ayrıldıklarında alaybeyine para ödeyip ödemeyeceklerine dair bilgi verilmemiş iken 1191/1777 yılında yapılan düzenlemede alaybeylerin bu işlem için para almayacakları belirtilmiştir.

Dergâh-ı Âli müteferrika ve çavuş gedikli sayısı nizamnamede ikişer yüzden dört yüz olarak belirlenmiştir. 1191/1777 yılına ait nizamnamede de çavuş ve müteferrika dirliklerinin oğullara, kardeşlere ve mülâzımlara nasıl intikal edeceği, dirlik sahibinin çocukları sabi ise yapılması gerekenler hakkında bilgi verilmiştir.

1144/1732 yılında yapılan düzenlemede Divan-ı Hümayun kâtip gediklilerine elli kitâbet, yirmi şakirtlik gediği ve otuz mülâzemet; defterhane kâtipleri için on beş kitâbet, on beş şakirtlik gediği ve yirmi mülâzemet verileceği belirtilmişken 1191/1777 yılında yapılan düzenlemede kitâbet ve şakirtlik sayısı aynı tutulmuş, divan mülâzemeti için kırk, defterhane mülâzemeti için otuz gedik tahsis edilmiştir. Bu kâtiplerin sahip oldukları tımarların evlatlarına nasıl intikal edeceği belirtilmiş, ancak bunların sancakta oturma şartının bulunmadığı ve arzlarının reisülküttap ile defter eminlerine ait olduğu belirtilmiştir.

Nizamnamede belirtilen hususlar ve şartlar düstur edinilecek, bundan önce yapılmış olan tevcihler feshedilmeyecek, değiştirilmeyecek ve bu düzenleme 1191/1777 yılından itibaren yürürlüğe girecektir.

³⁷ BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 11.

2. 1732 ve 1777 Yıllarına Ait Tımar ve Zuama Kanunnamesinde/Nizamnamesinde Temas Edilmeyip 1791 ve 1792 Yıllarına Ait Kanunnamelerde Zikredilen Hususlar

Tımar ve zeamete dair ele aldığımız 1732 yılı kanunnamesi ve 1777 yılı nizamnamesi dışında 1791 ve 1792 yıllarında iki kanunname çıkarılmıştır. Dört farklı tarihte tımar ve zeamete dair kanunname/nizamname çıkarılmış ise de bunların içerikleri birbirlerine yakındır. Burada 1732 kanunnamesinde ve 1777 yılı nizamnamesinde zikredilmeyen 1791 ve 1792 yıllarına ait kanunlarla getirilen hükümlere yer verilmiştir. Bunlardan bir kısmı 1732 ve 1777 tarihli düzenlemelerde hiç zikredilmeyen, bir kısmı da zikredilmiş olmakla birlikte genişletilmiş olan hususlara dairdir.

1792 yılına ait düzenleme “Kânûn-ı Cedîd” olarak isimlendirilmiş olup bu kanunda harçlıkçılara dair bilgiler verilmiştir. Bu anlamda kışlağa tayin edilen eyalet askeri içinden her on neferden birinin harçlıkçı olarak seçilip vilayetlerine gönderilmesinin eski bir kanun olduğu belirtilmiştir. Bundan sonra kanunda belirtilenden fazla bir kişiye bile harçlıkçı adı altında izin verilmeyecektir. Harçlıkçıların buldukları yerden rûz-ı kâsım (9 Kasım) girmedikçe dönüşlerine izin verilmeyecek, rûz-ı kâsımda vilayetlerine giden harçlıkçılar da rûz-ı hızırdı (6 Mayıs) yine alaybeyi bayrağı altında bulunacaklardı.³⁸

Kânûn-ı Cedîd’te eyalet askerinin eskiden beri gördükleri hizmetlerin neler olduğu hakkında bilgi verilmiştir. Eyalet askerinin savaşlarda gösterdiği yiğitlikle devletin yüzünü güldürdüğü, bunun yanında metris kazmak, metrise girmek, tabya yapmak, sepet örmek, toprak taşımak, hendek temizlemek ve top nakletmek gibi işlerde istihdam edildiği belirtilmiştir. Bu işleri yapmanın onların *kânûn-ı kadîmi* olduğu belirtilmiştir. Belirtilen hizmetleri yerine getirmede bundan sonra da can ve başla çalışmaları istenmiştir.³⁹ Kânûn-ı Cedîd’te zikredilen işleri tımar ve zeamet askerinin yapıyor olması onların savaşçı birlik olma özelliklerini kaybettiklerini ortaya koymaktadır.

Dirlik sahiplerinin vazife göremez hale gelmesinde onların gelirlerinin hayli azalmış olmasının büyük etkisi vardı. Bu hususta bir ıslahat ve yenileme yapılmasına ihtiyaç vardı. 1792 yılına ait Kânûn-ı Cedîd’te belirtildiğine göre bazı tımarların hasılatı yetmiş, seksen, yüz kuruş, hatta daha da azdır. Bu durumda olan tımar sahiplerinin sefere katılabilmesi için gelirlerinin artırılmasına ihtiyaç vardı. Bu artışın yapılabilmesi için yıllık hasılatı yarım keseden⁴⁰ az olan tımarlar mahlul olduğunda yıllık hasılatı yarım keseden az olan müşterek ve icmalli tımara ilhak edilecekti. Yarım keseden fazla geliri olan tımarın yarım keseden fazla geliri olanla birleştirilmesine ise izin verilmeyecekti. Bu düzenlemeden maksat yıllık geliri beş yüz kuruştan az olanları beş yüz kuruşa tamamlamaktı. Kılıçların birleştirilmesi caiz olmamakla birlikte yarım keseden az olan tımarlarda birleştirmeye izin verilecekti. Yarım keseden az geliri olan tımar kasr-ı yed edilecekse bu tımar başkasına değil, geliri yarım keseden az olan müştereğe arz edilecekti.⁴¹

38 Manisa Şer’iyye Sicili, No: 230, s. 146.

39 Manisa Şer’iyye Sicili, No: 230, s. 145.

40 Fatih zamanında otuz bin akçe, Kanuni devri ortalarında yirmi bin akçe bir kese kabul edilmiştir. Bu sırada seksen akçe bir kuruş kabul edildiğinden 500 kuruş bir kese kabul edilmiştir. 1720 yılından sonra 120 akçe bir kuruş kabul edildiğinden bir kese 416 kuruş bir kese kabul edilmiştir. Buna divani kese, 500 kuruş kabul edilene ise rûmî kese denirdi. Ünal, *age.*, s. 396.

41 Manisa Şer’iyye Sicili, No: 230, s. 140.

Alaybeyi masrafına medar olmak üzere fevt, azil ve kasr-ı yed gibi sebeplerle mülâzemet arzından tımar hasılatının beşte biri kadar arz akçesi alınabilecekti. Bu miktar 1732 ve 1777 yıllarına ait düzenlemelerde onda bir olarak belirlenmiştir. 1777 yılına ait nizamnamede hacca giden tımar sahiplerinden başkasına şerh verilmeyeceği ifade edilmişken 1792 yılına ait kanunda verilen şerhin bir yıllık olacağı ve sefer vaktinde hac için şerh verilmeyeceği belirtilmiştir.⁴²

Divan-ı Hümayun ve Defterhane kâtipleri için belirlenen gedik sayısı 1777 yılına ait nizamnamede ve 1792 yılına ait kanunda aynıdır. Buna göre her iki tarihte Divan-ı Hümayun kâtipleri için elli kitâbet, yirmi şakirtlik, kırk mülâzemet; Defterhane kâtipleri için on beş kitâbet, on beş şakirtlik ve otuz mülâzemet gediği tahsis edilmiştir. Kânûn-ı Cedîd'e göre divan kalemlerinin yüz on ve defterhane kalemlerinin altmış adet gedik ve mülâzımı olacaktır.⁴³ 1732 yılına ait kanunnameye humbaracı ve lağımçı tımarlarının eski miktarına indirileceği belirtilmiş iken 1777, 1791 ve 1792 yıllarına ait kanunlarda bu konuya dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Zeamet sahibi müteferrika ve çavuş sayısı 1732, 1777, 1791 ve 1792 yıllarına ait tımar ve zeamet kanun ve nizamnamelerinde ikişer yüzden dört yüz olarak belirlenmiştir. Zeamete sahip müteferrika sayısı 1644'te 234, 1651'de 412, 1657'de 434, 1694-1695 yılında 155 kişi idi. 1713 yılında III. Ahmed'in emri ile müteferrika sayısı iki yüz olarak belirlenmiştir.⁴⁴ Yeni tımar kanunlarında da bu sayıya riayet edildiği görülmektedir.

Sonuç

Osmanlı öncesi Türk-İslam Devletleri'nde farklı isimlerle mevcut olan tımar sistemini Osmanlılar daha da geliştirmişler ve bu sisteme dair kanunlar çıkarmışlardır. Devletin askerî, iktisadî ve idarî hayatına doğrudan etki eden bu sistem sayesinde devlet askerî alanda başarılar kazanmış ve iktisadî anlamda güçlü olmuştur. Ne var ki bu sistem, 17. yüzyıl başlarından itibaren çok farklı sebeplerle bozulmaya ve eski işlevini yitirmeye başlamıştır. Sistemdeki bozulmanın nedenlerine ve nasıl düzeltilmesi gerektiğine dair 16. yüzyıl son çeyreğinden başlayarak 17. yüzyıl ortalarına kadar bürokratlar ve devlet adamlarınca risaleler ve kitaplar yazılmıştır.

Osmanlı ordusu, hükümet merkezindeki ücretli kapıkulu askerlerinden, tabi devletlerin gönderdikleri askerlerden ve eyalet askerlerinden oluşuyordu. Eyalet askeri tımar sisteminin uygulandığı yerlerden temin ediliyordu. Mükemmel eyalet askerinin oluşturulması için sistemin bileşenleri olan valilerin/vezirlerin, sancakbeylerinin, alaybeylerinin, çeribaşlarının ve tımarlı sipahilerin uyumlu çalışması ve kanunlara uygun olarak hareket etmesi gerekiyordu.

Gerek 17. yüzyıl ortalarında yazılan eserlerde gerekse 18. yüzyıl içerisinde çıkarılan kanun ve nizamnamelerde sistemdeki bozulmanın sebeplerine ve ıslahına dair hususlara temas edilmiştir. 18. yüzyılda sistemle ilgili olarak 1732'de bir kanunname, 1777'de bir nizamname, 1791'de kanunname ve 1792'de Kânûn-ı Cedîd yayınlanmıştır. Bu kanun ve nizamnamelerde üzerinde durulan en önemli husus eyalet askerinin kendisinden beklenen yararı sağlamadığı, eskiden muharip bir sınıf olan eyalet askerinin siper kazmak, tabya yapmak, sepet örmek gibi geri hizmetlerde kullanılmaya başlandığını göstermektedir.

42 Manisa Şer'iyye Sicili, No: 230, s. 139.

43 Manisa Şer'iyye Sicili, No: 230, s. 135-136.

44 Erhan Afyoncu, "Müteferrika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 32, İstanbul 2006, s. 184.

Kanunlarda ve nizamnamelerde alaybeylerinin ehil kişilerden atanması, tımarların vazife görecek kişilere verilmesi ve tımarlı sipahinin barış zamanında toprağında, savaş zamanında ise bayrağı altında bulunması gerektiği vurgulanmış ve bu üç hususun sistemin ana esası olduğu belirtilmiştir.

Tımar ve zeamet ile ilgili dört düzenleme yapılmış olmasına rağmen bunların içerik olarak birbirine çok benzediği görülmektedir. 1732 tarihli kanunda humbaracı ve lağımçı tımarlarına temas edilmişken diğer düzenlemelerde bu hususta bilgi yoktur. Yine 1792 tarihli Kânûn-ı Cedîd'te harçlıkçılara değinilmiş, hasılatı yarım keseden az olan kılıçların birleştirilmesine izin verileceği belirtilmiştir. Yine aynı yıla ait düzenlemede hac için bir yıllığına izin verileceği ve bu iznin sefer zamanlarında söz konusu olmayacağı ifade edilmiştir.

1732 ve 1777 yıllarına ait kanun ve nizamnamelerde azil, fevt ve kasr-ı yed gibi sebeplerle alaybeylerinin yapacakları mülâzemet arzları için tımar hasılatının onda biri kadar harç alabilecekleri belirtilmiş, 1792 yılına ait kanunda bu oran beşte bir olarak belirlenmiştir. 18. yüzyılda çıkarılan kanunlarda tımarların intikal ve ferağ şartlarına temas edilmiş, tımarın kime nasıl geçeceği belirlenmiştir. Bunun yanında divan katipleriyle müteferrika ve çavuşların sahip olabilecekleri zeametlerin sayısı ve bunların mirasçılara nasıl geçeceği hususu ele alınmıştır.

1732 yılında bir adet ve 1777-1792 yıllarındaki on beş yıllık sürede üç adet tımar ve zeamete dair kanun ve nizamname çıkarılması halen elinde zeamet ve tımar bulunan kişilerin bulunduğunu, devletin ellerinde tımar arazisi bulunan sipahilerden istifade etmeye çalıştığını göstermektedir. Yapılan bu düzenlemelere rağmen Nizam-ı Cedîd Ordusu'nun kurulması ve buna bağlı olarak İrâd-ı Cedîd Hazînesi'nin oluşturulmasından sonra pek çok tımar ve zeamet arazisinin bu hazineye bağlanması sonucu tımar ve zeametlerin mukataalaşma süreci hızlanmış ve tımar arazilerinin gelirleri mültezimler eliyle toplanmaya başlanmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Tahvil (Nişan) Kalemî Defterleri (A.DVNSNŞT.d.): 84.

Şer'iyeye Sicilleri,

Manisa Şer'iyeye Sicili, No: 230, s. 133-148.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Afyoncu, Erhan, "Müteferrika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 32, İstanbul 2006, s. 183-184.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.

Aydın, Veli, "Tımar Sisteminin Kaldırılma Süreci ve Bazı Değerlendirmeler", *Osmanlı Araştırmaları Merkezi*, Yıl 2001, S. 12, s. 65-104.

Barkan, Ö. Lütfi, "Tımar", *İslam Ansiklopedisi*, C 12/1, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir 2001, s. 286-332.

Barkan, Ö. Lütfi, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları Kanunlar I*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Yayın No. 568, İstanbul 1943.

Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C 1, Def'a Sâlise, Darü'ttîbaatü'l-âmire, Tarihsiz.

Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları No: 28, İstanbul 1965.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'ta Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1988.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

İnalçık, Halil, "Tımar", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 41, İstanbul 2012, s. 168-173.

İpşirli, Mehmet, "Ayn Ali Efendi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1991, s. 258-259.

Koç, Yunus-Yeşil, Fatih, *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012. *Koçi Bey Risalesi*, haz. Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, Ankara 2018.

Kurtaran, Uğur, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Avusturya Siyasi İlişkileri", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, S. XVII, Mart 2014, s. 393-419.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C III-IV, Sadeleştiren: Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1992.

Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tımar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları", *Tarih Dergisi*, Yıl 2011, S. 32, s. 219-254.

Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1993.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi, haz. Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Yayın No: 26, İstanbul 1992.

Şahin, İlhan, “Timâr Sistemi Hakkında Bir Risale”, *Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1979, s. 905-1047.

Ünal, M. Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2011.

Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb, Kitâb-ı Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'l-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

I. Selim Kanunnameleri (1512-1520), haz. Yaşar Yücel-Selami Pulaha, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

EKLER

Ek I: Gurre-i Şaban 1144/29 Ocak 1732 Tarihli Tımar ve Zuama Kanunnamesinin Transkripsiyonu⁴⁵

[4]⁴⁶ Devlet-i Aliyye-i ebediyü'l-istimrârın cünûd-ı gayret-şi'âr ve cüyûş-ı hamîyyet-gerdândan sefer ve serhadlerde me'mûr oldukları muhâfazalarda öteden berü küllî hizmetleri ve gayret ve bahâdîrlikleri zâhir ü bedîdâr ve akvâ-yı asâkir-i kesîrî'l-iktidârdan olan eyâlât ve elviye zu'amâ ve erbâb-ı tîmârı her vechle müselleme ve mu'tenâ ve her hâlde i'tidâd ve i'tibâra şâyeste vü sezâ olmalarından nâşî ibtidâ-yı Devlet-i Aliyyemde ze'âmet ve tîmâr vaz' olunduğu zamânlarda dâ'imâ muntazam ve müctemi' ve muktedir bulunmaları mülâhazasıyla alaybeğilik erbâb-ı istihkâka merbût ve ze'âmet ve tîmâr tevcîhâtı alaybeğilerin arzlarına münhasır ve menût ve zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr bi'n-nefs sancağında sâkin ve alaybeğisi bayrağı altında mevcûd bulunmak üzere meşrût kılınub bu hâlât-ı selâse nizâm ü kânûnlarının esâs-ı küllîsi olub ale'd-devâm şerâ'itine ihtimâm rütbe-i vücûbda olan mehâmından iken Engürüs seferleri ber-tarâf olduktan sonra esâs-ı küllîsi olan ahvâl-i selâseye ri'âyet bulunmadığından ihtilâl-i küllî târî olub ve vilâyet-i Rumîlinin eyâlât ve elviye zu'amâ ve erbâb-ı tîmârı bu vakte gelince Vidin ve Niş kal'aları ebniyesi hizmetlerine ve İran taraflarına ta'yîn olunmaları kezâlik vilâyet-i Anadolu'da olan eyâlât ve elviye zu'amâ ve erbâb-ı tîmârı müddet-i medîdeden berü mümted ü mütemâdî olan Şark seferlerine me'mûr kılınmaları takrîbiyle evlerinden ve yerlerinden firâr ve ze'âmet ve tîmârların kendüleri zabt ve tasarruf ve umûrların gereği gibi rû'yet mümkün olmamak hasebiyle kesb-i servet ü yesâr ve iktisâb-ı kuvvet ü iktidâr idemediklerinden ahvâlleri ziyâde mükedder ve perîşân olduğundan gayri alaybeğiler dahi müddet-i vâfirenden berü nâ-ehl kimesnelere me'kel ve vâlîlere celb-i nef' olmağla himâyet ve şefâ'at ü ricâ ve kuvvet-i mâliye ve irtişâ ile edânî ve esâfil nizâma ri'âyet itmez ba'zı kimesnelere virilüb ve her iki üç ayda bir ancak cerr-i menfa'at için bilâ-sebebe azl ü tebdîl olduklarından ol makûle eclâfdan olub devâm u sebâtlarından me'mûnî'l-gâ' ile olmayan alaybeğiler dahi sancağı hal-kının ze'âmet ve tîmârların nâ-mevcûd ve terk-i hizmet ve sâ'ir bahâne ile gayr-i vâki' ve mezâmîni kâzib arzlar ile ref' ü ibkâ itdirmeği âdet-i müstemirre eylediklerinden ve Âsitâne-i Sa'âdete dahi arzihâl ile kuzât ve nüvvâb arzlarıyla ze'âmet ve tîmâr tevcîh olunageldüğünden ve vüzerâ ve mîr-i mîrân ve a'yân ve ricâl-i devlet etbâ'ilerinden ba'zıları arzihâl ile ze'âmet ve tîmâr alub vakt-i haza'da sancağında sâkin olmayub ve vakt-i seferde alaybeğisi bayrağı altında mevcûd bulunmadıklarından devlet-i ebed-müddet-i Osmâniyenin böyle mümtâz ve mu'tenâ askeri muhtellü'l-ahvâl ve müşrif derece izmihlâl olduğu vâsıl-ı sâmi'a-ı hümâyûn ve zümre-i mezbûreye [5] bu vechle za'af ve vehn tatarrukundan nizâmları bozulmasının zarar u hasârâtı mutlakâ dîn ü devlete râci' bir keyfiyet-i reddiyye olduğu muhât-ı ilm-i sevâb-nümûnum olmağla imdi alaybeğilerin nizâm ve intizâmları ve ze'âmet ve tîmâr kat'an arzihâl ile ve kuzât ve nüvvâb ve cebelü tahsîldârı arzlarıyla tevcîh olunmayub alaybeği arzına münhasır olmak husûsu ve her kim olur ise olsun nefis-i vâhide himâyet olunmayub ze'âmet ve tîmâr mutasarrıfları bi'n-nefs sancağında sâkin olmaları ahvâlî ki bu üç madde esâs-ı nizâm kılınub bu sûret-i mergûbe-i müstahseneye ifrâğ olunmak aksâ-yı murâd-ı hüsrevânem ve gâyet-i

45 BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 4-9.

46 Köşeli parantez içinde verilen numaralar tımar ve zeamet kanunlarının yer aldığı defterin sayfa numaralarını göstermektedir.

mâfi'l-fu'âd-ı hidivânem olduğundan gayrı bu nizâm bi-tevfiki'l-lâhî te'âlâ mukaddime-i galebe ve nusret ve esbâb-ı fevz ü kudret olub lâkin bu emr-i mühimm ve cemîlin husûlü mücerred vükelâ-yı Devlet-i Aliyyemin mezîd-i ihtimâm u dikkat birle hareketlerine ale'l-husûs ecemel ve ekmel-i ahvâl olan perhîz-i iffetde tesebbüt ile menşe-i mekkâre vü mefâsid olan hırs ve tama' vahîmetü'l-âkıbetden mücânebetlerine mevkûf bir ma'nâ olmağla vülât ve vükelâ ve alaybeğiler ve zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr ve sığâr u kibâr tebdîl ü tağyîrlerine bir dürlü ruhsat ü müsâ'ade göstermeyüb ale'l-ittifâk hıfz u himâyet ve tenfiz-i vikâyet itmek şartıyla bu vechle şurût-ı mü'ekke beyânına şurû' olunur ki fîmâ-ba'd alaybeğilikler için Devlet-i Aliyye tarafından kapu harcı ve avâ'id ve câ'ize ve vâlî-i vilâyetler ve ma'iyetlerine me'mûr oldukları vüzerâ-yı izâm câniblerinden avâ'id ve fevâ'id nâmıyla fakat otuzar guruş kalem harcından gayrı kimesneden bir akçe ve bir habbe alınmamak şartıyla alaybeğilik âher sancakdan ve ze'âmet ve tîmârda medhalî olmayan a'yândan ve gedüklüden alaybeği olmayub her sancağın zu'amâ ve erbâb-ı tîmârından hıdmetkâr ve vakâr sâhibi a'mâl-i neferâta ve tesviye ve umûr-ı temşiyete kâdir sadâkatkâr ve mu'temed ve müstakîmü'l-etvâr ve sâhib-i nüfûz ve kavîyyü'l-iktidâr olub zümresinin müstahîk ve gayret-şi'ârı ve bi'l-ittifâk müstesvib u muhtârı olan ehl-i hakk ve alaybeğiliğe her vechle ehakk u elyak her kim ise gereği gibi tefahhus ve ziyâde taharrî ve tecessüs olunarak sancaklusunun bi'l-ittifâk re'y ve istisvâbları ve taleb ve istihsânları ve cümlelerin garazından ârî ihbârlarıyla ol makûle kimesnelere eyâlet vâfililerinin veyâhûd bi-hasebi'l-iktizâ ma'iyetlerine me'mûr buldukları vüzerâ-yı izâmının arzları ve sancaklusunun dahi bi'l-ittifâk mahzar-ı sadâkat-eserleriyle alaybeği nasb oluna. Ve zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr dahi garazlarına tebe'iyet ile filânı alaybeği isteriz dimeyüb ve iki fırka olmayub cümlesi birden zikr olunan evsâf ile alaybeğiliğe müstehak olan kimesneyi ihtiyâr ve kemâl mertebe itâ'at ü inkıyâd ideler. Ve vâlî-i vilâyet dahi bir tarafa himâyet itmeyüb sancaklusunun muhtârı olub mahzar virdikleri kimesneye arz vire. Ve alaybeğilerin hıdmet-i lâzimesinde kusûr u tekâsülü ve tevcîhât maddesinde gadr ü himâye gibi sû-i hareket irtikâbı zuhûr itmedikce bu misüllü keyfiyyâtda dahî kavli-i vâhide amel olunmayub istiknâh-ı hâle tekayyüd birle gereği gibi resîde-i rütbe-i sıhhat ve yakîn olmadıkca azl olunmaya. Ve bu makûle harekât-ı gayr-ı marziyyesi zuhûrunda yalnız 'azli ile iktifâ olunmayub ibreten li's-sâ'irîn katl ile mücâzât olacakları her birine tefhîm oluna. Ve alaybeğiler dahi gayz u garaz ve nef' ü ivaz için kendülere vedî'atu'l-lâh olan tevcîhât husûsunda câdde-i hakdan udûl ü inhirâf ve tarîka-i istikâmetden nükûl ü inhirâf ile nâ-hak yere ba'zı kimesnelere gadr ve ba'zılarına himâye vechi üzere ze'âmet ve tîmâr ref' ü ibkâsını mutazammın hilâf-ı vâki' arzlar virmeyle. Ve vakt-i hazarda kânûn-ı kadîm üzere cenk ü harbe yarar askeri ve ocakzâdelerden her sancağın kaydının öşrü mikdârı mülâzımlar intihâb ve sefer ü hazarda sancağıyla bulunmak şartıyla eşkâllerini ve isim ü resim ve şöhretlerini arzında tahrîr ü beyân iderek yedlerine mülâzemet emri şerîfi virilmek için arz eyleyeler. Ve âher mahallerde sâkin olanlara ve arzihâl ile taleb idenlere ve esâfil ve re'âyâ makûlesinden olanlara mülâzemet virilmeye. Ve mülâzemet hükmü virildikten sonra âher mahalde sâkin olub ze'âmet ve tîmâr mahlûl düşükdü ben mülâzım-ı evvelim deyû taleb ü iddî'â ider ise ol makûle [6] bayrağı altında hıdmetde bulunmayan ve sancağında sâkin olmayan mülâzımlara ze'âmet ve tîmâr virilmeye. Ve kavli-i mücerredleriyle iddî'âları ısgâ olunmaya. Ve hemân mülâzım olanlar âher sancakda sâkin olub bayrağı altında mevcûd bulunmaz ise yedinden mülâzemet emri alınub âhere arz oluna. Ve seferde mülâzımlardan gayrı hâricden bir kimesnenin yararlığı zâhir oldukda ol makûle şüc'ân tard ve ib'âd

olunmayub vakt-i hazaarda mülâzımın mahlûlâtından hadd-i mu'ayyene tenzîl olunmak şartıyla yine eşkâl ve ism ü resm ve şehriñi derc iderek mülâzemet arzı virile. Ve mülâzımından birine bast olunan kânûn üzere ze'âmet ve tîmâr arz olunmak iktizâ eyledikde yedinde olan mülâzemet emri alaybeği arzı ile ma'an gelüb kaleminde battâl olunmak üzere hıfz oluna. Ve alaybeğiler her ne makûle arz virmek iktizâ ider ise her bir nâhiyenin çeribaşılıarı ve müstakîm ve dîndâr birkaç nefer zu'amâ ve erbâb-ı tîmârıyla müzâkere vü müşâvere itmedikçe arz virmeyeler. Ve kimler ile müşâvere ve müzâkere iderler ise derûn-ı arzda ism ve resimleri ile ze'âmetinin başkalemîni tahrîr ve tasrîh eyleyeler. Ve ze'âmet ve tîmâr mutasarıfının birisi gerek seferde ve gerek hazaarda fevt olub gerek kılıca kâdir ve gerek sabî evlâd-ı zükûru var ise kebîrleri olan üç nefer oğulları rağbet iderler ise iştirâken virile. Ücden ziyâde müsterek virilmeye. Ve bir oğlu var ise tamâmen sînni tasrîhiyle arz oluna. Kânûnî evlâdına (evlâdından) ma'adâsı âher kimesneye virilmek kat'an câ'iz olmayub evlâda münhasır olmak kânûn-ı kavî ola. Ve eğer evlâd-ı zükûru olmayub seferde fevt olmuş ise ve ol seferde yanında mülâzemet ile mevcûd karındâşı bulunmaz ise âher mahalde bulunan karındâşına ve karındâşı yoğise mülâzım-ı evveline tamâmen arz ideler. Mülâzım-ı evvel rağbet itmez ise sâniye ve sâni rağbet itmez ise sâlise bu siyâk üzere virile. Aceze ve mesâkîn ve ırgad ve nâ-müstehakkîn ve re'âyâ ve etbâ vü levâhık makûlesinden olanlara zinhâr mugâyir-i kânûn mülâzemet ve ze'âmet ve tîmâr arz eylemeyeler. Ve babası fevt olduğu vakitte vâlidesi karında bulunan evlâda ze'âmet ve tîmârdan hisse olmaya. Meğer merhameten virile. Ve babası fevtinde oğlu üzerinde âher dirlik bulunur ise dirliğı olan oğluna virilmeyüb karındâşına ve karındâşı yoğise mülâzımına virile. Ve babası fevtinde diyâr-ı âherde bulunan oğluna haber gönderilüb gelinceye dek te'hîr ve geldikde arz oluna. Ve gelinceye dek mahsûlüne mevkûfçu ta'arruz itmeye. Ve eyyâm-ı hazaarda mahsûlünü yiyüb sefer oldukda terk-i hıdmet idenlerin tîmârî ref olunmak ile kanâ'at olunmayub cezâ (terfîb) Oluna. Ve şimdide dek iğmâz-ı ayn sebebiyle ba'zı kimesnelerin me'kel idindikleri sepet tîmârlarını alaybeğiler ve sancaklunun zu'amâ ve erbâb-ı tîmârî ketm ü ihfâ itmeyüb mülâzımından rağbet idenlere arz ideler. Kezâlik başlubaşına sefer virmeğe tahammülü olan kılıclardan ilhâk olmuş var ise ve hisseten an tîmârdan tashîh olmuş kılıc var ise kılıc olmak üzere yine mülâzımından rağbet iden erbâb-ı istihkâka arz ideler. Şu şartıyla ki mutasarıfının rağbet itdüğü kılıc kendüsine alıkonula. Ve kılıc cem'î kat'an câ'iz olmaya. Bu maddeler yoklamalar ile ve dâ'imâ tefahhus ile haber alınub ve mülâzımlar gelüb Âsitâne-i Sa'âdetde Dîvân-ı Hümâyûnuma arzihâl idüb bu şurûta mugâyir olduğu zuhûrunda gelür ise alaybeğilere ve sancakluya cezâ terfîb oluna. Ve sancağında sâkin olmak şurûtunu alaybeğiler gâyet gözedüb sancağında sâkin olmayub bir tarikle kaydına şerh virdirüb seferlerde bayrağı altında mevcûd olmayanlar her kim olur ise olsun arz eyleyeler. Sancağı altında şöyle mevcûd bulunalar ki bir mahalle me'mûr oldukları vakitte yigirmi güne dek alaybeğisi bayrağı altına gelüb at ve âlât u pusat ile mahall-i me'mûra azîmet etmeye kâdir olalar. Ve ze'âmet ve tîmârının bulunduğu sancakdan ma'ada âher sancakda ve sâ'ir mahallerde sâkin olmağa bir vechle cevâz ü ruhsat olmamağla ze'âmet ve tîmârî bir sancakda ve kendüsü âher sancakda sâkin olmuş var ise işbu bin yüz kırk dört senesi şehir-i şa'bânî guresinden iki seneye dek [7] uhde virilmiştir. Ol mühlet içinde âher sancakda olan emlâk ü süknâsını fûrûht itmeğle mi yâhûd ze'âmet ve tîmârını âher ile mübâdele itmek tarîkiyle mi olur tedârükini görüb müddet-i merkûme hitâmına dek ze'âmet ve tîmârî olduğu sancakda sâkin ola. Ve bu makûle mübâdele câ'iz olub alaybeğiler tahsîs kılınan şurût üzere mübâdele arzı virüb âher sancakda sâkin ol-

mağla eyâlet mîr-i mîrân gediklüsünden ma'adasına vechen mine'l-vücûh ruhsat virmeyeler. Zu'amâ ve erbâb-ı tîmârın sancağında sâkin olmaları fevâ'id-i kesîreyi müstelzim olduğundan gayrı i'mâr-ı memlekete ve himâyet-i ra'ıyyete vesîle olacak hâlet-i mergûbeden olmağla herkes sancağında sâkin olmak maddesine alaybeğiler ve sancaklunun zu'amâ ve erbâb-ı tîmârı ve mülâzımlar gâyetü'l-gâye ihtimâm ve ketm ü himâyeden ihtirâz ideler. Lâkin bâlâda şart kılınan ilhâk olmuş ve hisseten an tîmâr olmak üzere tashîh olunmuş kılıcların tefrîki yüz otuz târîhinden berü olanlar tefrîk olunub mülâzımlara virile. Yohsa otuz târîhinden mukaddem ilhâk ve tashîh olunmuş kılıclar tefrîk olunmaya. Eğer bir gediklünün otuz târîhinden berü mukaddem ilhâk olunan kılıcı ve tashîhi tefrîk olunmuş ise yine otuz târîhinden mukaddem târîhe i'tibâr ile ol gedüklüye virile. Ve fîmâ-ba'd ilhâk câ'iz olmaya. Ve Kırım Hanlarının defterlüsü olan zu'amâ ve erbâb-ı tîmârın hadd-i mu'ayyeni kadîmden hatt-ı hümâyûn ile otuz kayda hasr ve tahsîs olunmağla ol mikdârdan ziyâde olmayub otuz kaydın ziyâdesi terkîn oluna. Ve vüzerâ-yı izâmımın kethüdâları ve dîvân kâtibleri ve hazînedârları üzerlerine ze'âmet ve tîmâr bulunur ise zikr olunan üç gedüğünde bulunanlar defterlü olub ziyâde olmaya. Ve kaydları şerhli olanların şerhleri ref' ve fîmâ-ba'd hacc-ı şerîfe gidenlerden ve umûr-ı mühimme ile âher mahalle emr-i şerîf ile me'mûr olanlardan ma'adâ kayıtlarına şerh virilmeye. Ve bi'l-cümle zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr beyninde bi't-terâzî kasr-ı yed câ'iz olub alaybeğiler arz vireler. Lâkin kasr-ı yed dahî evlâdına ve akrabasına ve mülâzım olanlara câ'iz ola. Yohsa hâricden olan kimesnelere ze'âmet ve tîmâr kasr-ı yedi zinhâr ve zinhâr olmaya. Ve kasr-ı yed idenlere tekrâr ze'âmet ve tîmâr virilmeye. Ve zu'amâ ve erbâb-ı tîmârdan biri mecrûh ve pîr ve amel-mânde olub rûkûb ve nüzûla iktidârı olmadığı zâhir ve muhakkak olmadıkca tekâ'üd arzı virilmeye. Eğer bu şurûta mugâyir himâye ve şefâ'at ile ve rüşvet birle birisi tekâ'üd olur ise mülâzımlardan birisi gelüb haber virüb sıhhati ma'lûm oldukca ol makûle hilâf-ı şurût tekâ'üd ihtiyâr idenlere cezâ tertîb olunub ze'âmet ve tîmârı haber viren mülâzıma virile. Ve henüz cenk ü harbe yarar iken himâye ile bundan akdem mütekâ'id olmuş var ise eşkinci olmak üzere arz ideler. Ve mütekâ'id olanlar fevt oldukda evlâd-ı zükûru var ise iştirâken ve bir oğlu var ise tamâmen arz olunub evlâdı yoğise karındâşına virilmeyüb sancağının mülâzım-ı evveline virile. Ve alaybeğilerinin masâriflerine medâr ve istikâmetlerine vesîle olmak için fevt ve ref' ve kasr-ı yed ve mübâdele ve'l-hâsil mülâzemet arzından gayrı her ne makûle arz virirler ise her ze'âmet ve tîmârın sancaklusu beyninde meşhûr ve mütevâtir olan hâsılının öşrü mikdârı arz akcesi alalar. Meselâ beş yüz guruş hâsılı meşhûr ise elli guruş arz akcesi alınub bu siyâk üzere mürâ'ât olunub ve humbaracı ve lağımçı ze'âmet ve tîmârları mikdâr-ı kadîmine tenzîl oluna. Ve zu'amâ ve erbâb-ı tîmârdan birisi kendü maslahatlarıçün Âsitâne-i Sa'âdete ve âher mahalle gitmek iktizâ eyledikde alaybeğiden izni müş'ir arz almadıkca gitmek câ'iz olmaya. Ve alaybeğiler bu makûle arzlardan bir akçe harc almaya. Alaybeğiler her ne makûle arz virirler ise bâlâda tahrîr olunan müzâkere vü müşâvere şurûtuna murâ'ât iderek arzlarda târîh tahrîr eyleyeler. Târîhsiz arz viren alaybeği te'dîb oluna. Ve Dergâh-ı mu'allâm müteferrika ve çavuş gediklülere ikişer yüzden dört yüz kayda münhasır olmağla [8] bunlara şu vechle kânûn olunur ki zikr olunan müteferrika veyâhûd çavuş gediklülerinden birisi sefer ü hizada fevt oldukda kat'an âhere virilmek câ'iz olmayub evlâd-ı zükûru vâir ise ze'âmeti iştirâken ve gedüğü gedüğe müstahak kebîr oğluna virilüb gediksiz kalan oğullarının hisseleri birkaç sancakda bulunur ise tefrîk câ'iz olmayub diledikleri sancağının birinde sâkin olalar. Eğer sancağında sâkin olmağa râğbet itmez ise hisseleri gediklü olan müştereki ve karındâşına virile. Ve müşterek ve

karındâşlardan biri fevt olub veled-i zükûru bulunmaz ise hissesi âhere virilmeyüb yine müş-terek ve karındâşlarına virile. Eğer fevt olan gediklünün bir oğlu var ise ze'âmeti tamâmen tevcîh ve gedik şurûtuna bâliğ ve müstehak ise gediği dahî ze'âmeti ile ma'an virile. Ve sabî ise cebelü vire. Ve eğer fevt olan gediklünün veled-i zükûru yoğise ze'âmeti her kime fermân olur ise ana tevcîh oluna. Ve Dîvân-ı Hümâyûnum küttâb gediklülerine elli kitâbet ve yigirmi şâkirdlik gedüğü ve otuz mülâzemet ve Defterhâne-i Âmire küttâb gediklülerine on beş kitâbet ve on beş şâkirdlik gedüğü ve yigirmi mülâzemet min-haysü'l-mecmû' Dîvân-ı Hümâyûn küttâbına yetmiş gedik ve otuz mülâzemet ve Defterhâne-i Âmire küttâbına otuz gedik ve yigirmi mülâzemet ta'yîn ve tahsîs olunmağla bu makûleden ziyâde ve noksan kabûl olunmaya. Ve zümre-i küttâb eşref-i hademe-i devlet ve e'azz-ı ricâl-i saltanatdan olmağla zikr olunan gediklüler ve mülâzımlar fenninde mâhir ve hatlarında ve umûr-ı mühimme tahrîrine kâdir olub gice ve gündüz kaleme müdâvemet ve mülâzemet eyledikce kadr-i i'tibârları mültezim ve kânûn-ı tevcîhâtları bu vechle râsih ve müstahkem ola ki küttâbın biri fevt oldukda birkaç oğlu olub cümlesi kitâbete kâdir ise babalarının ze'âmeti iştirâken ve gedüğü gedüğe müstahak olan kebîr oğluna virilüb gediksüz kalan oğlu gedik (tedârik) idinceye dek kaleme mülâzemet itmek şartıyla sancağında sâkin olmak teklif olunmaya. Ve eğer oğullarının içinde biri kitâbete kâdir ve sâ'iri âher san'ata meşğûl bulunur ise kitâbete müste'id oğluna ze'âmeti ve gedüğü tamâmen virilüb kitâbet bilmeyen oğluna müşterek olmak ve müstakilen virilmek câ'iz olma-ya. Ve eğer veled-i zükûru sabî bulunur ise cebelü virüb kitâbet ve ma'rifeti kesb ü te'allüm eylemek şartıyla yine ze'âmeti tevcîh oluna. Ve eğer evlâd-ı zükûru yoğise kâtib ve şâkird ve küttâb ve mülâzımının ze'âmet ve tîmârları kat'an hâricden olan kimesneye virilmeyüb mülâzımlardan tâlibi zuhûr ider ise ve tâlibi olan mülâzımın kitâbet ve ma'rifeti ricâl-i kalem bey-ninde müselleme ve mu'teber ise ol makûle mülâzıma virilüb ve ol mülâzımın üzerinde bulun-an ze'âmet ve tîmâr ru'ûslu şâkirdlerden kaleme müdâvemet üzere olub müste'id ve ehakk her kim ise ana virile. Ve eğer mülâzımlardan tâlibi zuhûr itmez ise kaleme müdâvemet iden müste'id ve ehakk ru'ûslu şâkird olanlara virile. Ve gediklü kâtibler ve şâkirdler ve mülâzımlar gice ve gündüz kaleme müdâvemet idüb umûr-ı mühimme tahrîrâtına meşğûl olmak şart-ı kavî ola. Bilâ-e'zâr ve ilel kaleme gelmez ise ze'âmet ve gedüğü mülâzemet ve rağbet iden mülâzımından müste'idine virile. Ve küttâb için bast olunan şerâ'ite gereği gibi vikâyet olunub mu'teber olmuş ricâl-i kaleminin garazdan âri ihbârlarıyla bi'l-cümle tevcîhâtları ve sâ'ir nizâmları re'îsü'l-küttâbların ve defter emîni bulunanların re'y ve arzına mevku'f oluna. Ancak kaleme emeği sebkât ve mülâzemet itmiş küttâbdan birisi ihrâz-ı rütbe itmek ve pîr ve amel-mânde olmak takrîbiyle ve ba'zı umûr-ı mühimmeye me'mûr olmak hasebiyle kaleme müdâvemet itmeyüb hânesinde ve âher mahalde sâkin olur ise sebkât eyledüğü emeğine ikrâmen ol makûle küttâbın ze'âmet ve gedüğüne dahl ü ta'arruz olunmaya. İmdi bâlâda gerek eyâlet ve elviye zu'amâ ve erbâb-ı tîmârî ve gerek gediklüler haklarında vaz' ve tahsîs-i [9] kavânîn ve şerâ'it min evvelihî ilâ âhirihi Dîvân-ı Hümâyûn ve Defterhâne-i Âmirem defterle-rine sebt ü tahrîr ve işbu şurût ilâ mâşâallahü te'âlâ düstûru'l-amel tutulub mukaddem olan tevcîhât fesh ü tağyîr olunmayub işbu bin yüz kırk dört senesi şehr-i şa'bânı guresinden mu'teber ve mer'î olmak üzere alaybeğilerinden arz gelüb Defterhâneye der-kenâra vardıkda Def-terhâne-i Âmire küttâbı nazar-ı tedkîk ile bakub bâlâda bast olunan şerâ'ite tatbîk ideler. Şerâ'ite mugâyir bir hâlet fehmi iderler ise der-kenâr olunmayub defter emînine telkîn ideler. Defter emîni dahî ol vechle re'îsü'l-küttâb(a) mûmâ-ileyh dahî sadr-ı a'zama arz ve ifâde ey-

leye. Ve eğer alaybeği arzı hatâsı Defterhânedede fehmi olmayub sehven der-kenâr olunub buyurur ise buyuruldu tahvile vardıkda Dîvân kisedârı dâ'imâ dikkat ve taharrî idüb şurûta mugâyir olan hâlâtı re'isü'l-küttâb efendiye tefhîm ve ol dahî sadr-ı a'zama arz idüb ol makûle alaybeğinin cezâsı tertîb oluna. Bu nizâm hüsn-i avn ü inâyet-i rabbi'l-izzet ile a'dâ-yı dîn ü Devlet-i Aliyye olan düşmenlere galebe itmek esbâbindan olduğundan ma'adâ mahzâ dîn ü Devlet-i Aliyye'nin takviyeti ve asâkirin tezâyüd-i miknet ü kuvveti için ihtiyâr olunmuş bir emr-i müstahsen ve menâfi' ve fevâ'id-i kesîresi zâhir ve mübrehen olduğuna binâ'en sebât ve istimrârı ve devâm ve istikrârı husûsuna irâde-i râsiha-i hümâyûn te'allük eyledüğü vechle vükelâ-yı Devlet-i Aliyyenin bu mühimm-i celîl-i vâcibü'l-ihitimâmın infâz u icrâsına ve dâ'imâ vikâyet ü siyânetine sa'y u ikdâmları farîza-i zimmet-i sadâkat u diyânetleri iken ma'â-zallâhü te'âlâ tama'-ı hâma meyl ü tebe'iyet ve gadr ü himâyet vechlerini irtikâb ve irtikâba cevâz ve cesâret ile zerre mikdârı hilâfına tasaddî ve bu kavânîn ve şerâ'it-i mu'teberenin bozulmasına sa'y ve tasaddî ider ise "Femen beddelehü ba'de mâ semî'ahü feinnemâ ismühü ale'l-lezîne yübeddilûnehü innellahe semî'un alîm"⁴⁷ nass-ı kerîminde münderic olan vebâl-i azîm ve vizr-i cesîme mübtelâ olsun. Ve bu şurûta mugâyir bundan sonra inkılâbât hasebiyle yâhûd ricâ vü şefâ'at ile alaybeği arzı olmaksızın mahlûl ze'âmet ve tîmâr alan her kim olur ise olsun eb'ad zamân ol makûlelere vekîl-i mutlak bulunanlar cezâ tertîb itmek vâcib olub ol makûle hükkâm ve kibâr irâdesi ve himâyesiyle şurûta mugâyir alaybeği arzı olmaksızın ze'âmet ve tîmâr arzihâl ile âhere tevcîh olunur ise tahvîl yazılmayub şurût üzere alaybeği arz ile evlâda veyâhûd karındâşa veyâhûd mülâzıma virilmekte sonra gelen hükkâm ve vülât ve alaybeğiler ve sancaklu ve mülâzımlar ısrâr ve ittifâk idüb tevcîh itdirdeler. Ve bu şerâ'it-i mu'teberenin bi-aynihi bir sûret yazılıub re'isü'l-küttâb ve defter emîninin hatemleriyle mahtûm kılındıktan sonra alaybeğilerin selefinden halefine teslîm olunarak hıfz u zabt oluna. Kazâ'en zâyi' olur ise tekrâr birer sûret ihrâcına tâlib olalar. Gerek vülât ve vükelânın ve gerek alaybeğilerin sırren ve alenen ahvâlleri tecessüs ü tefahhus ve der-i devlet-medâra vârid olan arzları dahî dâ'imâ nazar-ı taharrî ve basîret ile tedkîk olunub mugâyir-i tavr-ı istikâmet ve hiyânetleri meşhûd olur ise vebâlleri boynuna haklarında tertîb olunan cezâları ve cezâ-yı lâyıkları icrâ olunacağı mukarrer ve muhakkaktır. Fî Gurre-i Şa'bân Sene 1144.

47 "Kim bunu işittikten sonra onu değiştirirse günahı ancak onu değiştirenin boynunadır. Allah şüphesiz işitir ve bilir". Kur'an-ı Kerîm, Bakara Suresi, Ayet 181.

**Ek II: 1 Şaban 1191/4 Eylül 1777 Tarihli Nizâm-ı Zu'amâ ve Erbâb-ı Tîmârın
Transkripsiyonu**

[10] Mübârek Hatt-ı Hümâyûn-ı Mehâbet-makrûnun Sûretidir⁴⁸

Bu şurût-ı hasene ve zâbıta-i müstahsene dîn ü Devlet-i Aliyyeme hayr-mahz olub hak te'âlâ-nın tevfiğ ü inâyeti ile ecdâd-ı izâmımın tertîb eyledikleri gâzî ve mücâhid erbâb-ı süyûfun ihyâ ve teksîrine murâd-ı hümâyûnum te'alluk itmeğle bugünden sonra ilâ mâşâallahü te'âlâ işbu kavânîn ve şerâ'it-i müstahsene düstûru'l-amel tutulub vükelâ-yı devletim ve hayır-hâhân-ı saltanatım dâ'imâ ri'âyet ve nezâret idüb zerre mikdârı bu nizâma mugâyir vaz' u hareket idenlerin başları kesilsün ve inkılâbât ve tebdîlât hasebiyle vükelâ-yı devletimden birisi fesh ü nesh itmek murâd ider ise Dîvân-ı Hümâyûnum kaleminden mugâyir-i nizâm ve muhâlif-i mazmûn-ı hatt-ı hümâyûn olduğı sarâhaten tahrîr ve re'îsü'l-küttâb olanlara kalemlü ifâde ve ol dahî sadr-ı a'zam bul(un)anlara bi'n-nefs ifhâm ve dâ'imâ nezâret ideler. Ve eğer bundan sonra hâtıra ve gönüle veyâhüd tama'a mebnî ednâ mertebe bu nizâmın feshine her kim cür'et ider ise dîn-i mübîne ve Devlet-i Aliyyeme hiyânet itmiş olur. Allâh-ı azîmü ş-şânın ve Rasûl-i Ekremın la'netine mazhar ve rûz-ı kıyâmetde yüzü kara olsun. El-hazer sümme'l-hazer min hilâfihî.

Sûret-i Nizâm-ı Müstahsenedir⁴⁹

Devlet-i Aliyye-i ebediyü'l-istimrârın cünûd ve gayret-şî'âr ve cüyûş-ı hamîyyet-gerdândan sefer ve serhadlerde ve me'mûr oldukları muhâfazalarda öteden berü küllî hıdmetleri ve gayret ve bahâdîrlıkları zâhir ü bedîdâr ve akvâ-yı asâkir-i kesîrû'l-iktidârdan olan eyâlet ve elviye zu'amâ ve erbâb-ı tîmârı her vechle müselleme ve mu'tenâ ve her hâlde i'tidâd ve i'tibâra şâyeste vü sezâ olmalarından nâşî ibtidâ-yı Devlet-i Aliyyemde ze'âmet ve tîmâr vaz' olunduğı zamanlarda dâ'imâ muntazam ve müctemî' ve muktedir bulunmaları mülâhazasıyla alaybeğilik erbâb-ı istihkâka merbût ve ze'âmet ve tîmâr tevcihâtı alaybeğilerin arzlarına münhasır ve menûte ve zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr bi'n-nefs sancağında sâkin ve alaybeğisi bayrağı altında mevcûd bulunmak üzere meşrûte kılınub bu hâlât-ı selâse nizâm ve kânûnlarının esâs-ı küllîsi olub ale'd-devâm şerâ'itine ihtimâm rütbe-i vücûbda olan mehâmdan iken esâs-ı küllî olan ahvâl-i selâseye ri'âyet bulunmadığından ihtilâl-i küllî târî olub Rumili ve Anadolu'da vâki' eyâlât (ve) elviye zu'amâ ve erbâb-ı tîmârı bu vakte gelince me'mûr oldukları seferlerde ve muhâfaza ve muhâsara ve muhârebelerde ve kılâ'ta'mîri hıdmetlerinde bulunmaları takrîbi ile evlerinde ve yerlerinde karâr ve ze'âmet ve tîmârların kendüleri zabt u tasarruf ve umûrların gereği gibi rû'yet mümkin olmamak hasebiyle kesb-i servet ü yesâr ve iktisâb-ı kuvvet ü iktidâr idemediklerinden ahvâlleri ziyâde mükedder ve perîşân olduğundan gayri alaybeğilikler dahî müddet-i vâfireden berü ba'zı nâ-ehl kimesnelere me'kel ve vâililere celb-i nef' olmağla himâyet ve şefâ'at ü ricâ ve kuvvet-i mâliye ve irtişâ ile edânî ve esâfilden nizâma ri'âyet itmez ba'zı kimesnelere virülüb ve her iki üç ayda bir ancak cerr-i menfa'at için bilâ-sebeb azl ü tebdîl olunduklarından ol makûle eclâfdan olub devâm u sebâtlarından me'mûnül-gâ ile

48 BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 10. *Tarih-i Cevdet*'te bu kısım "Sûret-i Hatt-ı Hümâyûn" şeklinde başlıklandırılmıştır. Bk. *Tarih-i Cevdet*, C 1, Def'a Sâlise, Darü'ttîbaatü'l-âmire, Tarihsiz, s. 316.

49 BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 10-13. Bu nizamname *Tarih-i Cevdet*'te "Sûret-i Nizâmname-i Tîmâr ve Ze'âmet" başlığı altında verilmiştir. Bk. *Tarih-i Cevdet*, C 1, Def'a Sâlise, Darü'ttîbaatü'l-âmire, Tarihsiz, s. 308-316.

olmayan alaybeğiler dahî sancağı halkının ze'âmet ve tîmârları nâ-mevcûd ve târik-i hıdmet ve sâ'ir bahâne ile gayr-i vâki' ve mezâmîni kâzib arzlar ile ref' ü ibkâ itdirmegi âdet-i müstemirre eylediklerinden ve Âsitâne-i Sa'âdetde dahî arzihâl ile ve kuzât ve nüvvâb arzlariyla ecânibden olan hademe ve eşhâsa ze'âmet ve tîmâr tevcîh olunageldiğinden ve vüzerâ ve mîr-i mîrân ve a'yân ve ricâl-i devlet etbâ'larından ba'zıları arzihâl ile ze'âmet ve tîmâr alub vakt-i hazarda sancağında sâkin olmayub ve vakt-i seferde alaybeğisi bayrağı altında mevcûd bulunmadıklarından devlet-i ebed-müddet-i Osmâniyenin böyle mümtâz ve mu'tenâ askeri muhtellü'l-ahvâl ve müşrif derece izmihlâl olduğu vâsıl-ı sâmi'a-i hümayûnum ve zümre-i mezbûreye bu vechle za'af ve vehn tatarrukundan nizâmları bozulmasının zarar u hasârâtı mutlaka din ü devlete râci' bir keyfiyet-i reddiyye olduğu muhât-ı ilm-i sevâb-nümûnum olmağla imdi alaybeğilerin nizâm ve intizâmları ve ze'âmet ve tîmârın tevcîhâtı alaybeği arzına münhasır olmak husûsu ve her kim olur ise olsun nefsi vâhide himâye olunmayub ze'âmet ve tîmâr mutasarrıfları bi'n-nefs sancağında sâkin olmaları ahvâli ki bu üç madde esâs-ı nizâm kılınub bir sûret-i mergûbe-i müstahseneye ifrâğ olunmak aksâ-yı murâd-ı hüsvâne ve gâyet-i mâfi'l-fu'âd-ı hidîvânem olduğundan gayrı bu nizâm bi-tevfiki'l-lâhi te'âlâ mukaddimât-ı galebe ve nusret ve esbâb-ı fevz ü kuvvet olub lâkin bu emr-i mühimm ve cemîlin husûlü mücerred vükelâ-yı Devlet-i Aliyyenin mezîd-i ihtimâm u dikkat birle hareketlerine ale'l-husûs ecmel ve ekmel-i ahvâl olan perhîz ve iffetde tesebbüt ile menşe-i mekkâra vü mefâsid olan hırs ve tama' vahîmetü'l-âkıbetden mücânebetlerine mevkûf bir ma'nâ olmağla vülât ve vükelâ ve alaybeğiler ve zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr ve sığâr u kibâr tebdîl ü tağyîrine bir dürlü ruhsat ü müsâ'ade göstermeyüb ale'l-ittifâk hıfz u himâyet ve tenfîz ü vikâyet itmek şartıyla bu vechle şurût-ı mü'ekkede beyânına şurû' olunur ki fîmâ-ba'd alaybeğilikler için vâlî-i vilâyetler ve ma'iyetlerine me'mûr buldukları vüzerâ-yı izâm cânibinden arz akcesi ve sâ'ir avâ'id ü fevâ'id nâmıyla bir akce ve bir habbe alınmamak şartıyla alaybeğilik her sancağın zu'amâ ve erbâb-ı tîmârından hizmetkâr ve vakâr ve a'mâl-i neferâta ve tesviye ve temşiyet-i umûra kâdir sadâkatkâr ve mu'temed ve müstakîmü'l-etvâr ve sâhib-i nüfûz ve kaviyyü'l-iktidâr olub zümresinin müstahak ve gayret-şî'ârı ve cümlesinin bi'l-ittifâk müstesvib u muhtârı olan ehl-i hak alaybeğiliğe her vechle ehakk u elyak her kim ise gereği gibi tefahhus ve ziyâde taharrî ve teccessüs olunarak sancaklusunun bi'l-ittifâk re'y ve istisvâbları ve taleb ve istihsânları ve cümlesinin garazından ârî ihbârlarıyla ol makûle kimesnelere eyâlet vâlîlerinin veyâhûd bi-hasebi'l-iktizâ ma'iyetlerine me'mûr buldukları vüzerâ-yı izâmın arzları ve sancaklusunun dahî bi'l-ittifâk mahzar-ı sadâkat-eserleriyle alaybeği nasb oluna. Ve zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr dahî garazlarına tebe'iyet ile filânı alaybeği isteriz dimeyüb ve iki fırka olmayub cümlesi birden zikr olunan evsâf ile alaybeğiliğe müstehak olan kimesneyi ihtiyâr ve kemâl mertebe itâ'at ü inkıyâd ideler. Ve vâlî-i vilâyet dahî bir tarafa himâyet itmeyüb sancaklusunun muhtârı olub mahzar virdikleri kimesneye arz vire. Ve alaybeğilerin hıdmet-i lâzimesinde kusûr u tekâsülü ve tevcîhât maddesinde gadr ü himâyet gibi sû-i hareket irtikâbı zuhûr itmedikce ve misüllü keyfiyâtda dahî kavli vâhide amel olunmayub istiknâh-ı hâle tekayyüd birle gereği gibi resîde-i rütbe-i sıhhat ve yakîn olmadıkca azl olunmaya. Ve bu makûle harekât-ı gayrı marziyesi zuhûrunda yalnız azl ile iktifâ olunmayub [11] ibreten li's-sâ'irîn katl ile mücâzât olacakları her birine tefhîm oluna. Ve alaybeğiler dahî gayz u garaz ve nef' ü ivaz için kendülere vedî'atu'l-lâh olan tevcîhât husûsunda câdde-i hakdan udûl u inhîrâf ve tarîka-i istikâmetden nükûl ü insirâf ile nâ-hak yere ba'zı kimesnelere gadr ve ba'zılara himâyet vechi üzere

ze'âmet ve tîmâr ref' ü ibkâsını mutazammın hilâf-ı vâki' ve birbirlerine muhâlif çatal arzlar virmeyeler. Ve vakt-i hizada kânûn-ı kadîm üzere cenk ü harbe yarar askeri ve ocakzâdelerden her sancağın kaydının öşrü mikdârı mülâzımlar intihâb ve sefer ü hizada sancağıyla bulunmak şartıyla ve eşkâllerini ve ism ü resim ve şöhretlerini arzda tahrîr ü beyân iderek yedlerine mülâzemet emr-i şerîfi virilmek için arz eyleyeler. Ve âher mahalde sâkin olanlara ve arzihâl ile taleb idenlere ve esâfil ve re'âyâ makûlesinden olanlara mülâzemet virilmeye. Ve mülâzemet hükmü virildikten sonra âher mahalde sâkin olub ze'âmet ve tîmâr mahlûl düşdükte ben mülâzım-ı evvelim deyû taleb ü iddi'â ider ise ol makûle bayrağı altında hıdmetde bulunmayan ve sancağında sâkin olmayan mülâzımlara ze'âmet ve tîmâr virilmeye. Ve kavli mücerred ile iddi'âları ısgâ olunmaya. Ve hemân mülâzım olanlar âher sancakda sâkin olub bayrağı altında mevcûd bulunmaz ise yedinden mülâzemet emri alınub âhere arz oluna. Ve seferde mülâzımlardan gayrı hâricden bir kimesnenin yararlığı zâhir oldukda ol makûle şüc'ân tard olunmayub vakt-i hizada mülâzımın mahlûlâtından hadd-i mu'ayyene tenzîl olunmak şartıyla yine eşkâl ve ism ü resm ve şehriñi derc iderek mülâzemet arzı virile. Ve mülâzımından birine bast olunan kânûn üzere ze'âmet ve tîmâr arz olunmak iktizâ eyledükde yedinde olan mülâzemet emri alaybeği arzı ile ma'an gelüb kalemde battâl olmak üzere hıfz oluna. Ve alaybeğiler her ne makûle arz virmek iktizâ ider ise her bir nâhiyenin çeribaşılı ve müstakîm ve dindâr birkaç nefer zu'amâ ve erbâb-ı tîmârıyla müzâkere vü müşâvere itmedikce arz virmeyeler. Ve kimler ile müşâvere ve müzâkere iderler ise derûn-ı arzda ism ü resimleriyle ze'âmetinin başkalemîni tahrîr ü tasrîh ve arzlarda târîh tahrîr eyleyeler. Târîhsiz arz viren alaybeği te'dîb oluna. Ve ze'âmet ve tîmâr mutasarrıflarının birisi gerek seferde ve gerek hizada fevt olub gerek kılıca kâdir ve gerek sabî evlâd-ı zükûru var ise kebîrleri olan üç nefer oğulları rağbet ider ise iştirâken virile. Ücden ziyâdeye müşterek virilmeye. Ve bir oğlu var ise tamâmen sinni tasrîhi ile arz oluna. Kânûnî evlâdına (evlâdından) ma'adâsı âher kimesneye virilmek kat'an câ'iz olmayub evlâda münhasır olmak kânûn-ı kavî ola. Ve eğer evlâd-ı zükûru olmayub seferde fevt olmuş ise ve ol seferde yanında mülâzemet ile mevcûd karındâşı bulunur ise karındâşına virile. Ve eğer karındâşı seferde mevcûd bulunmaz ise âher mahalde bulunan karındâşına virilmeyüb seferde mevcûd sancağının mülâzım-ı evveline arz ideler. Ve eğer hizada fevt olub veled-i zükûru yoğise mülâzemeti olan karındâşına ve karındâşı yoğise mülâzım-ı evveline tamâmen arz ideler. Mülâzım-ı evvel rağbet itmez ise sâniye ve sâni rağbet itmez ise sâlise bu siyâk üzere virile. Aceze ve mesâkîn ve ırgad ve nâ-müstehakkîn re'âyâ ve etbâ vü levâhık makûlesinden olanlara zinhâr mugâyir-i kânûn mülâzemet ve tîmâr ve ze'âmet arz eylemeyeler. Ve babası fevt olduğu vaktide vâlidesi karnında bulunan evlâda ze'âmet ve tîmâr olmaya. Meğer merhameten ola. Ve babası fevtinde oğlu üzerinde âher dirlik bulunur ise dirliğı olan oğluna virilmeyüb karındâşına ve karındâşı yoğise mülâzımına virile. Ve babası fevtinde diyâr-ı âherde bulunan oğluna haber gönderilüb gelinceye dek te'hîr ve geldikte arz oluna. Ve gelinceye dek mahsûlüne mevkûfçu ta'arruz etmeye. Ve eyyâm-ı hizada mahsûlünü yiyüb sefer oldukda terk-i hıdmet idenlerin tîmârları ref' olunmağa kanâ'at olunmayub cezâ tertîb oluna. Ve şimdiye dek iğmâz sebebi ile ba'zı kimesnelerin me'kel idindikleri sepet tîmârlarını alaybeğiler ve sancaklunun zu'amâ ve erbâb-ı tîmârı ketm ü ihfâ itmeyüb mülâzımından rağbet idenlere arz ideler. Ba'd-ez-în kılıc cem'i kat'an câ'iz olmayub ve bundan mukaddem cem' olanlar dahî tefrîk olunmaya. Ve işbu bin yüz doksan bir senesi şa'bânî târîhinden sonra tevcîh olunacak ze'âmet ve tîmâr ashâbı sancağında sâkin olmazlar ise ze'âmet

ve tîmârları mülâzîmîne arz oluna. Bu maddeler yoklamalar ile dâ'imâ tefahhus ile haber alı-nub ve mülâzımlar gelüp Âsîtâne-i Sa'âdetde Dîvân-ı Hümâyûnuma arzihâl idüb bu şurûta mugâyir olduğu zuhûra gelür ise alaybeğilere ve sancakluya cezâ tertîb oluna. Ve sancağında şöyle mevcûd bulunalar ki bir mahalle me'mûr oldukları vakitte yigirmi güne dek alaybeğisi bayrağı altına gelüb at ve âlât u pusâtıyla mahall-i me'mûra azîmet itmeğe kâdir olalar. Zu'amâ ve erbâb-ı tîmârın sancağında sâkin olmaları fevâ'id-i kesîreyi müstelzim olduğundan gayrı i'mâr-ı memlekete ve himâyet-i ra'îyyete vesîle olacak hâlât-i mergûbeden olmağla fimâ-ba'd herkes sancağında sâkin olmak maddesine alaybeğiler ve sancaklunun zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr-ı ve mülâzımlar gâyetü'l-gâye ihtimâm ve ketm ü himâyeden ihtirâz ideler. Ve eyâlet askerini muhârebe ve mukâbeleye teşvîk ü îgrâlarına sebep-i küllî olmak için ze'âmet ve tîmârlarına ilhâk bi'l-küllîye men' olunmayub sefere me'mûriyetleri evkâtta muhârebe ve muhâsaralarda içlerinde şecâ'at ve yararlığı zâhir ü nümâyân olub dil ve kelle getürenlere isti'dâd ve istihkâklarına göre bin akçeden altı bin akçeye ve dahî ziyâdeye varınca yedlerine terakkî emri virilüb ve virilen emr mikdârı terakkiye müstehak olmağla ol misillülere yedlerine virilen emr-i âlî mikdârı ilhâka müsâ'ade olunub kânûn-ı kadîm üzere icmâllüsü ve müşterekine ilhâk oluna. Ve bi'l-cümle zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr beyninde bi't-terâzî kasr-ı yed câ'iz olub alaybeğiler arz ideler. Lâkin kasr-ı yed dahî sancağında sâkin tuvânâ evlâdına ve akrabasına ve mülâzıma câ'iz ola. Yohsa hâricden olan kimesnelere ze'âmet ve tîmâr kasr-ı yedi zinhâr ve zinhâr olma-ya. Ve kasr-ı yed idenlere tekrâr mahlûlden ze'âmet ve tîmâr virilmeye. Ve zu'amâ ve erbâb-ı tîmârdan biri mecrûh ve pîr ve amel-mânde olub rükûb ve nüzûla iktidârı olmadığı zâhir ve muhakkak olmadıkca tekâ'üd arzı virilmeye. Eğer bu şurûta mugâyir himâye ve şefâ'at ve rüşvet ile birisi tekâ'üd olur ise mülâzımlardan biri haber virüb sıhhati ma'lûm oldukda ol makûle hilâf-ı şurût tekâ'üd ihtiyâr idenlere ve arz iden alaybeğilere cezâ tertîb olunub ze'âmet ve tîmârı haber viren mülâzıma virile. Ve henüz cenk ü harbe yarar iken himâye ile bundan akdem mütekâ'id olmuş var ise eşkinci olmak üzere arz ideler. Mütekâ'id olanlar fevt oldukda evlâd-ı zükûru var ise iştirâken ve bir oğlu var ise tamâmen arz olunub evlâdı yoğise karındâşına [12] virilmeyüb sancağının mülâzım-ı evveline virile. Ve alaybeğileri masârıflarına medâr ve istikâmetlerine vesîle olmak için fevt ve ref' ve kasr-ı yed ve'l-hâsıl mülâzemet arzından gayrı her ne makûle arz virirler ise her ze'âmet ve tîmârın sancaklusu beyninde meşhûr ve mütevâtir olan hâsılının öşrü mikdârı arz akcesi alalar. Meselâ beş yüz guruş hâsılı meşhûr ise elli guruş arz akcesi alınub bu siyâk üzere mürâ'ât oluna. Ve fimâ-ba'd hacc-ı şerîfe gidenlerden ve umûr-ı mühimme için âher mahalle emr-i şerîf ile me'mûr olanlardan mâ'adânın kayıplarına şerh virilmeye. Ve zu'amâ ve erbâb-ı tîmârdan birisi kendü maslahatlarıçün Âsîtâne-i Sa'âdetde ve âher mahalle gitmek iktizâ eyledikde alaybeğiden izni müş'ir arz almadıkca gitmek câ'iz olmaya. Ve alaybeğiler bu makûle arzlardan bir akçe harc almaya. Ve Dergâh-ı mu'allâ müteferrika ve çavuş gediklülere ikişer yüzden dört yüz kayda münhasır olmağla bunlara dahî şu vechle kânûn olunur ki zıkr olunan müteferrika ve çavuş gediklülerinden birisi sefer ü hazarda fevt oldukda kat'an âhere virilmek câ'iz olmayub evlâd-ı zükûru var ise ze'âmeti iştirâken ve gedüğü gedüğe müstahak olan büyük oğluna virilüb gediksiz kalan oğullarının hisseleri birkaç sancakda bulunur ise tefrîk câ'iz olmayub diledikleri sancağın birinde sâkin olalar. Eğer sancağında sâkin olmaya rağbet imez ise hisseleri gediklü olan müşterek karındâşına virile. Ve müşterek karındâşlardan biri fevt olub veled-i zükûru bulunmaz ise hissesi âhere virilmeyüb yine müşterek karındâşına virile. Ve eğer fevt olan gediklünün bir oğlu var

ise ze'âmeti tamâmen tevcîh ve gedik şurûtuna bâliğ ve müstehak ise gedüğü dahî ze'âmeti ile ma'an virile. Ve sabî ise cebelü vire. Ve eğer fevt olan gediklünün veled-i zükûru yoğise ze'âmeti her kime fermân-ı hümâyûn buyurulur ise ana tevcîh oluna. Ve Dîvân-ı Hümâyûn gediklülerine elli kitâbet ve yigirmi şâkirdlik gedüğü ve kırk mülâzemet ve Defterhâne-i Âmire küttâbı gediklülerine on beş kitâbet ve on beş şâkirdlik gedüğü ve otuz mülâzemet min hay-sü'l-mecmû' Dîvân-ı Hümâyûn küttâbına yetmiş gedik ve kırk mülâzemet ve Defterhâne-i Âmire küttâbına otuz gedik ve otuz mülâzemet ta'yîn ve tahsîs olunmağla bu mikdârdan ziyâde vü noksân kabûl itmeye. Ve zümre-i küttâb eşref-i hademe-i devlet ve e'azz-ı ricâl-i saltanatdan olmağla zikr olunan gediklüler ve mülâzımlar fenninde mâhir ve hatt ve inşâ ve umûr-ı mühimme tahrîrine kâdir olub gice ve gündüz kaleme müdâvemet ve mülâzemet eyledikce kadr ü i tibârları mültezim ve kânûn-ı tevcîhâtları bu vechle râsih ve müstahkem ola ki küttâbın biri fevt oldukda birkaç oğlu olub cümlesi kitâbete kâdir ise babaları ze'âmeti iştirâken ve gedüğü gedüğe müstahak olan büyük oğluna virilüb gediksiz kalan oğlu gedik idininceye dek kaleme mülâzemet itmek şartıyla sancağında sâkin olmak teklîf olunmaya. Ve eğer oğullarının içinden biri kitâbete kâdir ve sâ'iri âher san'ata meşğûl bulunur ise kitâbete müste'id olan oğluna ze'âmeti ve gedüğü virilüb kitâbet bilmeyen oğluna müşterek olmak ve müstakilen virilmek câ'iz olmaya. Ve eğer veled-i zükûru sabî bulunur ise cebelü virüb kitâbet ve ma'rifeti kesb ü te'allüm itmek şartıyla yine ze'âmeti tevcîh oluna. Ve eğer evlâd-ı zükûru yoğise kitâbet ve şâkird ve mülâzımının ze'âmet ve tîmârları kat'an hâricden olan kimesnelere virilmeyüb mülâzımlardan tâlibi zuhûr ider ise ve tâlib olan mülâzımın kitâbet ve ma'rifeti ricâl-i kalem beyninde müselleme ve mu'teber ise ol makûle mülâzıma verilüb ve ol mülâzımın üzerinde bulunan ze'âmet ve tîmâr ru'ûslu şâkirdlerden kaleme müdâvemet üzere olub müste'id ve ehakk her kim ise ana virile. Ve eğer mülâzımlardan tâlibi zuhûr itmez ise yine kaleme müdâvemet iden müste'id ve ehakk ru'ûslu şâkirdde virile. Vechen mine'l-vücûh kâtib ze'âmet ve tîmârî âhere virilmeyüb kâtibzâdelere ve müdâvemet iden ma'rifetlü mülâzımına ve ru'ûslu şâkirdâna virile. Ve gedikli kâtibler ve şâkirdler ve mülâzımlar gice ve gündüz kaleme müdâvemet idüb umûr-ı mühimme tahrîrâtına meşğûl olmak şart-ı kavî ola. Bilâ-a'zâr ve ilel kaleme gelmez ise ze'âmet ve gedüğü müdâvemet ve rağbet iden mülâzımından müste'idine virile. Ve küttâb için bast olunan şerâ'it gereği gibi vikâyet olunub mu'teber olmuş ricâl-i kalemin garazdan ârî ihbârlarıyla bi'l-cümle tevcîhâtları ve sâ'ir nizâmları re'îsü'l-küttâbların ve defter emîni bulunanların re'y ve arzına mevkûf ola. Ancak kaleme emeği sebkât ve müdâvemet itmiş küttâbdan birisi ihrâz-ı rütbe eylemek ve pîr ve amel-mânde olmak takrîbi ile ve ba'zı umûr-ı mühimmeye me'mûr olmak hasebiyle kaleme müdâvemet itmeyüb hânesinde ve âher mahalde sâkin olur ise sebkât eden emeğine ikrâmen ol makûlenin ze'âmet ve gedüğüne dahl ü ta'arruz olunmaya. Bâlâda tahrîr olunan kavânîn ve şerâ'it min evvelihi ilâ âhirihi Dîvân-ı Hümâyûn ve Defterhâne-i Âmire defterlerine sebt ü tahrîr ve işbu şurût ilâ mâşâallâhü te'âlâ düstûru'l-amel olmak üzere mukaddem olan tevcîhât fesh ü tağyîr olunmayub işbu bin yüz doksan bir senesi şehr-i şa'bânı guresinden mu'teber ve mer'î tutulub alaybeğilerden arz gelüb defterhaneye der-kenâra vardıkda Defterhâne-i Âmire küttâbı nazar-ı tedkîk ile bakub bâlâda bast olan şerâ'ite tatbîk ideler. Şerâ'ite mugâyir bir hâlet fehmi iderler ise der-kenâr itmeyüb şerâ'ite mugâyirdir deyû defter emînine telkîn ideler. Ve defter emîni dahî ol vechle re'îsü'l-küttâba ol arzı teblîğ eyleye. Ve re'îsü'l-küttâb dahî sadr-ı a'zama arz ve ifâde eyleye. Ve eğer alaybeği arzının hatâsı defterhânedeki fehmi olunmayub sehven der-kenâr olunub buyu-

rulur ise buyuruldu tahvile vardıkda Dîvân-ı Hümâyûn kîsedârı dâ'imâ dikkat ve taharrî idüb şurûta mugâyir olan hâlâtı re'îsü'l-küttâba tefhîm ve re'îsü'l-küttâb dahî vezîr-i a'zama arz idüb ol makûle alaybeğinin cezâsı tertîb oluna. Bu nizâm hüsn-i avn ü inâyet-i rabbi'l-izzet ile a'dâ-yı dîn ü Devlet-i Aliyye olan ve düşmenlere galebe itmek esbâbından olduğundan mâ'adâ mahzâ dîn ü devletim takviyeti ve askerın tezâyüd ve miknet ü kuvveti için ihtiyâr olunmuş bir emr-i müstahsin ve menâfi' vü fevâ'id-i kesîresi zâhir ü mübrehen olduğuna binâ'en sebât ve istimrârı ve devâm ve istikrârı husûsuna irâde-i râsiha-i hümâyûnum te'allük idiği vechle vükelâ-yı Devlet-i Aliyyenin bu mühimm-i celîl-i vâcibü'l-ihitimâmın infâz u icrâsına ve dâ'imâ vikâyet ü sıyânetine sa'y u ikdâmları farîza-i zimmet-i sadâkat u diyânetleri iken ma'â-zallâhü te'âlâ tama'-ı hâmm-ı vehâmet-encâma meyl ü tebe'iyet ve gadr ü himâye vechlerini irtikâba cevâz ve cesâret ile mikdâr-ı zerre hilâfına tesaddî ve bu kavânin ve şerâ'it-i mu'teberenin bozulmasına sa'y ve tesaddî ider ise "Femen beddelehü ba'de mâ semî'ahü feinnemâ ismühü ale'l-lezîne yübeddilûnehü innellahe semî'un alîm"⁵⁰ nass-ı kerîminde [13] münderic olan vebâl-i azîm ve vizr-i cesîme mübtelâ olsun. Ve bu şurûta mugâyir bundan sonra inkılâbât hasebiyle yâhûd ricâ vü şefâ'at ile alaybeği arzı olmaksızın mahlûl ze'âmet ve tîmâr alan her kîm olur ise olsun ba'd-i zamân ol makûlelere vekîl-i mutlakım bulunanlar cezâ tertîb itmek vâcib olub ol makûle hükkâm ve kibâr irâdesi ve himâyesiyle şurûta mugâyir alaybeği arzı olmaksızın mahlûl ze'âmet ve tîmâr arzihâl ile âhere tevcîh olunur ise tahvîli yazılmayub şurût üzere alaybeği arzıyla evlâd veyâhûd karındâşa veyâhûd mülâzıma virilmekde sonradan gelen hükkâm ve vülât ve alaybeğiler ve sancaklu ve mülâzımlar ısrâr ve ittifâk idüb tevcîh itdirdeleler. Ve bu şerâ'it-i mu'teberenin bir sûreti yazılıub re'îsü'l-küttâb ve defter emîninin hatemleriyle mahtûm kılındıktan sonra alaybeğilerin yedlerine virilüb selefden halefe teslim olunarak hıfz u zabt oluna. Kazâ'en zâyî' olur ise tekrâr bir sûret ihrâcına tâlib olalar. Gerek vülât ve vükelânın ve gerek alaybeğilerin sırren ve alenen ahvâlleri teccessüs ü tefahhus ve der-i devlet-medâra vârid olan arzları dahî dâ'imâ nazar-ı taharrî ve basîret ile tedkîk olunub mugâyir-i tavr ve istikâmet-i sakâmet ve hiyânetleri meşhûd olur ise vebâlleri boyunlarına haklarında tertîb-i cezâ olunacağı musammem ve meczûm olmağla imdi. Fî Gurre-i Ş sene 191.

50 Bk. Dipnot 45.

Ek III: 1732 Tarihli Tımar ve Zeamet Kanununun Tıpkıbasımı⁵¹

51 BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 4-9.

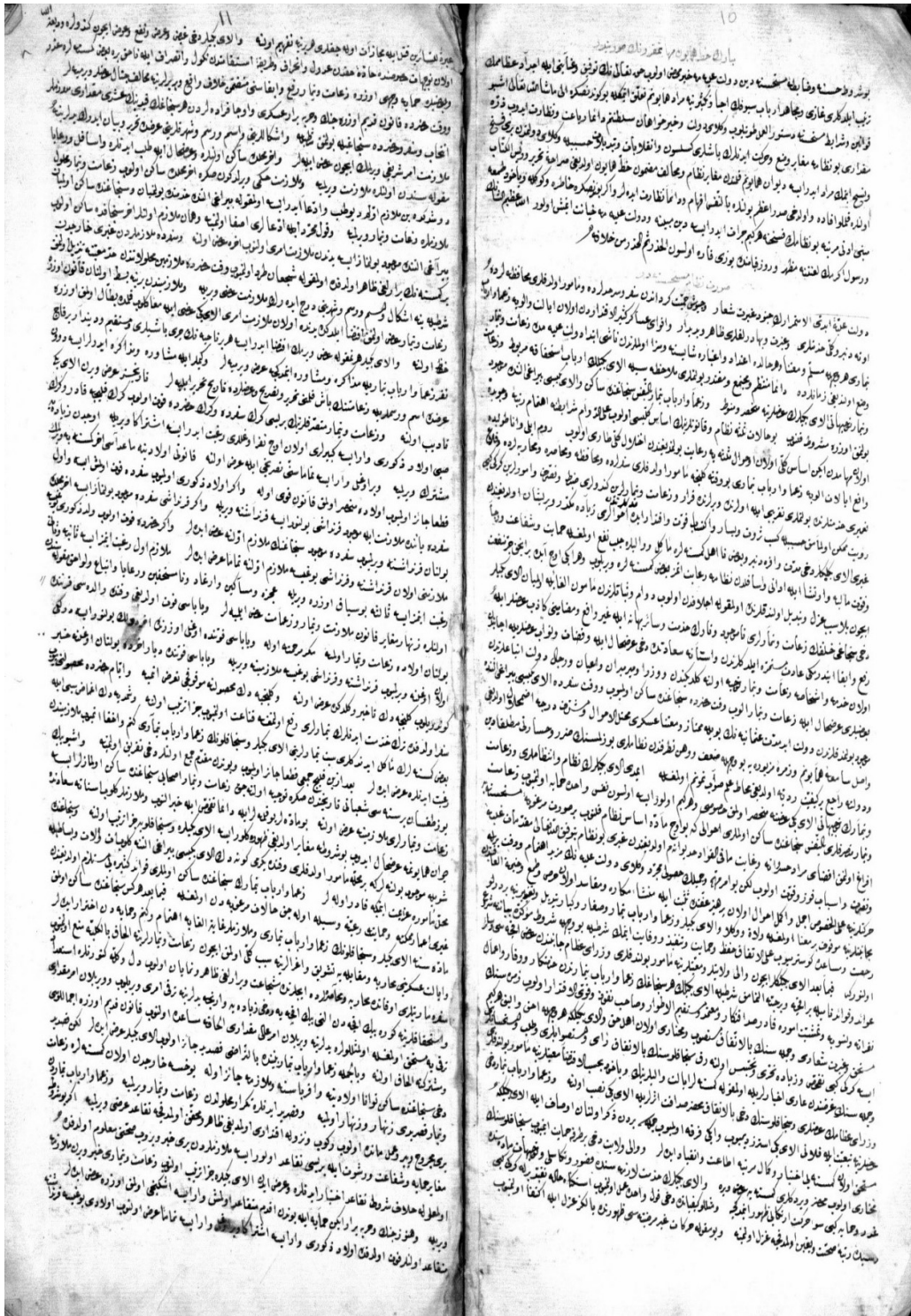
بیاغی شده عدنه و نیاغی و بیخافنده ساکن اولمان ملازمت زعامت و بقا و برینیه . قول مجریه لوله اعلای
 اصفا و قیبه . و همان ملازم اولنا افر سجا فده ساکن اولوب بیاغی شده مجریه بوزراسه بکن ملازمت ساری
 انوب افر عرض وانه . و سوره ملازمتن غیره خارجدن برکسته نیک برارغی ظاهر ایدره اولغوبه شخص
 لره و ابعاد انوب وفت حضره ملازمین حلالا ایدن حد معینه تریلا و فن شرطه ایشکال واسم و رسم و
 درج ایدره ملازمت عرض وریله . و ملازمیندک برینه بسط اولمان قانون اوزره زعامت و بیاغی افر
 انفا ایدره اولان ملازمت اری ایکی عرض ابله معاکوب فلن ایشکال و اوزره حفظ اولنه
 و ایکی بکره مغوله عرض و بریمک انفا ایدر ابله هر برنجیه نیک مجریه باشدی و مستقیم و بندر
 برغلیغ نغز ایدر ارباب بقا ایدر اوزره و مشا اوزره افر عیض و بریمه لر و کجلا ابله مزاکره و مشا اوزره ایدر اوزره
 اسم و رسم لره زعامتک باش غلیغی نخر و توضیح ابله لر . و زعامت و بیاغی افر عیض بریمی ترک سوره
 و کمر حضره خوف اولوب کون قیبه فاده و کون صی اولاد . ذکوری و ارایسه کجی اری اولان افر
 اولغاری رغبت ایدر ارایسه اشکرا اوبریله اوجدن زیاده مشرک و برینیه و برارغی و ارایسه تمام ایشک
 عرض اولنه . فانیق اولاد بیه ماحد اسی افر کسته به و بیدک قطعاجا از اولوب اولاد و غیره اوقن فانیق
 نوب اوله . و اگر اولاد ذکوری اویوب سوره فون ایشک ایه اول سوره باند ملازمت ابله مجریه
 بوزراسه افر عیض اولمان فر دناشنه و فر دناشی بوضه ملازم اولنه تمام افر ایدر اول ملازمت
 نرایسه نایه و فانیق بیاغی ارایسه نایه بوسجا اوزره و بریمه . هر و مساکن و ارغلا و نامستخین و رعای
 و ایزع و ایزع مغوله سندن اولنده زعامت افر قانون ملازمت و زعامت و بیاغی ابله لر . و بابای فون
 اولغی و فون و الدیسی فرزند اولان اولاد زعامت و بقا و برینه ایله مکره و بریمه . و بابای فون
 اوقن اوزره افر بیدک بوزراسه بریک اولان اولغه و بریمه فر دناشنه و فر دناشی بوضه ملازمت
 و بابای فونده د بار اوزره اولان اولغه خور کوندر بولوب کجی ایدر ایشک و ایشک و ایشک
 و کجی ایدر ایشک و ایشک بوزراسه ایشک . و ایام حضره محمولی بیوب سفرا اولغره ترک خدمت ایدر
 تجاری دفع اوقن ابله فانیق ایشک و بریمه . و نمدی به دك اغراض عن سبب بعض کسته لوک
 ماکا ایدر کجی سبب تجاری ابله کجی و بیاغی ایشک زعامت ارباب تجاری کم و اخفا قیوب ملازمت
 رغبت ایدر عرض ایدر لر . کمالک باشلوا باشنه سفرو بریمه عیض اولان قیبلردن الحاق ایشک و ارایسه
 و حبه عن بیاغی ایشک و ارایسه ایشک و ایشک اوزره بیه ملازمتدن رغبت ایدر ابله ایشک
 عرض ایدر لر شوشیه که منفر قیباک رغبت ایدر کجی کدوسنه ایقونیه . و بیاغی ایشک قطعاجا ارایسه
 بوده لر بولغیله لر ابله و اما انقض ابله غیر انوب و ملازمت کلو باستانه سغانده دیوان هر ایشک
 عرض ایدر بوشروه معایر اولغی ظهورنده کلو ارایسه ایکی کجی و بیاغی ابله بوزراسه اولنه
 و بیخافنده ساکن اوقن شروطی ایکی کجی ایشک کوزده و بیخافنده ساکن اویوب بریمه فیدنه شرح
 و بیدر بوب سفردیه بیاغی ایشک و بیاغی ایشک اوزراسه اولسون عرض ابله لر . بیخافنده
 شوبه مجریه بولونه لکه بریمه مامور اولغاری و فقه مجری کونده ایکی کجی بیاغی ایشک کلو باستانه
 و بسلا ابله عمل مامور معینه فاده اوله لر . و زعامت و بقا ایشک بولدیغی سجا فدن ماحد افر بیخافنده
 و سار عیض اولان اولغه بروجه جاز و رحمت و ماحدله زعامت و بقا ایشک و بیخافنده کدوسی افر
 سجا فده ساکن ایشک و ارایسه ایشک بوزراسه دوت سنه سی شرح ایشک سندن ایکی کسته ایشک

۵

پرتله شوچه فانون اولورکه ذکر اولان منفرکه و باخود جاوش دکولردن برسی سف حضرتده فوت اولورده قطعاً اوچ و بولک جان اولور اولاد ذکوری و ارایسه زعامتی اشتراکاً و لکولده کورکه سستی کید اولمزه و ریلوب دکستر فلان اولمزه بخره برلی فریج سیخنده بونورایسه نفی جان اولوب و بده گری سیخاقل بیده سانی اوله لر اگر سیخنده سانی اولمه بغت نرایسه حصه لوی دکول اولان منفرق و فریادشده بریه مننزک فریادشده بری فوت اولوب ولد ذکوری بوغز ایسه حصه سیخاقل اوچ و ریلوب بیه منفرک فریادشده بریه اگر فوت اولان دکولونک بر اولی و ارایسه زعامتی فلان نوجیه و دکن شروعه باغ و مستحایسه کورک دئی زعامتی بیه معاً و بریه وصایایسه جبه دور و اکر فوت اولان دکولونک ولد ذکوری بوغیه زعامتی هر کیمه فرمان اولور ایسه اکانیمه اولمه و دیوان هابویم کاک دکولونک ایلیکات و کیمی شاکره لک کورک و اوزملازنت و درختان عامرم کاک دکولونک اوله بن کت و اوت بن شاکره لک کورک و کیمی ملازنت و کیمی منحنایک دیوان هابویم کاکنه بنش کلک و اوزملازنت و درختان عامره کاکنه اوتوز کورک کیمی ملازنت نفی و تحصیص و نقتله بو مقوله دن زیاد و نقتله قول نمیه و زمزم کاک شریف خدمته و اع و دجال سلطنت اولمه ذکر اولان دکولور و ملازنتده ماهر و خط اذمه و اوردنجه تحریرنه قادرا اولوب کیمه کورک و زقیله مداومت و ملازنت بلدیجه قدر اعتبار لوی ملتزم و قانونت نوجیه لایحه بو وجه با رس و مستحق اوله که کاک بک بری فوت اولورده برلج اولی و لوب کیمه کاکنه قادی ارایسه بابا لوبان زعامتی اشتراکاً و کورک کورک سنی اولان کیمه اولمزه و ریلوب دکستر فلان اولی کورک ابرنجه به دق قلمه ملازنت بلدیجه سیخنده سانی اولی کلیمت اولمیه اوکرا و اولمزه بیک اجده بری کاکنه قادیار و سرازه افرضه منقول بولنورایسه کاکنه مستحق اولمزه زعامتی کورک قادیار و ریلوب کاکنه بلیان اولمزه منفرک اولی و مستغلا و بولک جان اولمیه و اکر ولد ذکوری سی بونورایسه جبه بو و ریلوب کاکنه معنی کتب و قلم ایلم تریضه بیه زعامتی نوجیه اولمه اوکرا اولاد ذکوری بوغیه کاکنه و کاک و ملازنت زعامتی و قادیاری ضفعا حارسدن اولان کسه به و ریلوب ملازمدن طالبی ظهور ارایسه و طالبی اولاد ملازنت کاکنه معنی بجه ایتمده سلم و معتبرایسه اولمزه ملازمت و ریلوب او اولان لک اوزمه بولان زعامت و تیار و سنی شاکره لک دن قلمه مداومت و زوق اولوب مستعد و احقریم کاک و بریه اوکرا ملازمدن طالبی ظهور ارایسه قلم مداومت برن مستعد و احقریم و سنی شاکره اولمزه و بریه و کک کاک کاک کاک و کاک و ملازمت کیمه کورک و زقیله مداومت بودجا مورمه تحریرانه منقول اولی شرط قوه اوله بلا اغزا و عمل قلمه کاک ایسه زعامت کورک و ملازمت و رغبت ابلت ملازمدن مستعدن و بریه و کاک بکون بسط اولان شرایطه کورک کیمه وفاینا و لوب معتبر اولش بجال قلمدن عوضدن عاری اختیار لوبه بالجه نوجیه لایحه وسائر نظایر لایحه دینس الکاب لک و قفایسی بولنا لک زاعمی مرضه مورقفا اولمه ایچی قلمه اسی سبقت و ملازمت بنش کاکدن برسی اوزمه بیک و بیه و عمل مانده اولی نفر نیه و بعضاً مورقفا به ما مور اولی حسبیه قلمه مداومت قبول خایسته و افریده سانی اوورایسه سبقت لایحه اکیه اکرا ما او بقره کاک بک زعامت کورک و کورک و کورک و کورک اولمیه ابدی بلاده کاک ابلت و الوجه زعامت ارباب تباری و کک دکولور حقلنده وضع و تخصیص

فواهی و شرایط من و له الماخزه دیوان هابویم و درختان عامره و درختان نبش و تحریر و ایشو شرط ایلی ماشا الله تعالی دستور العمل طوبیوب مقدم اولان نوجیه تفسیح و تغیر و تقویب ایشو بیلیک بوزقش دت سنه سی شهر شعبانی من سنسدن معتبر و مرعی و بن اوزده لایحه کیمه عرض کلاب درختان عامره به در کلاه وارد قدمه درختان عامره کاکنی نظری ذقین بیه با قوب بلاده بسط اولان شرایطه نظری بیه لری شرطیه مغایر بحالت فیم ایدر لایحه در کلاب تقویب درختان عامره نظری بیه بو فواهی سی اولوب و لیس الکتاب میری بیه دق صدر اعظمه عرض و افاده ایلد و اکر لایحه کیمه عرض خطایسه درختان فیم اولوب سواد کلاب اولوب بودیلورایسه بودیلورایسه بودیلورایسه بودیلورایسه بودیلورایسه و دیوان کیمه دانات و تخریب ایدوب شرطیه مغایر اولان حالات دینس الکتاب فیدی به نفیم و اول قصد خطایسه عرض ایدوب و مغلوب اولی کیمه جز ایسی تزیب اولمه و نظام حسن عن حجابت و با لغزه ایله اعدا و بین دولت علیه اولان دشتند و علیه لک اسبابدن اولمزه و ما عدا اخصاً کورک و دولت علیه تقویب و حسب کاک زبابت مکت و قوفی بکون اختیار اولمش برام حش و منافع و قلد لکیمه خفا هر میده و لایحه بنایان و اسزاری و ام و اسزقاری بحوصه لک اده و سیخاقل بیک اولان دکورجه و کلابی و دولت علیه لک بوهم جلیل و اجبا لایحه مال افاضه و اسزونه و انا وفات و سیانته سی و افدایری فریضه دست صداقت و با ایچی کیم معاذ الله علی جمیع عامه مبلایت و مغرد و عیبت کلاب ارباب و ارباب به جواز و حسن ابلت ذمه مقداری خلافه تصدی و بو فواهی و شرایط معتبره لک بویسته سی و تصدی ایدر ایسه فیم بده با سمعه قلمه ایله علی لکین بده لایحه انا سیم علیه تصدیخند سدرج اولان دیال عظیم و وزیر جیمه متلا اولسون و بوشروطه مغایر بونضره انقلاب حسیله با خود رجاء و نفاست بیه لایحه کیمه نظری منقول زعامت و تیار اولان هر کیم اوورایسه اولسون بعد زمان اولمزه لره و کل مطبق بولنا لک لک زبابت کاک و اجبا اولوب اولمزه حکام و کجا اراده می و جاهیه سبیله شرطیه مغایر لایحه کیمه نظری و منفرک زعامت و تیار و معمال افره نوجیه اولمزه تغیر یا زبیب شروط اوزده لایحه کیمه عرض بلاده و با خود فریادشده و با خود ملازه و بیکه صکره کلاب حکام و ولایه و لایحه کیمه سیخاقل و ملازمت اهر صا و اتفاقا بود نوجیه ایدرده لر و بوشراطه معتبره لک بجه بر صورت باز لوب دینس الکتاب و درختان عامره حتمه قلندر نصکره لایحه کیمه سفندن خلفیه سلم اولمه رف حفظ و ضبط اولمه قضایه ضایع اولورایسه کاک بویسته افرجه غالب اوله لک لک ولات و کلاب لک لایحه کیمه سزا و عدالت لایحه کیمه نقتض و دد و نصداره وارد اولان و سزای دق دانا نظر تخریب و بصیرت بیه دنی اولوب مغایر طور استقامت و اختیار لایحه شیور و اورایسه و بالی بویه سزای و نایان زبابت و جرایم لایحه کیمه اولمه قلمه مغرد و مکتوب

Ek IV: 1777 Tarihli Tımar ve Zeamet Kanununun Tıpkıbasımı⁵²

52 BOA, A.DVNSNŞT.d., 84, s. 10-13.

BELGELER

Sayı/Issue: 44
Aralık/December 2024

<https://belgeler.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 15.03.2023
Kabul/Accepted: 05.12.2024

DOI: 10.37879/belgeler.2024.233

Araştırma Makalesi/Research Article

Lord Evelyn Baring Cromer'ın Abbas II Adlı Eserinin Değerlendirmesi ve Tercümesi

Review and Translation of Lord Evelyn Baring Cromer's Abbas II

Süleyman Kızıltoprak*

Öz

Bu çalışma, Mısır'da İngiliz başkonsolosu ve İngiliz temsilcisi olarak 1883'te tayin edilen ve bu görevini 1907 yılına kadar aralıksız olarak devam ettiren Evelyn Baring Cromer ya da meşhur ismiyle Lord Cromer tarafından yazılan bir eserle ilgilidir. Cromer'ın Mısır'ın son Hidivi Abbas Hilmi Paşa hakkında yazdığı ve 1915'te yayınladığı "Abbas II" adlı kitabı o sırada çok ilgi gördü. Bu makale bu eserin değerlendirmesi ve tercümesi ile ilgilidir. Bu eser Lord Cromer'ın Mısır'daki görevinden emekli olmasından yaklaşık sekiz yıl sonra yayınlanmıştır.

Kitapta Lord Cromer, Abbas Hilmi Paşa'nın yaşamı ve iktidarda olduğu dönemde Mısır'ın siyasi ve sosyal koşullarını ayrıntılı olarak anlatmayı amaçlamıştır. Kitap, II. Abbas'ın çalışma ekibi, yakınları ve hükümet yetkilileriyle olan ilişkilerinden Mısır'ın ekonomisini ve eğitim sistemini modernize etme çabalarına kadar çok çeşitli konuları içermektedir.

Kitapta Hidiv yanında onun İngiliz danışmanları ve yetkili kişilerle ilişkileri, Mısır ekonomisi ve eğitim sistemini modernize etme girişimleri de değerlendirilmiştir. Mısır'ın çeyrek asırlık bir zamanında ve ülkenin karmaşık siyasi yapısında yön bulma çabaları dâhil olmak üzere çok çeşitli konular ele alınmıştır. Kitap İngiliz işgali sırasında Mısır'ın karşı karşıya olduğu sorunlarla alakalı kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, İngiltere, Evelyn Baring Cromer, Lord Cromer, II. Abbas, Abbas Hilmi Paşa.

Abstract

This study is about a work written by Evelyn Baring Cromer, or Lord Cromer as he was famously known, who was appointed as the British consul general and British representative in Egypt in 1883 and continued in this position until 1907. Cromer's book "Abbas II", written about the last Khedive of

* Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörlüğü - Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar University Rectorate, Kütahya/TÜRKİYE, suleyman.kiziltoprak@dpu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-6278-2920>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Egypt, Abbas Hilmi Pasha, and published in 1915, attracted much attention at the time. This article is about the review and translation of this work. This work was published approximately eight years after Lord Cromer retired from his post in Egypt.

In the book, Lord Cromer aimed to describe in detail the life of Abbas Hilmi Pasha and the political and social conditions of Egypt during his time in power. It covers a wide range of topics, from Abbas' relations with his advisors and officials to his efforts to modernize Egypt's economy and education system.

In the book, the Khedive's relations with his British advisors and authorities, and his attempts to modernize the Egyptian economy and education system are evaluated. A wide range of topics are covered, including a quarter-century in Egypt and efforts to navigate the country's complex politics. The book provides valuable information about the problems Egypt faced during the British occupation.

Keywords: Egypt, England, Evelyn Baring Cromer, Lord Cromer, Abbas II, Abbas Hilmi Pasha.

1. Britanya'nın Gözde Memuru: Lord Cromer

1882 yılında Britanya'nın Mısır'ı işgal etmesinin ardından, İngiliz hükümeti, Mısır'da yaşanan sorunları kontrol altına alabilecek ve uluslararası alanda tepki çekmeyecek bir yönetici arayışına girmiştir. Bu dönemde, Mısır'ın karşı karşıya kaldığı en büyük sorunların başında mali sıkıntılar gelmekteydi. İngiltere, hem Mısır'daki mali meseleleri çözebilecek bilgiye sahip hem de bölgesel bağlamda deneyimli bir yönetici arayışı içerisindeydi. Bu bağlamda, Hindistan'da uzun süre görev yapmış ve Mısır hakkında önemli deneyimlere sahip olan Evelyn Baring, Britanya hükümeti tarafından Kahire'ye Başkonsolosluk görevine atanmıştır.

Evelyn Baring'in bu göreve atanması, onun Hindistan'daki deneyimleri ve Mısır'ın mali durumu üzerindeki bilgisi göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmiştir. Daha önce Hindistan'da mali reformlarda önemli roller üstlenen Baring'in, Mısır'daki ekonomik krizleri ve idari zorlukları çözebileceği düşünülmüştür. Bu atama, aynı zamanda, İngiltere'nin Mısır üzerindeki kontrolünü güçlendirme stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Lord Cromer, 11 Eylül 1883 tarihinde resmi olarak görevine başlamış ve Mısır'daki İngiliz yönetiminin en önemli temsilcilerinden biri olmuştur.

Görev süresi boyunca Cromer, Mısır'daki mali krizlerin çözümüne odaklanmış, ülkenin gelirlerini artırmak ve borçlarını ödeyebilir hale getirmek amacıyla çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. Bu reformlar kapsamında, özellikle tarım sektörü üzerinde yoğunlaşmış ve sulama sistemlerinin modernizasyonu gibi projelere öncülük etmiştir. Bunun yanı sıra, Mısır'daki idari yapı üzerinde de etkili olmuş, merkezi otoritenin güçlendirilmesi ve vergi sisteminin yeniden düzenlenmesi gibi konularda çalışmalar yürütmüştür. Ancak, bu reformlar bir yandan Mısır ekonomisini düzeltmeyi hedeflerken, diğer yandan İngiltere'nin Mısır üzerindeki nüfuzunu pekiştirmiştir. Bu durum, yerel halk arasında memnuniyetsizliğe yol açmış ve İngiliz varlığına karşı tepkilerin artmasına neden olmuştur.

Lord Cromer, Mısır'daki görevini yaklaşık 24 yıl boyunca sürdürmüş ve bu süre zarfında ülkenin idari ve mali yapısında kalıcı etkiler bırakmıştır. Ancak, Mayıs 1907 tarihinde sağlık sorunları nedeniyle istifa ederek görevinden ayrılmıştır. Cromer'in ayrılışı hem İngiliz yönetimi hem de Mısır halkı açısından bir dönüm noktası olmuştur. Görev süresi boyunca yaptığı

reformlar, Mısır'da modernleşme çabalarına katkı sağlamış olmakla birlikte, İngiltere'nin Mısır üzerindeki kontrolüne karşı duyulan rahatsızlıkların da artmasına neden olmuştur.

Evelyn Baring'ın Mısır'daki görevi, yalnızca bir İngiliz idarecisinin mali ve idari sorunlara çözüm üretme çabası olarak değil, aynı zamanda bir sömürge yönetiminin stratejik hamlesi olarak değerlendirilmelidir. Cromer'in görev süresi, Mısır tarihinin İngiliz kontrolü altındaki en kritik dönemlerinden biri olarak hafızalarda yer etmiştir.

Lord Cromer, Eylül 1883 ile Mayıs 1907 tarihleri arasında Mısır'da resmen Britanya Başkonsolosu olarak görev yapmıştır. Ancak görev yaptığı sürede Mısır'ı perde arkasından bir sömürge valisi gibi yönetme gayreti içinde olmuştur. Britanya devlet adamı ve sömürge yöneticisi olarak tanınan Evelyn Baring esasen 1891 yılında aldığı Lord unvanından sonra Lord Cromer adıyla bilinmektedir. Mısır'ın Birinci Dünya Savaşı öncesindeki siyasi tarihinin yaklaşık çeyrek asrına damgasını vuran bir kişidir. Cromer, Mısır'da yalnızca Britanya hükümetinin temsilcisi olarak bulunmakla kalmamış, aynı zamanda fiilen ülke üzerinde güçlü bir otoriteye sahip olmuştur. Mısır'daki yönetimi, Britanya İmparatorluğu'nun çıkarlarını her şeyin önünde tutarak şekillendirilmiş ve ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısında köklü değişikliklere yol açmıştır.

Lord Cromer'in yönetimi sırasında, Mısır'daki pek çok önemli reform ve değişiklik, esas olarak Londra hükümetinin çıkarlarını pekiştirmeyi hedefliyordu. Özellikle Mısır'ın altyapı, ekonomi ve eğitim alanlarında yaptığı düzenlemeler, genellikle sömürücü bir karakter taşıyan politikalar olarak değerlendirilmiştir. Bu düzenlemeler, Mısır halkının çıkarları göz ardı edilerek, çoğunlukla Britanya'nın ekonomik ve stratejik çıkarlarını ön plana çıkarmıştır. Mısır'ın doğal kaynaklarının sömürülmesi, iş gücünün ucuzlatılması ve ülke ekonomisinin Britanya İmparatorluğu'na bağımlı hale getirilmesi, Lord Cromer'in yönetiminin temel unsurlarıydı.

Mısır'daki İngiliz kontrolünü sıkılaştırmaya yönelik uygulamaları, dönemin eleştirilenleri tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin temelinde, Cromer'in Mısır halkının bağımsızlık ve özerklik taleplerini göz ardı ederek, ülkenin yönetimini tamamen Britanya'nın denetimi altına alması yatmaktadır. Ancak, bu olumsuz eleştirilerin yanı sıra Lord Cromer, idari becerileri ve Mısır'ı modernize etme çabaları nedeniyle Britanya hükümeti nezdinde büyük bir saygı görmüştür. Özellikle altyapı projeleri, tarım reformları ve eğitimdeki yenilikçi girişimleri, Mısır'ın modernleşme sürecine katkı sağladığı düşünülen unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Ancak, bu "modernleşme" süreci, çoğunlukla İngiliz çıkarlarına hizmet eden bir yapı içinde şekillenmiş ve yerel halkın çıkarlarını genellikle ihmal etmiştir.

Lord Cromer'in Mısır'daki yönetimi, bir yandan Britanya için stratejik bir başarı olarak görülmüş bir yandan da sömürgeci uygulamaları nedeniyle yoğun eleştiriler almıştır. Cromer'in Mısır üzerindeki etkisi, yalnızca siyasi bir yönetim anlayışından ibaret olmayıp, aynı zamanda ülkenin ekonomik ve toplumsal yapısını köklü bir şekilde değiştiren bir dönemi temsil etmektedir.

1.1. Lord Cromer'in Yaşam Serüveni (26 Şubat 1841-29 Ocak 1917)

Lord Cromer, asıl adıyla Evelyn Baring, 26 Şubat 1841 tarihinde İrlanda'da, varlıklı ve soylu bir ailenin erkek evladı olarak dünyaya geldi. Aile geçmişi, onun hem sosyal hem de akademik anlamda iyi bir eğitim almasını mümkün kılmıştır. Eğitim hayatına özen gösterilen

Baring, İngiltere'nin önde gelen eğitim kurumlarından biri olan Trinity College, Cambridge'te öğrenim görmüş ve burada edebiyat, sanat ve yönetim bilimi alanlarında kendini geliştirmiştir. Akademik başarısı ve analitik zekâsı, genç yaşta kamu hizmetine katılmasının yolunu açmıştır.

1861 yılında Britanya Kamu Hizmetine katılan Evelyn Baring, devlet idaresinde hızla yükselerek önemli pozisyonlarda görev almıştır. İlk olarak Hindistan Ofisi'nde kâtiplik yapmış, ardından Hazine Müsteşarlığı gibi daha üst düzey görevlerde bulunmuştur. Bu görevler, onun mali konulardaki yetkinliğini artırmış ve idari kapasitesini geliştirmesine olanak sağlamıştır. 1877 yılında Hindistan Genel Valisi Konseyi'nin mali üyesi olarak atanması, Baring'in kariyerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu görev, onun ekonomik yönetim konusundaki bilgi birikimini derinleştirmiş ve ilerleyen yıllarda Mısır'daki başkonsolosluk görevine hazırlanmasına katkıda bulunmuştur.

1884 yılında Evelyn Baring, Britanya hükümeti tarafından Mısır'a başkonsolos olarak atanmıştır. Bu dönemde, Mısır resmî olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında bulunuyordu. Ancak, 1882'deki İngiliz işgalinden sonra, ülkedeki fiili kontrol büyük ölçüde İngiliz işgal güçlerinin elindeydi. Lord Cromer, Mısır'daki görevi boyunca, İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarını koruma ve güçlendirme misyonunu üstlenmiştir. Bu bağlamda, özellikle malî ve idarî reformlara odaklanmış, ancak bu reformlar genellikle Mısır'ın ekonomik kaynaklarını İngiltere'nin hizmetine sunmaya yönelik olmuştur.

Lord Cromer, Mısır'daki görev süresince yazdığı iki ciltlik *Modern Mısır* adlı eserinde, görev yaptığı dönemi kendi perspektifinden aktarmıştır. Ayrıca, bu eserin devamı niteliğindeki *Abbas II* adlı çalışmasında, Hidiv Abbas Hilmi Paşa dönemindeki siyasi ve sosyal gelişmeleri detaylandırmıştır. Eserlerinde, Mısır'ın ekonomik refahını artırma çabasında olduğunu iddia etmişse de, eleştirilenler tarafından genellikle bu söylemin gerçeği yansıtmadığı belirtilmiştir. Lord Cromer, İngiliz sömürge politikalarını haklı çıkarmak amacıyla Mısır'daki faaliyetlerini meşrulaştırmaya çalışmış, ancak uygulamaları genellikle yerel halkın çıkarlarına aykırı olarak değerlendirilmiştir.

Baring, Mısır'da modern altyapı projeleri ve eğitim reformlarına öncülük etmiş gibi görünse de, bu girişimlerin esas amacı, Mısır'dan daha fazla vergi toplayarak İngiltere'nin ekonomik çıkarlarını sağlamaktı. Örneğin, Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren gelişen ve modernleşen Mısır ekonomisi, Cromer'in politikaları sonucunda İngiliz sermayesine hizmet eden bir yapıya dönüştürülmüştür. Ayrıca, Mısır'daki vatanseverleri ve milliyetçi hareketleri susturmak için sert tedbirler almış ve bu kişileri marjinalize etme politikası izlemiştir. Bu durum, Mısır halkı arasında İngiliz işgaline karşı duyulan hoşnutsuzluğun artmasına neden olmuştur. Ona göre bütün çabası Mısır'ın ekonomik refahını artırmaya yöneliktir. Ama gerçekte Mısır'ın kaynakları üzerinde tek otorite olarak Britanya'nın tahakkümünü yerleştirmeye gayret etti. Ülkenin dış müdahaleye yol açan ekonomik ve siyasal bağımlılığını azaltmaya karşı mücadele veren vatanseverleri çeşitli yöntemlerle susturmaya öncelik verdi. Mısır ekonomisini, altyapısını ve eğitim sistemini modernize etmek için verdiği uğraş esasen Mısır'dan daha çok vergi almak amacına matuf idi. Onun politikaları genellikle sömürücü olmakla ve Mısır üzerindeki İngiliz kontrolünü sürdürülebilir kılmaya yönelik idi.

Lord Cromer, 1886 yılında Britanya Kraliyet Nişanları arasında en prestijlilerinden biri olan Bath Nişanı Şövalye Büyük Haç (GCB) ile ödüllendirilmiştir. Bu nişan, onun kamu hizmetindeki

üstün başarılarını ve özellikle Mısır'daki görev süresi boyunca İngiliz çıkarlarına yaptığı katkıları takdir etmek amacıyla verilmiştir. Aynı yıl, Privy Council (Kraliyet Danışma Meclisi) üyesi olarak atanması, onun İngiltere'nin iç ve dış politikalarındaki etkisini artırmıştır. Privy Council üyeliği, Evelyn Baring'e resmî belgelerde ve unvanlarda "The Right Honourable" (Saygıdeğer) ön ekini kullanma hakkını tanımıştır.

1892 yılında, Evelyn Baring'e Kraliçe Victoria tarafından "Baron Lord Cromer" unvanı verilmiştir. Bu soyluluk unvanı, onun yalnızca İngiliz hükümeti nezdindeki değerini değil, aynı zamanda Britanya İmparatorluğu'nun Mısır'daki hâkimiyetini sağlamlaştırma çabalarındaki rolünü de yansıtmaktadır. Baring, bu unvanla birlikte "Lord" sıfatını resmi olarak kullanmaya başlamış, bu durum onun toplumsal ve siyasi statüsünü önemli ölçüde yükseltmiştir. Ancak, bu soyluluk unvanı dahi onun yükselişinin son noktası olmamıştır. 1899 yılında, Evelyn Baring'e bu kez Kral VII. Edward tarafından "Cromer Kontu" (Earl of Cromer) unvanı verilmiştir. Kontluk unvanı, İngiltere'nin soyluluk hiyerarşisinde baronluk ve vikontluk unvanlarının üstünde yer almakta olup, Baring'in Mısır'daki idari ve diplomatik başarılarının daha üst düzeyde bir tanınması olarak değerlendirilmiştir. Mısır'daki başkonsolosluk görevi sırasında, İngiliz yönetiminin Sudan üzerindeki etkinliğini artıran Sudan Servisi'nin ve Sudan Araştırma Departmanı'nın kurulmasında da önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışmalar, Baring'in yalnızca Mısır'daki değil, genel olarak Kuzey Afrika'daki İngiliz çıkarlarını koruma misyonuna odaklandığını göstermektedir.

Evelyn Baring'in etkisi, yalnızca Britanya İmparatorluğu'nun dış politikasında değil, aynı zamanda İngiltere içindeki reform çabalarında da hissedilmiştir. Kraliyet Çalışma Komisyonu'nda üye olarak görev almış ve sosyal reformlara katkıda bulunmuştur. Buradaki çalışmalarıyla, diplomatik, akademik ve entelektüel dünyada da önemli izler bırakmıştır.

1907 yılında Mısır'dan ayrıldıktan sonra, Evelyn Baring kariyerine İngiltere'de devam etmiştir. 1907-1911 yılları arasında Londra Eyalet Konseyi'nin başkanlığını yapmış ve bu görevde yerel yönetimlerin güçlendirilmesi için çaba sarf etmiştir. Bu süreçte, Mısır'daki tartışmalı politikalarıyla elde ettiği deneyimleri İngiliz idari reformlarına aktarmaya çalışmıştır.

Evelyn Baring, 29 Ocak 1917 tarihinde, 75 yaşında hayata veda etmiştir. Hayatı boyunca sergilediği idari başarılar ve İngiliz İmparatorluğu'nun çıkarlarına olan bağlılığı, onu dönemin en dikkat çekici devlet adamlarından biri yapmıştır. Ancak, mirası tartışmalı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bir yanda, onu Mısır'ın modernleşmesine kendini adanmış bir reformist olarak görenler varken, diğer yanda Mısır üzerindeki İngiliz kontrolünü pekiştirmek adına uyguladığı baskıcı politikalar nedeniyle eleştirenler bulunmaktadır. Bu farklı bakış açıları, Evelyn Baring'in hayatının ve kariyerinin, sömürgecilik tarihinin karmaşıklığını anlamada önemli bir örnek teşkil ettiğini göstermektedir¹.

1 Cromer hakkında yazılan çalışmalardan bazıları için bk. The Marquess of Zetland, *Lord Cromer; Being The Authorized Life Of Evelyn Baring First Earl Of Cromer*, Hodder and Stoughton, Londra 1932; Roger Owen, *Lord Cromer; Victorian Imperialist, Edwardian Proconsul*, Oxford University Press, Oxford 2004; John Marlowe, *Cromer in Egypt*, Praeger, Londra 1970; Jennifer Kernaghan, *Lord Cromer as Orientalist and social engineering in Egypt, 1882-1907*, University of British Columbia, Master Tezi, 1993; Fatih Özçelik-Mustafa Öztürk, "İngiltere'nin Mısır'ı İşgali ve "Taçsız Hükümdar" Lord Cromer'in Mısır İdaresi (Eylül 1883-Mart 1907)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of International Social Sciences*, C. 31, S. 1,

2. Britanya İşgali Karşısındaki Mısırlılar ve Osmanlı Devleti

İngiltere Mısır'ı işgal ettikten sonra, Mısır'ı tahliye edeceğini ilan etmiştir. Ancak İngilizlerin işgalinin geçici olacağını bilmek kadar ne zaman sona ereceğini bilmek de önemlidir. İngiliz yetkililer Osmanlı temsilcileriyle yaptıkları resmi ve gayri resmi görüşmelerde askerlerinin Mısır'ı ne zaman tahliye edecekleri konusunda herhangi bir şekilde kesin tarih vermekten sürekli kaçınmıştır.

İngilizler, Mısır'ı 1882'de işgal ettikten sonra bir müddet ihtiyatlı politikalar izlemeye önem verdi. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin tahliye konusunda kararlı tutumu yanında, başta Fransa ve Rusya olmak üzere diğer büyük güçlerin diplomatik karşı çıkışlarından endişeye kapıldığı için, Mısır'ı doğrudan doğruya Britanya sömürgeler idaresi altına alamadı. Mısır'ı perde arkasından yöneten İngiliz sömürge memurlarıydı ancak onlar sahnenin arkasındaydı. Sahne önünde kukla gibi görev alanlar vardı. Bunlar resmen Osmanlı padişahı tarafından atanan bir Hidiv ve onun tayin ettiği bir hükümet idi. Böylece, Mısır'da Osmanlı Devleti'nin hukuken hükümranlığı sürüyor görünüyordu. Ancak İngilizler nezdinde Mısır'ın asıl yöneticisi Hidiv olarak görülüyordu. Ülkede nihai güç İngiliz başdanışman sıfatındaki Londra tarafından tayin edilen kişideydi. Mısır'daki kurumlar ve Hidiv tarafından görev verilen Mısır hükümetinin üzerinde güçlü bir denetim kuran İngiliz başkonsolosu ülkede gerçek anlamda tek söz sahibiydi. İngiltere Nil havzasında en verimli ve geniş sınırlara sahip Mısır üzerinde kendi otoritesini tam anlamıyla tesis etmek için yönetim reformları gerekçesiyle devrin bakanlıkları demek olan nezaretlere başkonsolosun emrinden çıkmayan İngiliz danışmanların görev yapmasını sağladı. Bu danışmanların temel görevi, Mısır hükümeti üyelerine reformlar konusunda danışmanlık yapmak ve reform politikalarına katkı veren görüş ve çalışmalarıyla yardım etmektir. Uygulamada ise durum bunun tümüyle zıddına idi. Mısır'da hükümet kararlarında, danışman adındaki İngiliz görevlilerin onayı alınmadan ülke yönetimi konusunda herhangi bir siyasi ve hukuki kararın verilmesi imkânsız kılındı. Lord Cromer ile İngiliz yetkililer bu yönetim biçimini *Veiled Protectora/Örtülü Protektora* diye adlandırıyor. Böylece İngiliz sömürgeciler dolaylı bir yönetim sistemiyle Mısır'ı perde gerisinden idare etme yöntemini uyguladı. Sadece, İngiliz başkonsolosundan emir alan bu danışmanlar, kısa zamanda Mısır hükümeti üzerinde güçlü bir denetim kurmayı başardı. İngilizlerin benzerlerini başka sömürgelerde de kurmuş olduğu bu örtülü sömürü ve işgal yönetimi 1914 yılına kadar devam etti. İngiliz işgal devrinin en önemli siması, Mısır'da 1883-1907 yılları arasında 24 yıl başkonsolosluk görevinde bulunan Lord Cromer'dir. İngiliz sömürgeciliği, Londra merkezli politikaları yönlendiren dış işlerindeki diplomatik misyonların katkıları ile gelişmiştir. Mısır'da görev yapan Cromer da İngilizlerin Mısır'a yönelik politikalarını şekillendiren başlıca aktör olmuştur. Bir sömürge valisi gibi görev yapan Lord Cromer kendisini bir İngiliz olarak çağdaş medeniyetin ve her türlü ilerencilik politikasının tek ve başarılı lideri olarak görmekteydi. Mısırlılar, çağdaş bir toplum olmak ve ilerlemek için Avrupa medeniyetinin değerlerini kabul etmeye mecburdu².

Lord Cromer, Urabî Paşa'nın ulusal istiklal ve İngilizlere tepki hareketini Hristiyan ve Çağdaş Batı medeniyetine karşı bir gelişme olarak ön yargılı bir şekilde değerlendirmiştir. Ona göre Urabî taraftarları toplumu geriletme, reformlardan geri çevirmek için her türlü sosyal, dini,

Ocak 2021, s. 477-494.

2 Tom Little, *Modern Egypt*, Praeger, Londra- New York 1967, s. 49.

siyasi, hukuki, medeni ve iktisadi kanunları tek kalıpta birleştirmeyi amaçlıyordu³. Bunlar ülkenin ilerlemesine engeldir diyen Cromer İngiltere'nin küresel boyuttaki sömürgecilik politikalarını haklı göstermek için bu şekilde bir savunma söylemi geliştirmişti.

Lord Cromer küçük gördüğü ve ezmeye çalıştığı Mısır'daki anti-sömürgeci milliyetçilik hareketlerini, İngiliz çıkarları bakımından büyük bir tehdit olarak değerlendiriyordu. Milliyetçi liderlere karşı bütün imkanlarını kullandı ve onlarla her bakımdan kıyasıya mücadele etmekten kaçınmadı. Mısır hükümet birimlerinde çalışacak kişileri, milliyetçi karakterden uzak kişiler arasından seçti. Fakat bu politikasını sadece 7 yıl en fazla 10 yıl sürdürebildi. 1890'lı yıllardan itibaren milliyetçilerin tepkilerini yumuşatmak için katı politikalarını esnetmeye başladı. Mısır toplumunda milliyetçi söyleme sahip toplumsal liderlerin desteklerinin artması üzerine politikasını değiştirmek zorunda kaldı. Öncelikle milliyetçi kadrolar içinde ikilik yarattı. Bazılarını aşırılık yanlısı bazılarını da ılımlı milliyetçiler olarak tanımladı. İlimli milliyetçilerle yakın ve sıcak denebilecek derecede iletişim kurdu. İlimli olmakla birlikte İngilizlere daha doğrusu kendisine sorun çıkarmayacağını düşündüklerine yüksek memuriyet makamlarında çeşitli görevler verdi. Amacı, milliyetçileri kendi içlerinde bölmek ve aralarında çıkar çatışmalarını körüklemek idi. Böylece, milliyetçi liderler arasında çıkan çatışma alanları gün geçtikçe derinleşti. Bunların en azından bir kısmını kendi yanına çekmeyi başardı. Fakat Lord Cromer kendi tarafına çekmeyi başardığı milliyetçi liderler kısa zamanda toplumsal itibarlarını aşındırdı. Sonuçta Lord Cromer Mısırlılar nezdinde itibar kaybedenleri de kendi politikaları doğrultusunda harcamış oldu. Milliyetçi akımları ılımlı ve aşırılık yanlısı diye parçalaması Lord Cromer için kısa vadede bir rahatlık vermiş olsa da uzun vadede kayda değer bir etki oluşturamadı⁴.

Cromer'in, Mısır'daki temel sömürgecilik hedefi, Kahire'deki İngiliz nüfuzunun devamını güvenceye almak ve Nil Nehrinin doğduğu topraklara kadar Britanya bayrağı dikmek idi. Bu uğurda Nil Vadisi'nin tamamını Sudan ve Uganda'nın tamamıyla Etiyopya içlerine kadar uzanan kara hattıyla Kızıldeniz'in Afrika kıyılarının tümünü Britanya kontrolü altında tutmaktı⁵. Cromer nezdinde, Mısır hükümetinin İngiliz çıkarlarını korumak ve işgal yönetimi aleyhinde vuku bulacak her türlü isyanı hemen bastırabilecek kabiliyet ve kapasiteyi kullanmaya yardım etmek dışında bir rolü yoktu.

Mısır'ın işgal edilmesi İngiltere'ye, büyük çıkarlarını koruma ve sürdürme imkânı veriyordu. Britanya'da tekstil fabrikalarının temel hammaddesi olan dünyanın en kaliteli pamuğunu ucuz, hızlı ve yeterli bir düzeyde temin ediyordu. Hindistan'dan Londra'ya uzanan denizyolu hattı üzerinde Süveyş kanalının kontrolü İngilizlere apayrı bir avantaj sağlıyordu. Asya'daki sömürgesi Hindistan'a giden deniz yolunun güvenliğini de bu sayede koruyordu. Sudan'a İngiliz müdahalesi, Doğu Afrika üzerinde İtalya, Fransa, Hollanda, İspanya gibi Avrupalı kuvvetler arasındaki kıyasıya girişilen rekabetin bir sonucuydu. Cromer'in Mısır'daki kariyeri, sömürgelerdeki Avrupalı temsilcilerin merkezdeki yönetim politikasını oluşturduğuna dair enteresan bir örnektir. Cromer Londra'nın Mısır politikasının oluşma ve uygulama aşamasında görev yaptığı süreçte kayda değer ölçüde etkili olmuştur.

3 Evelyn Baring (Earl of Cromer), *Modern Egypt*, The Macmillan Company, I/326, Londra 1908.

4 Tom Little, *age.*, s. 48.

5 John Marlowe, *Cromer in Egypt*, Praeger, New York 1970, s. 300.

Osmanlı Devleti, Balkanlar ve Ortadoğu'daki toprak bütünlüğünü koruma hedefi doğrultusunda, İngiltere'nin 1882 yılında Mısır'ı işgaline karşı doğrudan sıcak bir savaşa girmek yerine, uluslararası hukuk çerçevesinde haklarını savunmayı ve diplomasi yoluyla mücadele etmeyi tercih etmiştir. Bu diplomatik mücadele sırasında geliştirilen ısrarlı politikalar, İngiltere'nin Mısır'daki işgalini üç temel aşamada değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Birinci aşama, Mısır işgalinin ilk birkaç yılına tekabül etmektedir. Bu dönemde İngiltere, uluslararası tepkilerin nasıl şekilleneceği konusunda bir kararsızlık içinde kendini buldu. Uluslararası alanda Mısır konusunda açık bir politika ilanında bulunmak noktasında büyük bir belirsizlik yaşamıştır. Alman-Fransız, Alman-Rus, Osmanlı-Fransız, Osmanlı-Rus ve Alman-Osmanlı gibi ikili ilişkilerin dinamiklerini dikkatle izleyen İngilizler, Mısır'daki konumlarını güçlendirme çabası içindeydi. En büyük endişeleri, Osmanlı-Fransız-Rus iş birliği ya da bunlara Alman desteğinin eklenmesi durumunda oluşabilecek bir ittifakla karşılaşma ihtimaliydi. İşgalin başlangıcında, Mısır'da çeşitli idari, mali ve askeri reformlar gerçekleştiren İngiltere, bu süreçte diğer büyük devletlerin tepkilerini dikkatle ölçerek, her sömürgeci adımının olası tehlikeli sonuçlarından kaçınmaya çalışmıştır⁶.

Bu dönemde İngiltere, Mısır'daki varlığını güçlendirmeyi hedeflerken özellikle Fransa'ya yatıştırmaya yönelik bir politika benimsemiştir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti ve diğer Avrupa devletlerini İngiliz hükümetinin politikalarının meşruiyetine ikna etmek amacıyla sürekli açıklamalar yapma gereği hissetmiştir. İngiliz yetkililer, bu açıklamalarda, Avrupalı alacaklıların Mısır'dan alacaklarının tahsili düzenlendikten sonra İngiliz askerlerinin ülkeden çekileceğine dair taahhütlerde bulunmuş, ancak tahliye için kesin bir tarih vermekten kaçınmıştır. Bu belirsizlik, İngiltere'nin Mısır'daki varlığını uzun vadeli bir sömürgecilik hedefiyle sürdürme niyetini ortaya koymaktadır. Bu süreçte İngiltere, Osmanlı Devleti'nin diğer Avrupa devletleriyle iş birliği yaparak İngiltere'ye ciddi bir diplomatik baskı oluşturmasından endişe duymuştur. Bu nedenle, İngilizlerin işgalin ilk yıllarındaki politikaları, büyük ölçüde ihtiyatlı ve çekimser bir karakter sergilemiştir.

Mısır'daki İngiliz işgalinin resmî başlangıcı, 11-12 Temmuz İskenderiye'nin İngiliz zırhlıları tarafından bombalanması ve 13 Eylül 1882'de Urabi Paşa liderliğindeki milliyetçilerin Tel el-Kebir mevkiinde mağlup edilmesiyle ilan edilmiştir⁷. Bu tarihten itibaren, 24 Ekim 1885 Antlaşması'na kadar süren yaklaşık üç yıllık dönem, İngiltere'nin Mısır'da ihtiyatlı bir işgal politikası izlediği bir süreç olarak dikkat çekmektedir. Bu dönem, İngiltere açısından "kararsızlık devri" olarak tanımlanabilir. İngilizler, bu süreçte hem sömürgeci emellerini gerçekleştirmek hem de diğer büyük devletlerin tepkilerini minimize etmek için dikkatli adımlar atmak zorunda kalmışlardır. Diğer bir ifadeyle, İngiltere'nin Mısır işgali, uluslararası güç dengelerini gözeterek ve Osmanlı Devleti'nin diplomatik çabalarına karşı temkinli bir şekilde ilerlemiştir. İngiltere'nin bu süreçteki politikaları hem kendi sömürgeci hedeflerini gerçekleştirme hem de uluslararası tepkileri yönetme arzusunun bir yansıması olarak değerlendirilebilir⁸.

6 Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali, Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı 1882-1887*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 47-64.

7 Kızıltoprak, *age.*, s. 76-84.

8 Kızıltoprak, *age.*, s. 192-199.

İkinci aşama, İngiltere'nin Mısır'daki varlığını daha sağlam temellere oturtma çabasını ve işgalin yönetsel yapısını şekillendirme politikalarını içeren bir dönemi temsil etmektedir. Bu süreçte, Londra'daki İngiliz politikacıların, Avrupalı güçlerin Mısır konusunda birleşik ve kararlı bir politika izlemeyeceklerinden giderek daha emin oldukları görülmüştür. Özellikle, büyük devletlerin işgale karşı beklenen düzeyde güçlü bir tepki göstermemesi, İngiltere'ye daha cesur ve pervasız adımlar atma fırsatı tanımıştır. Bu dönemde, işgal yönetiminin ilk izleri, birinci aşamanın sonunda görülmeye başlamışken, ikinci aşamada daha da belirginleşerek **Örtülü Protektora** adı verilen sömürgeci yönetim sistemi işlerlik kazanmıştır. Söz konusu sistem, görünürde Osmanlı Devleti'nin hükümranlılığı ve Hidivlik makamının otoritesi devam ediyor gibi görünse de gerçekte İngiltere'nin ülkedeki asıl hâkimiyetini pekiştirdiği sömürgeci bir düzen oluşturmuştur. Bu idari yapılanma, İngiltere'nin Mısır'daki işgalini daha sistematik ve kalıcı bir zemine oturtmasını sağlamıştır.

İngiltere bu süreçte, uluslararası hukuk açısından Osmanlı Devleti'nin egemenliğine saygılıymış gibi bir görüntü sergilemeye devam etmiş ve Mısır'ı tahliye edeceğine dair açıklamalar yapmayı sürdürmüştür. Ancak, bu açıklamalar önceki dönemlerde verilen taahhütlerden bile daha az inandırıcı bulunmuş ve uluslararası çevrelerde ikna edici olmaktan uzak kalmıştır. İngiltere, bu dönemde tahliye söylemini yalnızca büyük güçlerin tepkilerini yumuşatmak için kullanmış, fakat gerçekte Mısır'daki işgal yönetimini sağlamlaştırma hedefinden vazgeçmemiştir.

Bu yaklaşık iki yıllık dönem, 24 Ekim 1885 Antlaşması'ndan başlayarak 22 Mayıs 1887 tarihine kadar uzanmaktadır. İngiltere'nin bu süre zarfında Mısır'daki idari, askeri ve ekonomik nüfuzunu artırdığı; ülkeyi fiilen kontrol altına aldığı, fakat bunu uluslararası tepkilerden kaçınarak ve diplomatik bir kılıfla gerçekleştirdiği dikkat çekmektedir. 1887 Antlaşma metninin imzalanmaması, İngiltere'nin Mısır'daki yerleşik düzenini daha da pekiştirmesi ve bu düzenin sürdürülebilirliğini güvence altına alması adına önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir⁹.

Üçüncü aşama, İngiltere'nin Mısır'daki işgal yönetimini meşrulaştırma ve kalıcı hale getirme çabalarının farklı bir yöne evrildiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu süreç, 22 Mayıs 1887 Antlaşma metninin Osmanlı Devleti ile müzakere edilerek bir sonuca bağlanamaması sonrasında, İngiltere'nin yeni stratejiler geliştirme arayışına girdiği bir dönemi kapsamaktadır. İngiltere, Osmanlı Devleti'ni sorunun temel muhatabı olarak görmekten kaçınmış ve bu süreçte Mısır meselesine uluslararası bir çözüm yolu arama eğilimi göstermiştir. Mısır sorununun kökenleri, 1798 yılında Napolyon'un bu ülkeyi işgal etmesiyle birlikte uluslararası bir boyut kazanmış, bu tarihten itibaren Mısır, büyük güçlerin siyasi ve stratejik hesaplaşmalarında önemli bir odak haline gelmiştir. Ancak, 1887'ye gelindiğinde Osmanlı Devleti ile sürdürülen müzakerelerde uzlaşma sağlanamaması, İngiltere'yi farklı yollar aramaya itmiştir. Bu çerçevede, İngiltere, Osmanlı Devleti yerine, sorunun diğer önemli aktörlerinden biri olan Fransa ile bir uzlaşma zemini aramaya yönelmiştir¹⁰.

Fransa, o dönemde sömürgecilik faaliyetleri çerçevesinde İngiltere ile rekabet içinde olsa da, Mısır konusundaki çıkarlarının dengelenmesi için diplomatik bir iş birliği arayışı İngiltere

9 Kızıltoprak, *age.*, s. 223-225.

10 Kızıltoprak, *age.*, s. 230.

tarafından stratejik bir öncelik olarak benimsenmiştir. Bu bağlamda İngiltere, Fransa ile yalnızca Mısır meselesine odaklanmakla kalmamış, aynı zamanda sömürgecilikle bağlantılı diğer sorunlar üzerinden bir çözüm yolu geliştirmeyi hedeflemiştir. Bu süreç, İngiltere'nin Mısır üzerindeki kontrolünü pekiştirmek adına uluslararası arenada daha esnek ve çok yönlü bir politika izlemeye başladığını göstermektedir. Kısacası bu aşama, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni dışlayarak Mısır meselesinde Fransa ile daha yakın bir diyalog ve iş birliği geliştirme çabasını yansıtan bir dönemdir. Bu çabalar, İngiltere'nin Mısır'daki çıkarlarını uzun vadede koruma stratejisini sürdürebilmek için çeşitli diplomatik manevralara başvurduğu bir evreyi temsil etmektedir.

Mısır'daki İngiliz işgaline yönelik en sert muhalefet, Avrupalı büyük güçler arasında Fransa'dan gelmiştir. Fransa'nın bu karşıtlığı ve Osmanlı Devleti'ne verdiği destek, başlangıçta İngiliz politikalarına karşı önemli bir direnç oluşturmuş olsa da uzun vadeli bir dayanışmaya dönüşmemiştir. Bu durumun en açık göstergesi, 1898 yılında meydana gelen Faşoda Krizi olmuştur. Faşoda Krizi, Mısır ve Osmanlı Devleti açısından Fransa'ya duyulan güvenin sarsılmasına neden olmuş ve bu devletlerin, Fransa'nın çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini görmelerini sağlamıştır. Faşoda Krizi'nin temelinde, İngiltere ve Fransa arasındaki Afrika'daki sömürgecilik yarışı yatmaktadır. Fransa, Afrika kıtasını Batı Afrika sahillerinden başlayarak Doğu Afrika'ya doğru kontrol altına alma stratejisini benimserken, İngiltere ise Mısır'dan Güney Afrika'ya kadar kuzey-güney hattında bir hâkimiyet kurma amacını gütmekteydi. Bu iki güç, 1898 yılında Sudan'daki Faşoda bölgesinde doğrudan karşı karşıya geldi. Kriz sırasında uluslararası kamuoyu, iki devletin sıcak bir çatışmaya gireceğini beklerken, bu beklentilerin aksine İngiltere ve Fransa, çatışmak yerine diplomatik bir uzlaşma yoluna gitmeyi tercih etti. Bu uzlaşma, İngiltere'nin Sudan ve Mısır üzerindeki hâkimiyetini Fransa'ya kabul ettirmesi, karşılığında ise İngiltere'nin Fransa'ya Fas üzerinde serbest hareket etme imkânı tanınması ile sonuçlandı. Böylece, İngiltere Mısır ve Sudan'da çıkarlarını güvence altına alırken, Fransa da Fas üzerindeki sömürgeci emellerini gerçekleştirme fırsatı buldu. Bu bağlamda, Mehdi kuvvetlerinin kontrolündeki Sudan bölgesi, Mısır-İngiliz ortak askerî harekâtı ile denetim altına alınmış ve Sudan, İngiliz emperyalizminin pençesine teslim edilmiştir. İngiltere'nin Mısır'daki varlığını daha da sağlamlaştırma çabası, 8 Nisan 1904 tarihinde Fransa ile imzalanan Dostluk Antlaşması'yla pekiştirilmiştir. Bu antlaşma, Fransa'ya Fas üzerindeki sömürgeci hedeflerini gerçekleştirme karşılığında, İngiltere'nin Mısır'da daha özgür hareket etmesine olanak vermiştir. Bu gelişmeler, İngiltere'nin Mısır ve çevresindeki sömürge politikalarını diplomatik araçlarla destekleyerek uzun vadeli bir hegemonya kurma hedefinde önemli bir adım atmasını sağlamıştır¹¹.

İngiltere'nin Mısır'daki işgal yönetiminin etkinliğini artırmasında en kritik rolü, görünürde Mısır başkonsolosu olarak görev yapan, ancak gerçekte bir sömürge valisi gibi hareket eden Lord Cromer üstlenmiştir. Cromer, işgal yönetiminin temel stratejilerini şekillendirerek Mısır'ın siyasi, idari ve ekonomik yapısında kapsamlı değişiklikler gerçekleştirmiştir. Lord Cromer, Mısır'da tıpkı Hindistan'daki gibi kapsamlı bir sömürgecilik mekanizması kurmayı hedefliyordu. Bu hedef doğrultusunda, siyasi, ekonomik ve idari reformlar aracılığıyla İngiliz hâkimiyetini pekiştirmeye çalıştı. Ancak, Osmanlı Devleti adına Kahire'de yüksek komiser

11 Kızıltoprak, *age.*, s. 230-231.

olarak görev yapan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın titiz ve dikkatli çalışmaları, Cromer'in bu sömürgeci politikalarını sınırlama noktasında belirli ölçüde etkili oldu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki hukuki ve siyasi haklarını koruma çabasında kararlı bir tutum sergileyerek, İngiliz işgal yönetiminin sınırlandırılması için stratejik adımlar attı. Paşa'nın Kahire'deki varlığı, Mısır Hidivi'nin Cromer karşısında daha güçlü bir pozisyon elde etmesine katkı sağladı. Bu durum, Sultan II. Abdülhamid'in bilinçli bir tercihini yansıtıyordu; zira Padişah, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı Kahire'ye atarken Hidiv'in otoritesini desteklemek ve İngiliz baskısını dengelemek amacıyla hareket etmişti¹².

Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki varlığını diplomatik yollarla sürdürme çabası, Cromer'in sömürgeci politikalarının tam anlamıyla uygulanmasını engelleyemese de, işgal yönetiminin sınırlarını daraltan önemli bir etken olarak değerlendirilebilir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın çalışmaları, hem Mısır halkı hem de Osmanlı Devleti açısından kritik bir direnç noktası oluşturmuş ve sömürgecilik karşısındaki mücadelede Osmanlı Devleti'nin diplomatik yetkinliğini gözler önüne sermiştir. Cromer, Mısır hükümeti üzerindeki İngiliz denetimini pekiştirmek amacıyla Reis-i Nüzzar ve çeşitli nazırlardan oluşan hükümetin yanına, İngiliz danışmanlardan oluşan bir kadro oluşturmuştur. Bu danışmanlar aracılığıyla hükümeti etkili bir şekilde kontrol eden Cromer, aynı zamanda Hidiv üzerinde de güçlü bir otorite kurarak ülke yönetimini fiilen eline almıştır. Bu yönetsel gücü sayesinde, kapsamlı ekonomik reformlar ve düzenlemeler başlatmıştır. Vergi denetimini sıkılaştırarak devlet gelirlerini artırmış, bu gelirleri özellikle Avrupa'nın önde gelen güçlerinin alacaklarını düzenli olarak ödemek için kullanmıştır. Fransa, Almanya, İtalya, Rusya, Avusturya ve İngiltere gibi alacaklı ülkelerin temsil edildiği Borçlar Sandığı üzerindeki etkisini ustalıkla kullanmış, düzenli ödemeler yoluyla bu devletlerin İngiliz işgaline karşı ses çıkarmalarını önlemiştir. Cromer'in bu ekonomik başarıları, Mısır'daki İngiliz hâkimiyetini daha da güçlendirmiştir. Alacaklı devletlerin muhalefetini en aza indirmekle kalmamış, aynı zamanda İngiliz çıkarlarını öncelikli bir şekilde savunmuştur. Bu nedenle Cromer, İngiltere tarafından Earl unvanıyla onurlandırılmıştır. Ancak, onun politikaları ve reformları büyük ölçüde İngiliz çıkarlarına hizmet etmiş, Mısır'ın yerel halkının ihtiyaç ve taleplerini dikkate almamıştır. Bu durum, İngiliz işgal yönetiminin temel karakterini yansıtan bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti Mısır konusunda mevcut çıkarlarını kaybetmekten kaçınan bir politika izledi. Büyük devletlerle, özellikle İngiltere ile savaştan uzak durdu. Sorunlarını çözmek için başka güçlerden yardım aradı. Görüşmelerde buyurgan değil, ikna edici bir yaklaşım benimsedi. Mısır'dan İngiliz askerlerinin tahliyesini sağlamayı zamana bıraktı. Mısır'da İngiliz işgaline karşı diplomatik imkanları sonuna kadar kullandı. Mısır'daki hükümlerlik haklarını tümüyle kazanmak için şartların değişmesini bekledi. Osmanlı devlet adamları devletin askeri gücünün sınırlarının farkındaydı. Bu politika, Sultan II. Abdülhamid'in padişahlığının ilk yıllarında uygulandı.

Osmanlı Devleti, İngiltere'nin Mısır'dan çekilmesi için yoğun çaba göstermiştir ancak İngiliz askerlerinin tahliye edilmesi konusunda başarılı olamamıştır. İstanbul'da belirlenen politikaların yetersizliği görülünce, sorunun çözümü noktasında Mısır toplumunun direniş

12 Rifat Uçarol, *Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989, s. 205.

ruhuna ve ulusal tepkisinden medet umulmaya başlanmıştır. İngiltere'nin Mısır'da özgürce hareket etmesine izin verilmemiştir. Osmanlı Devleti, Mısır üzerindeki hükümlerine haklarına hâlel gelmemesi için mümkün olan politikaları uygulamaya çalışmıştır. Gücünün sınırlarının farkında olarak, bölgeye asker göndermekten kaçınmış ve dış baskılara direnmiştir. O sırada devlet adamları tarafından yapılan değerlendirmelerde Mısır'a asker göndermek, İngilizlerin tuzağına düşmek ve kardeş kanı dökmek anlamına geleceğine dair yorumlar yapılmıştır. Osmanlı Devleti Mısır'ın işgaline karşı uluslararası kamuoyu ve diplomatik platformları kullanarak tüm dünyanın dikkatini çekmeyi başarmıştır. İngilizlerin sömürüsüne son verilememiş olsa da Osmanlı Devleti, büyük güçler arasındaki rekabetten yararlanarak Mısır'ın kolay bir lokma olarak sömürülmesine engel olunmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Mısır Sorunu'na karşı izlediği dış politika, genellikle temkinli ve dengeleyici bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Osmanlı, Britanya ile doğrudan bir sıcak çatışma riskine girmemek için dikkatli bir strateji izlemiş ve mevcut çıkarlarını kaybetmemek adına, savaştan kaçınmayı tercih etmiştir. Başta padişah olmak üzere Osmanlı Devleti'nin önde gelen yetkilileri genellikle büyük devletlerle, özellikle de Britanya ile doğrudan bir askeri çatışmaya girmemeye özen göstermiştir. Bunun yerine, Babiali sorunlarını diplomatik müzakere yoluyla çözmek amacıyla diğer büyük güçlerden yardım alma yoluna gitmiştir. Osmanlı, Mısır meselesi karşısında gerek diplomatik görüşmelerde gerekse uluslararası ilişkilerde uzlaşmaz ve buyurgan bir tutum benimsemek yerine, ikna edici bir yaklaşım sergilemiştir. Mısır'daki İngiliz işgali karşısında, İngiliz askerlerinin tahliyesini sağlamak için zamanın olgunlaşmasını bekleyerek, bu süreci aceleye getirmemiştir. Ayrıca, Mısır'daki İngiliz işgaline karşı diplomatik yollarla etkili bir direniş göstermiş ve uluslararası platformda Mısır'ın egemenlik haklarını savunmak için çeşitli çabalar sarf etmiştir.

Osmanlı Devleti, Mısır'daki hükümlerine haklarını tam anlamıyla kazanabilmek için şartların değişmesini beklemiş ve bu doğrultuda sabırlı bir politika izlemiştir. Bu yaklaşım, özellikle II. Abdülhamid'in padişahlığının ilk yıllarında belirginleşmiştir. II. Abdülhamid, dış politikada dikkatli adımlar atarak, Osmanlı Devleti'nin askeri gücünün sınırlarını oldukça iyi bir şekilde değerlendirmiş ve askeri bir müdahale yerine diplomatik çözümleri ön planda tutmuştur. Bu dönemde Osmanlı, İngiltere'nin Mısır'dan çekilmesi için yoğun çabalar sarf etmişse de, İngiliz askerlerinin tahliyesini sağlamak konusunda başarılı olamamıştır.

Osmanlı yönetiminin, İstanbul'da belirlenen politikaların yetersizliğini fark etmesiyle birlikte, çözüm için başka stratejilere yönelmiştir. Bu noktada, Mısır halkının direniş ruhu ve ulusal tepkilerinden faydalanmaya başlanmıştır. Mısır'ın bağımsızlık mücadelesi ve halkının gösterdiği direniş, Osmanlı için önemli bir destek kaynağı olmuştur. İngiltere'nin Mısır'da özgürce hareket etmesine müsaade edilmemiş, Osmanlı Devleti, Mısır'ın üzerinde sahip olduğu egemenlik haklarını korumak için her türlü diplomatik yöntemi kullanmıştır. Ancak, gücünün sınırlı olduğunu bilen Osmanlı, bölgeye asker göndermekten kaçınmış ve dış baskılara karşı direnmiştir. Osmanlı, Mısır'daki egemenlik haklarını savunarak, uluslararası arenada Mısır'ın durumunu gündeme taşımayı başarmış ve dünya kamuoyunun dikkatini bu meseleye çekmiştir.

Kısacası, Osmanlı Devleti, İngiltere'nin Mısır'daki egemenliğine son vermek için yoğun bir diplomatik çaba sarf etmiş, ancak doğrudan askeri müdahalede bulunmaktan kaçınmıştır.

İngilizlerin Mısır'daki sömürgeci yönetimi sona erdirilememiş olsa da, Osmanlı Devleti, büyük güçler arasındaki rekabeti kullanarak, Mısır'ın kolayca sömürülmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Bu süreçte, Osmanlı, dış politikada dengeleyici bir rol üstlenmiş ve Mısır'ın daha fazla istismar edilmesini engellemeye yönelik stratejik adımlar atmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in Mısır sorununa yönelik stratejisi, İngiltere'yi Osmanlı askeri müdahalesine gerek kalmadan Mısır'dan çıkarmak üzerine odaklanmıştır. Bu strateji, Osmanlı Devleti'nin askeri gücünün sınırlarının farkında olarak, doğrudan bir çatışmaya girmemek ve sorunu daha diplomatik yöntemlerle çözmek amacını taşımaktadır. II. Abdülhamid, İngiltere'nin Mısır'dan çekilmesini sağlamak için uluslararası platformlarda etkin bir diplomasi yürütmeye çalışmış, bu çabalar kapsamında, özellikle büyük devletlere karşı İngiltere'yi zor durumda bırakmayı hedeflemiştir. Bu strateji doğrultusunda, Mısır'daki İngiliz işgali ve askerlerinin tahliye edilmesi meselesi, çeşitli diplomatik zeminde gündeme getirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid, bu konuda başta Avusturya-Macaristan, Rusya ve Fransa gibi büyük güçlerle görüşmeler yapmayı planlamış ve İngiltere'nin Mısır üzerindeki egemenliğini tartışmaya açmayı amaçlamıştır.

Bununla birlikte, Sultan II. Abdülhamid'in izlediği bu diplomatik çabalar beklenen ölçüde başarılı olamamıştır. Mısır meselesinde Osmanlı'nın izlediği strateji, hem dış siyasetteki karmaşıklıklar hem de büyük devletlerin kendi çıkarlarını ön planda tutmaları nedeniyle etkisiz kalmıştır. Osmanlı Devleti, diplomatik misyonlar aracılığıyla İngiltere'ye karşı baskı kurmaya çalışmış olsa da, bu girişimler uluslararası ilişkilerde sınırlı etki yaratabilmiştir. Diplomatların yetersizliği ve deneyim eksiklikleri de bu başarısızlıkta önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı'nın bu dönemdeki diplomatlarının uluslararası siyasetteki tecrübe ve yetişmişlik seviyeleri, beklenen etkinlikte bir dış politika yürütmelerini engellemiştir. Ayrıca, büyük devletlerin Osmanlı'nın diplomatik taleplerine karşı gösterdiği ilgisizlik ve İngiltere'nin Mısır üzerindeki egemenliğini koruma konusunda kararlılığı, diplomatik sürecin başarısız olmasında etkili olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid, Mısır'ın egemenliği meselesini çözmeye çabalarında İngiltere'yi yalnızca diplomatik baskılarla zorlama hedefinde olmuş, askeri müdahale gibi riske atılacak adımlardan kaçınmıştır. Ancak, dönemin diplomatik yapısı ve güç dengeleri, Osmanlı'nın bu stratejisini istenilen başarıyla sonuçlandıramamıştır. Dolayısıyla, Sultan II. Abdülhamid'in Mısır sorununa yönelik stratejisi, beklenen etkilerin gerisinde kalmış ve Osmanlı Devleti, Mısır'daki İngiliz işgaline son verilememiştir¹³.

3. Britanya İşgali Karşısında Hidiv II. Abbas Hilmi Paşa

Hidiv II. Abbas Hilmi Paşa'nın kısmen de olsa verdiği desteklerle gelişen Mustafa Kâmil hareketi, Mısır'da işgale karşı milliyetçi bir muhalefetin oluşmasında kayda değer bir etki yaratmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in, bu karizmatik, kalemi ve hitabeti güçlü lideri Paşa unvanıyla ödüllendirmesi oldukça önemlidir. Mustafa Kâmil'e Osmanlı Devleti, İslam alemi ve Avrupa kamuoyunda güç ve meşruiyet kazandırmıştır. Bu hareket hem kendi hedeflerine ulaşmada hem de 1906'da Akabe Olayı veya Tâbe Olayı olarak bilinen Osmanlı Devleti'nin stratejik çıkarlarına o günün şartlarında önemli katkılar sağlamıştır. Hicaz demiryolunun

13 Kızıltoprak, *age.*, s. 268.

Akabe Körfezi ve Süveyş Kanalı'na doğru uzanmasına karşı çıkan İngiltere Mustafa Kâmil'in Mısır kamuoyunu bilinçlendiren yayınlarının katkısıyla Osmanlı Devleti ile uzlaşmak durumunda kaldı. Tâbe Mısır sınırları dahilinde kalırken Akabe Osmanlı Devleti'nin doğrudan yönetiminde kaldı¹⁴.

Osmanlı Devleti, sınırlı politika araçlarına ve dış politikasındaki sayısız sorunlarına rağmen, Mısır üzerindeki egemenlik haklarını uzun bir süre boyunca etkili bir şekilde koruyabilmiştir. Bu başarı, Osmanlı'nın, dönemin karmaşık uluslararası güç dengelerini doğru bir şekilde analiz ederek uyguladığı stratejik politikaların bir sonucudur. Mısır gibi stratejik açıdan son derece önemli bir coğrafyada İngiltere'nin işgalci politikalarına karşı direniş gösterebilmek, Osmanlı Devleti'nin diplomatik kabiliyeti ve kriz yönetimi becerileriyle yakından ilişkilidir.

Osmanlı yönetimi, İngiliz işgalinin ardından Mısır'ın sadece askerî açıdan değil, siyasi, iktisadi, dini ve kültürel açılardan da sömürgeleştirilmesini engellemek için çok yönlü bir yaklaşım benimsemiştir. Osmanlı Devleti, bir yandan uluslararası platformlarda Mısır üzerindeki hukuki haklarını vurgularken, diğer yandan bölgedeki halkın İngiliz işgaline karşı gösterdiği direniş el altından desteklemiştir. Bu durum, İngiliz işgal idaresinin Mısır'da diğer sömürgelerde genellikle kolayca uyguladığı sömürü politikalarını hayata geçirmesini zorlaştırmıştır.

İngiliz işgal yönetimi, Hindistan ve Afrika'daki sömürge tecrübelerine dayanarak Mısır'da hızlı bir şekilde ekonomik ve sosyal dönüşümler gerçekleştirmeyi amaçlamış, ancak Osmanlı'nın tarihi mirası ve Mısır halkının tepkisi bu girişimleri engelleyen en önemli faktörlerden biri olmuştur. Mısır halkı, Osmanlı Devleti'nin İslam birliği politikalarından güç alarak, İngiliz işgaline karşı hem pasif hem de aktif direniş hareketleri geliştirmiştir. Bu direniş, İngiltere'nin sömürgeci yöntemlerini uygularken karşılaştığı ciddi toplumsal engellerden biri olmuştur. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin diplomasi yoluyla İngiliz hükümetine karşı sergilediği ısrarlı tavır, Mısır'ın tam anlamıyla bir İngiliz sömürgeci hâline gelmesini engelleyen önemli bir unsurdur. Osmanlılar, İngiltere'nin Mısır'daki ekonomik çıkarlarını sınırlandırmak ve halkın tepkilerini uluslararası kamuoyunda görünür kılmak için dönemin büyük güçleriyle, özellikle Almanya ve Fransa ile diplomatik ilişkiler geliştirmiştir. Bu çabalar, Osmanlı'nın, sömürgeciliğe karşı doğrudan askerî bir müdahale yapma imkânından yoksun olmasına rağmen, Mısır üzerindeki haklarını koruma kararlılığını göstermektedir.

Sonuç olarak, İngiliz işgal idaresi Mısır'da diğer sömürgelerde elde ettiği hızlı başarıyı sağlayamamış, halkın tepkisi ve Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenadaki direnci nedeniyle beklenenden daha zorlu bir süreçle karşılaşmıştır. Osmanlı'nın doğru stratejilerle İngiltere'ye karşı koyarak Mısır'ın tamamen sömürgeleştirilmesini önlemesi, sadece Mısır halkı için değil, aynı zamanda İslam dünyası için de bir umut kaynağı olmuştur. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin zayıfladığı bir dönemde dahi dış politika alanında ne denli etkili olabildiğini gözler önüne sermektedir.

Osmanlı diplomatları bu konuda etkin bir şekilde diplomasiinin imkânlarını kullanarak Mısır'ın çıkarlarını savunmaya çalıştı. Londra, Kahire ve İstanbul'da görev alan Diplomatik misyonlar tam başarı sağlayamasa da, etkin bir dış politika stratejisi oluşturmaya gayret etti. Mevcut şartlardan en iyi şekilde faydalanılmak suretiyle Mısır'daki İngiliz işgaline son verecek savaş dışındaki tüm alternatifler değerlendirildi.

14 Daha geniş bilgi için bk. Mirliva Rüşdü, *Akabe Meselesi*, İstanbul 1326.

II. Abdülhamid, II. Abbas Hilmi ve Mustafa Kâmil gibi dönemin önde gelen liderleri, İngiliz işgaline karşı direnişin şekillenmesinde ve Mısır halkının bilinçlendirilmesinde kilit roller oynamışlardır. Her biri, farklı ideolojik yaklaşımlar ve stratejilerle hareket etmekle birlikte, ortak amaçları doğrultusunda Mısır'ın İngiliz sömürge politikalarına karşı savunulmasında ve bu politikaların sınırlandırılmasında etkili olmuştur. Bu liderlerin çabaları, yalnızca Mısır için değil, Osmanlı Devleti'nin uluslararası alandaki saygınlığı ve İslam dünyasının dayanışması için de kritik öneme sahiptir. II. Abdülhamid, Panislamizm politikasını kullanarak Mısır halkının direniş ruhunu canlı tutmaya çalışmıştır. Halifelik makamının sağladığı dini otoriteyi etkin bir şekilde kullanan Abdülhamid, Mısır'da İngiliz işgaline karşı birleştirici bir rol üstlenmiştir. Mısır halkına yönelik telkinlerinde, İslam birliği vurgusunu öne çıkararak, İngiliz işgal yönetimine karşı dini ve siyasi bir direnç oluşturmayı hedeflemiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin uluslararası platformlarda İngiltere'ye karşı yürüttüğü diplomatik çabalar da Abdülhamid'in bu dönemdeki stratejilerinin bir parçası olmuştur. Mısır halkını işgal yönetimine karşı bilinçlendirme ve direnişi destekleme amacıyla yapılan bu girişimler, İngiltere'nin Mısır üzerindeki mutlak hâkimiyetini geciktirmiştir.

II. Abbas Hilmi, İngiliz işgali altındaki Mısır'da Osmanlı'nın meşru bir temsilcisi olarak bir müddet önemli bir liderlik rolü üstlenmiştir. İngilizlerle tamamen iş birliği yapmak yerine, halkın çıkarlarını savunan bir tutum sergileyen II. Abbas Hilmi, İngiliz işgal yönetimine karşı yerel düzeyde muhalefeti örgütlemiştir. Özellikle ekonomik ve idari reformlar aracılığıyla Mısır halkının yaşam standartlarını iyileştirmeye çalışarak İngiliz sömürge politikalarına doğrudan meydan okumuştur. Ayrıca, Mısır halkının İngiliz karşıtı bilincini artırmak için çeşitli eğitim projelerini ve kültürel faaliyetleri desteklemiştir.

Mustafa Kâmil, Mısır milliyetçi hareketinin en önemli isimlerinden biri olarak, İngiliz işgaline karşı entelektüel ve siyasi bir mücadele yürütmüştür. Modern eğitim almış bir lider olarak, İngiltere'nin Mısır'daki varlığını uluslararası arenada eleştirmiş ve işgale karşı halkı harekete geçirecek söylemler geliştirmiştir. Kurduğu basın organları ve yazdığı eserlerle, Mısır halkının direniş bilincini artırmış, bağımsızlık düşüncesinin yayılmasını sağlamıştır. Özellikle Batı kamuoyunu etkilemeye yönelik girişimleri, İngiltere'nin Mısır'daki politikalarını meşrulaştırmasını zorlaştırmıştır. Mustafa Kâmil'in liderliği, Mısır milliyetçiliğinin kurumsallaşmasında önemli bir dönüm noktasıdır.

Bu liderlerin çabaları, doğrudan İngiliz işgaline son vermeyi başaramamış olsa da, İngiliz sömürge politikalarını ciddi ölçüde sınırlandırmıştır. Özellikle Mısır halkının işgal karşıtı bir bilinç kazanmasında ve direniş hareketlerinin süreklilik kazanmasında bu liderlerin etkisi büyüktür. I. Dünya Savaşı sonrasında Mısır'ın bağımsızlık mücadelesine zemin hazırlayan bu çabalar, Osmanlı-Mısır ilişkilerinde de olumlu bir miras bırakmıştır. II. Abdülhamid'in dini ve siyasi stratejileri, II. Abbas Hilmi'nin yerel idari reformları ve Mustafa Kâmil'in entelektüel mücadelesi, Mısır'ın İngiliz işgaline karşı tarihsel direnişinde dönüm noktaları olarak kabul edilmektedir. Bu süreç, sadece Mısır için değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin uluslararası politikadaki etkisini koruma çabasının bir yansımasıdır¹⁵.

15 Konuyla ilgili detaylı bilgi için ayrıca bk. Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya*, Tarih Bilincide Buluşanlar Derneği Yayınları, İstanbul 2011; Süleyman

4. Lord Cromer'in Mısır Hakkındaki Eseri

Lord Cromer, 1908 yılında yayımlanan *Modern Mısır* adlı iki ciltlik eserinde, Mısır'daki yaklaşık 24 yıllık görev süresini ve bu süreçte gerçekleştirdiği faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Lord Cromer'in bu eseri, kendisinin Mısır'dan ayrılmasından sadece bir yıl sonra, okuyuculara sunuldu. Bu eser, yalnızca bir anı kitabı olmanın ötesinde, aynı zamanda Cromer'in icraatlarını savunduğu ve Mısır'daki sömürgeci yönetim politikalarını meşrulaştırmaya çalıştığı bir metin niteliğindedir. Kitap, Cromer'in Mısır'da modernleşme adına uyguladığı politikaların yanı sıra, dönemin siyasi ve toplumsal yapısına ilişkin eleştirel değerlendirmeler de içermektedir.

Cromer, eserinde Mısır'daki geleneksel yaşam biçimlerini ve kültürel değerleri sıklıkla eleştirmiştir. Ona göre, bu unsurlar modernleşme ve ilerlemenin önünde ciddi engeller teşkil ediyordu. Mısırlıların muhafazakâr yaklaşımlarını sorgulayan Cromer, toplumu modernleşme çabalarına uygun hale getirmek için radikal değişikliklere ihtiyaç olduğunu savunmuştur. Kitapta, özellikle ekonomi, eğitim ve altyapı alanlarında uyguladığı reformları detaylı bir şekilde övünerek anlatan Cromer, bu politikaların Mısır'ı çağdaş bir ülke haline getirme yolunda atılmış önemli adımlar olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca, Mısır toplumunu ve kültürünü eleştiren Cromer, bu değerlere ilişkin değerlendirmelerini genellikle Batılı bir perspektiften yapmış ve Mısır'ın ilerlemesi için kaçınılmaz olarak İngiliz yönetimine ihtiyaç duyduğunu iddia etmiştir. Pamuk endüstrisinin geliştirilmesi, demiryolları ve telgraf hatlarının inşası, mali sistemin güçlendirilmesi gibi ekonomik reformlar, onun modernleşme politikalarının temel unsurları arasında yer almıştır. Ancak, Cromer bu reformları savunurken, sömürgeci bir yaklaşım sergilemiş ve bu politikaların İngiliz çıkarlarını önceleyen bir çerçevede tasarlandığını açıkça ifade etmiştir.

Eserde, Cromer'in görevden ayrılmasının ardından Mısır'ın karşılaşılabileceği zorluklar da ele alınmış ve bu sorunların çözümü için İngiliz müdahalesinin devam etmesi gerektiği savunulmuştur. *Modern Mısır*, dönemin Mısır'ını anlamak açısından önemli bir kaynak olmasının yanı sıra, İngiliz sömürgeciliğinin söylemsel bir aracı olarak dikkat çekmektedir. Cromer'in bu eseri, sadece bir yöneticinin kişisel bakış açısını yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda İngiliz sömürgeci politikalarının ideolojik temellerini de gözler önüne sermektedir.

Lord Cromer, Mısır'da modern eğitim sisteminin oluşturulması ve geliştirilmesi adına gerçekleştirdiği faaliyetleri, reform projelerinin önemli bir parçası olarak sunmuştur. Modern okulların ve üniversitelerin kurulmasını da içeren bu projeler, Cromer'in Mısır toplumunu Batılı bir anlayış çerçevesinde yeniden şekillendirme girişimlerinin temelini oluşturuyordu. Eserlerinde yalnızca kendi politikalarını savunmakla kalmayan Cromer, aynı zamanda Mısır'daki geniş siyasi ve toplumsal yapıya ilişkin eleştirel analizlerde bulunmuş ve bu analizleri Batılı sömürgeci bir perspektifle yapmıştır. Cromer, Mısır toplumunun kültürel ve dini unsurlarını kendi bakış açısıyla değerlendirerek, İslam'ın Mısır kimliğini şekillendirmedeki rolüne kapsamlı bir şekilde değinmiştir. Ancak bu süreçte, Mısır'daki geleneksel değerlerin

---

Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali, Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı 1882-1887*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010; Süleyman Kızıltoprak, "Krallardan Darbeci Generallere Mısır'ın Yakın Siyasal Tarihi", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 2/3, 2014, s. 31-43; Ü. Gülsüm Polat, *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, ATAM Yayını, Ankara 2015.

ve muhafazakâr tutumların modernleşme yolunda önemli engeller teşkil ettiğini savunmuştur. Ona göre, İslami geleneklerin modernite ile uzlaştırılması oldukça zordu ve bu durum, ülkenin ilerlemesini yavaşlatıyordu. Cromer, bu çerçevede, bazı dini liderlerin tutumlarını dar görüşlülük olarak nitelendirmiş ve bu yaklaşımların modernleşme çabalarına zarar verdiğini öne sürmüştür.

Mısırlıların muhafazakâr tutumlarını eleştiren Cromer, Mısır toplumunu etnik köken, inanç ve sosyo-ekonomik yapıları temelinde analiz ederek genel bir profil çizmeye çalışmıştır. Toplumun geleneksel yapısına yönelik eleştirileri, modernleşme adına gerçekleştirdiği reformların haklılığını vurgulama amacı taşımaktadır. Bununla birlikte, İslam'ın Mısır kimliğinin şekillenmesindeki önemini de kabul eden Cromer, bu noktada kendi görüşlerini ifade etmiş ve bu kültürel yapının modernite ile nasıl bir ilişki içinde olması gerektiği üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Cromer'ın, Mısır'daki eğitim reformlarına ve toplumsal yapıya ilişkin analizleri, dönemin sömürgeci bakış açısını yansıtan bir içeriğe sahiptir. Bu analizler, bir yandan Mısır toplumunu modernleşme çerçevesinde dönüştürmeyi hedeflerken, diğer yandan bu dönüşümü meşrulaştıran bir ideolojik temel sunma amacı taşımaktadır.

Cromer, eserinde, kültür, inanç, gelenek, tarım ve arazi kullanımı, eğitim ve bayındırlık gibi çeşitli temalar üzerinde derinlemesine bir inceleme yapmıştır. Kitap, açık ve doğrudan bir üslupla kaleme alınmış olup, büyük ölçüde Mısır tarihi ve toplumu üzerine yapılan gözlemlerle şekillenmektedir. Ancak, Lord Cromer'ın bakış açısının aşırı sömürgeci bir tutum sergilediği ve Mısır toplumunun ve kültürünün karmaşıklıklarını tam anlamıyla anlayamadığı ve ön yargısız bir şekilde analiz etmediği açıkça görülmektedir.

Genel olarak Cromer'ın *Modern Mısır* eseri, bir sömürge yöneticisinin zihniyetini ve politikalarını yansıtan özgün bir savunma raporu olarak kabul edilebilir. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Mısır'da gerçekleşen ekonomik, sosyal ve politik değişimlere kapsamlı bir tarihsel bakış açısı sunan bu eser, aynı zamanda İngiliz sömürge yönetiminin bir savunması olarak da değerlendirilebilir. Bununla birlikte, İngiliz işgali altındaki Mısır'ı daha derinlemesine anlamak isteyenler için önemli bir başvuru kaynağı olmaya devam etmektedir. *Modern Mısır*, bu dönemdeki önemli değişim ve dönüşüm süreçlerine dair benzersiz bir perspektif sunarak, Mısır tarihi, sömürgecilik ve modernleşme üzerine yapılan araştırmalar için değerli bir tarihsel belge olarak varlığını sürdürmektedir.

5. Lord Cromer'ın Abbas Hilmi Paşa Hakkındaki Eseri

Lord Cromer, Mısır'daki başkonsolosluk görevini yürüttüğü süre boyunca, Mısır'ın Hidivi olan II. Abbas Hilmi Paşa hakkında kapsamlı bir biyografik eser kaleme almıştır. Bu eserin orijinal başlığı "Abbas II" olup, Türkçeye "II. Abbas" olarak çevrilmiştir. Kitap, Lord Cromer'ın 1907 yılında Mısır'daki görevinden emekli olmasından yaklaşık sekiz yıl sonra, 1915 yılında yayımlanmıştır.

Eser, 1892 ile 1914 yılları arasında Mısır'ı Hidiv olarak yöneten II. Abbas Hilmi Paşa'nın siyasi ve idari yaşamını detaylı bir şekilde ele almaktadır. II. Abbas, görev süresi boyunca hem yerel hem de uluslararası düzeyde pek çok zorlukla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Avrupalı güçlerin Mısır üzerindeki etkisi, ülkenin siyasi istikrarını sarsmış, ekonomik zorluklar ise yönetim için ek bir yük oluşturmuştur. Bu dönemde, Mısır'daki sosyal yapıyı şekillendiren

bu zorluklarla başa çıkabilmek için II. Abbas Hilmi Paşa çeşitli reformlar ve stratejik adımlar atmıştır.

Kitapta Lord Cromer, yalnızca II. Abbas'ın kişisel yaşamını değil, aynı zamanda iktidar döneminde Mısır'daki siyasi, sosyal ve ekonomik koşulları da ayrıntılı bir biçimde incelemektedir. II. Abbas'ın yönetim anlayışı, dönemin uluslararası ilişkileri ve özellikle İngiltere'nin Mısır üzerindeki etkisi bağlamında ele alınmaktadır. Lord Cromer, eserde, II. Abbas'ın İngiliz danışmanları ve hükümet yetkilileriyle olan ilişkilerini, Mısır'daki eğitim sistemini modernize etme çabalarını, ekonomik kalkınma yönündeki girişimlerini ve sosyal reformlarını kapsamlı bir şekilde tartışmıştır.

Kitap, aynı zamanda Mısır'ın modernleşme sürecinde karşılaşılan zorluklar ve bu süreçteki dönüm noktalarını da gözler önüne sermektedir. II. Abbas Hilmi Paşa'nın yönetimindeki Mısır'da gerçekleştirilen reformların, toplumsal yapıyı ve ekonomiyi nasıl dönüştürmeye çalıştığı, yazar tarafından derinlemesine işlenmiştir. Ayrıca, Lord Cromer'in eserde II. Abbas'ın yönetim tarzını, devlet adamlığı becerilerini ve halkla olan ilişkilerini analiz etmesi oldukça ilgi çekicidir. Bu bakımdan, söz konusu eser sadece biyografik bir çalışma olmanın ötesine geçerek Mısır tarihine dair önemli bir kaynak eser özelliği taşımasına imkân sağlamaktadır.

Sonuç

Lord Cromer'in "II. Abbas" isimli eseri, Mısır tarihinin önemli bir dönemine ışık tutmaktadır. Lord Cromer'in bu döneme ilişkin anlattıkları, hem II. Abbas'ın hem de kendisinin, zamanın karmaşık siyasi ve sosyal yapısında yön bulmada karşılaştıkları zorluklara dair önemli bir perspektif sunmaktadır. Kitapta Lord Cromer, Mısır başkonsolosu olarak kendi deneyimlerinden ve II. Abbas ile olan etkileşimlerinden yararlanarak, II. Abbas Hilmi Paşa'nın ayrıntılı bir portresini çizmeye çalışmıştır. Lord Cromer'in bakış açısı, özellikle dikkate değerdir çünkü bu süre zarfında Mısır'ın siyaseti ve yönetimi üzerinde, fiilen Britanya adına sorumluluk taşımaktadır. Bu dönemde Mısır'ın geleceğini şekillendiren pek çok önemli karar ve olayda, Cromer'in görüşleri esas alınmış ve uygulanmıştır.

Kitap boyunca, Lord Cromer, II. Abbas Hilmi Paşa'nın yanı sıra, onun İngiliz danışmanları ve diğer yetkililerle olan ilişkilerini, Mısır'ın ekonomi, siyaset, kültür, sanat, güvenlik, maliye ve eğitim sistemlerini modernize etme girişimlerini ele almaktadır. Ayrıca, Mısır'ın çeyrek asırlık bir dönemdeki yönetim sürecinde ve karmaşık siyasetinde yön bulma çabalarını da kapsamlı bir şekilde değerlendirmektedir. Eser, Britanya'nın Mısır'ı açık ve örtülü bir biçimde işgal ettiği dönemin kritik anlarında, Mısır'ın karşılaştığı siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunlara dair değerli bilgiler sunmaktadır.

KAYNAKLAR

- Baring, Evelyn (Earl of Cromer), *Modern Egypt*, The Macmillan Company, Londra 1908.
- Kernaghan, Jennifer, *Lord Cromer as Orientalist and social engineering in Egypt, 1882– 1907*, University of British Columbia, Master Tezi, 1993.
- Kızıltoprak, Süleyman, *Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya*, Tarih Bilincinde Buluşanlar Derneği Yayınları, İstanbul 2011.
- Kızıltoprak, Süleyman, *Mısır'da İngiliz İşgali, Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı 1882-1887*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- Kızıltoprak, Süleyman, “Krallardan Darbeci Generallere Mısır'ın Yakın Siyasal Tarihi”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 2/3, 2014, s. 31-43.
- Little, Tom, *Modern Egypt*, New York, 1967.
- Marlowe, John, *Cromer in Egypt*, Praeger, Londra-New York 1970.
- Mirliva Rüştü, *Akabe Meselesi*, İstanbul 1326.
- Owen, Roger, *Lord Cromer; Victorian Imperialist, Edwardian Proconsul*, Oxford University Press, Oxford 2004.
- Özçelik, Fatih-Öztürk, Mustafa, “İngiltere'nin Mısır'ı İşgali ve “Taçsız Hükümdar” Lord Cromer'ın Mısır İdaresi (Eylül 1883-Mart 1907)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/ The Journal of International Social Sciences*, C. 31, S. 1, Ocak 2021, s. 477-494.
- Pears, Sir Edward, *Turkey and its People*, Methuen & Co. Ltd., London 1911.
- Polat, Ü. Gülsüm, *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, ATAM Yayını, Ankara 2015.
- The Marquess of Zetland, *Lord Cromer; Being The Authorized Life Of Evelyn Baring First Earl Of Cromer*, Hodder and Stoughton, Londra 1932.
- Uçarol, Rıfat, *Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.

EKLER

Ek I: Lord Evelyn Cromer’in “Abbas II” Adlı Eserinin Tercümesi

1. BÖLÜM

II. ABBAS HİLMİ PAŞA’NIN TAHTA ÇIKIŞI OCAK-TEMMUZ 1892

Tevfik Paşa’nın son hastalığı – Ölümünden sonra alınan önlemler – II. Abbas’ın Mısır’a gelişi – Ferman olayı – Muhtar Paşa’nın müdahalesi – Temmuz 1892’deki durum.

2. BÖLÜM

MUSTAFA FEHMİ KRİZİ (TEMMUZ 1892-OCAK 1893)

Hidiv’in pozisyonu – İngiltere’de bakan değişimi – Mısır’daki netice – Kasım’daki mahalli durum – Mustafa Paşa’nın hastalığı ve görevden alınması – Lord Rosebery ile yazışma – Riyaz Paşa Başbakan seçiliyor.

3. BÖLÜM

KRİZİN AKİBETİ (OCAK 1893)

İngiliz partilerinin konumu – Yabancı hükümetin tutumu – Riyaz Paşa’nın tutumu – Mısır’da Ferman – Takviye istiyorum – Hükümet isteğe uyuyor – Lord Rosebery hükümetin politikasını bildiriyor – Rosebery’nin hamlesiyle ilgili yorumlar.

4. BÖLÜM

RİYAZ VE NUBAR’IN BAŞBAKANLIKLARI (OCAK 1893 – KASIM 1895)

Riyaz Paşa’nın tutumu – Hidiv’in İstanbul ziyareti – Mısır’da engelleme – Mahir Paşa’nın Savaş Bakanlığı’na aday gösterilmesi – Hidiv’in Yukarı Mısır ziyareti – Vadi Halfa’daki hareketi – Durumun ağırlığı – Lord Rosebery’nin talimatları – Fransa ve Rusya’nın tutumu – Hidiv boyun eğiyor – Riyaz Paşa görevinden istifa ediyor – Nubar Paşa kabine kuruyor – Riyaz deneyinin başarısızlığı – Nubar Paşa’dan sonra Mustafa Fehmi Paşa geliyor – Hidiv’in edindiği deneyim – Lord Rosebery’yle yazışma.

5. BÖLÜM

II. ABBAS’IN YÖNTEMLERİ

Tevfik Paşa’yla ilişkiler – II. Abbas’ın zenginlik hırslı – Kibarlığı ve mizah duygusu – Vakıfların yönetimi – Şeriat mahkemesi – Kadı – Prens Ahmet Seyf el Din olayı – İstanbul’la entrikalar – Jön Türklere sağlanan koruma – Leon Fehmi – Ele geçen mektup – Bedirhan Osman Paşa olayı – Siyah tabur isyanı.

SONUÇ

II. ABBAS

Giriş

1908 ilkbaharında yayınlanan *Modern Mısır (Modern Egypt)* adlı eserimde, Mısır'dan ayrıldığım 1 Mayıs tarihine kadar ülke tarihinde gerçekleşen reformları anlattım. Fakat Sudan'daki gelişmelerden ayrı olarak tamamen Mısır'da meydana gelen gelişmelerle ilgili başlıca siyasi olayların anlatımı, 7 Ocak 1892 tarihinde Tevfik Paşa'nın ölümüyle birlikte sona ermiştir.

Söz konusu olan o kitapta II. Abbas'ın Hidivliğe gelişinden kısa bir süre sonra meydana gelen olayları anlatmıştım. Mısır'daki duruma üstünkörü bile olsa bir aşinalığı olan herkes için bariz olması gereken bazı nedenlerle, o sırada Mısır tarihinin bu dönemini açıkça ele almayı arzu edilir bulmadım. Ama şimdi bunların yayınlanmasına engel olan koşullar geride kaldı.

1888'den beri Mısır'ın yönetim biçimindeki özel koşullar nedeniyle, ülke yöneticisinin kişisel karakterine değinmek kaçınılmaz olarak Britanya Hükümeti'nin ve sorumlu memurlarının yürüttüğü idare ve genel politika üzerinde çok önemli, hatta belirleyici bir etki yapacaktı.

II. Abbas'ın ister eylemleriyle ister karakteriyle ilgili olsun, şu ana kadar halka ulaşan hikayelerin çoğu eksik veya saptırılmıştır. Bunun nedenlerinden biri siyasi yandaşlıktır ki, Mısır halkının gerçek çıkarlarının ne olduğuyla ilgili samimi ama çoğu zaman hatalı bir görüşten kaynaklandığında bile bu neden en hafif deyimle anlaşılabilir. Bir diğer neden rüşvettir ve bunun mazur görülebilirliği çok daha azdır. Fakat en önemli neden, bağımsız bir fikir oluşturmak üzere gerçekten esas alınabilecek bilgilerin ortaya konmamış olmasıdır.

Genel olarak her zaman iyi huylu, belki bazen biraz aşırı safdil¹⁶ olan yurttaşlarım ise çok yakın dönemlere kadar, onlara zaman zaman II. Abbas'ın icraatlarıyla ilgili olarak, çıkarıcı, yarı bilgili veya aldatılmış gözlemciler tarafından sunulan akla yatkın mazeretleri dış görüntüye göre değerlendirmeye eğilimli olmuşlardır.

Bu konuda yedi yıl önce başlayan suskunluğun nedenleri artık mevcut değildir. Hiçbir şekilde kesin olmamakla birlikte muhtemeldir ki, eğer II. Abbas karanlık işler çevirmeye ve aşırı İngiliz düşmanlığını akıllıca gizlemeye devam etmiş olsaydı, öldüğü güne kadar Mısır Hidivi olmaya devam edecekti. Ama o, muhtemelen, devam etmekte olan savaşın nihai muzafferi olacak diye beklenen tarafa katılabileceği zannıyla, Büyük Britanya'nın düşmanlarıyla kader birliği yapmayı tercih etmiştir. Bu adımı atmakla siyasi bir intihar gerçekleştirmiştir. Bu yüzden onun Hidivliğe gelmesinden hemen sonra gerçekleşen olayların hikayesinin anlatılmaması için artık hiçbir neden olamaz. Umuyorum ve inanıyorum ki bu hikâye Britanya halkının bu konudaki

16 İstanbul'da bulunduğu uzun süre ona Yakın Doğu politikaları hakkında söz söyleme otoritesi sağlamış olan Sir Edward Pears tarafından belirtilen şu düşünceler (Sir Edward Pears, *Turkey and its People*, Methuen & Co. Ltd., London 1911, s. 89) tartışmalıdır: "Abdülhamid'in hükümdarlığının en kötü dönemlerinde bile Yıldız'ı ziyaret eden pek çok İngiliz ve diğer Avrupalı devlet adamları Sultanın tüm tebaasının refahı için Hıristiyan ve Müslüman ayrımını asla gözetmeden 'hepsini eşit derecede sevdiğinden' halkına yönelik reform ve geniş kapsamlı projeler için dikkate değer bir çabası olduğuna ikna olarak oradan ayrıldılar".

Görev sürem boyunca Kahire'yi ziyaret eden birçok seçkin kişi arasında Lord Rosebery, temas kurduğu önde gelen şahsiyetlerin gerçek karakterlerini hızla ölçme kabiliyeti noktasında bana göre kolayca birinci olduğu izlenimi verdi.

inancını pekiştirecektir: Majestelerinin Hükümeti Mısır'ın son hükümdarını görevden alarak yalnızca siyasi bir adalet eyleminde bulunmakla kalmamış, aynı zamanda Mısır halkının da en yüksek çıkarları doğrultusunda davranmıştır.

Bu nedenle bu küçük kitap çağdaş Mısır tarihinin sadece bir bölümünü ele almaktadır. 1907'den beri Mısır'da gerçekleşen olayların tam bir anlatımını sunmak için bir çabada bulunulmamıştır. O olayların tarihinin uygun bir zamanda bu iş için nitelikli biri tarafından yazılacağına inanıyorum. Ne kendimi tatmin edebilecek ne de okuyucularına herhangi gerçek bir fayda sunabilecek şekilde bunu kendim yazabilmemi sağlayacak materyallere sahip değilim. Bununla birlikte, son sekiz yıl boyunca Mısır'ın geçtiği çeşitli aşamaların belirgin bazı yönleriyle ilgili şahsi fikrimi çok kısaca belirtebilirim.

Uzun ve yakın bir ilişkiye dayalı olarak çok büyük bir saygı ve sevgi duyduğum yakın arkadaşım Sir Eldon Gorst, yirmi dört yıldır elimde bulduğum görevi çok istisnai bir zorluk zamanında, üstlenmeyi başardı. Her zaman çok iyi farkında olduğum ve sonraki olayların da kanıtladığı gibi, Mısır'daki Milliyetçi parti, vatandaşlarının fikirlerinin ve gerçek çıkarlarının sadık temsilcileri olmamalarına rağmen, siyasi sahnede önemli bir yere geldiler. Olağan bir gözlemci onların doğal bir etki gücü ve öneme sahip olduklarını düşünebilirdi ama gerçekte buna hiçbir zaman sahip değildiler. İngiltere'de, güçlü bir parlamenter çoğunluk tarafından desteklenen radikal bir hükümet iktidara daha yeni gelebilmişti. Britanya siyasi atmosferi demokratik ideallerle kaplıydı. Yaşlılık maaşı planlaması gibi çok değerli bir amaca dayalı olduğu halde uygulamasında ciddi hatalar olan ideal politikalardan bazıları sempatiyi fazlasıyla hak ediyordu. Bazı idealler çeşitli nedenlerle pratik siyasetin menzili dışında kalıyordu. Demokratik baskının, kıtasal hükümetleri silah güçlerinde geniş çaplı azaltmalar yapmaya ikna edeceği ve böylece evrensel bir barış çağını başlatacağı biçimindeki birkaç fikir ise tamamen hayalîydi ve ancak siyasi bir ütopyada yaşayanların beyinlerinde filizlenmiş olabilirdi. Bacon'ın *idola fori* diye tanımlayacağı bu idealler arasında, Doğu ülkelerinde Batılı kurumların hızla geliştirilmesi ihtiyacı önemli bir yer tutuyordu. Mısır'da bu yönde bir denemede bulunmanın kaçınılmazlığına katkıda bulunan pek çok koşul vardı. Hem etkili siyasetçiler hem de Britanya basınının bir kesimi ki bu ülkedeki durum hakkındaki bilgilerini genellikle Mısır'a hızlı bir ziyaretten sonra edinmişlerdir, Mısır kurumlarının liberal anlamda bir yeniden modellemeye ihtiyaç duyduğu, Mısır eğitimine uzun zamandır yeterli ilginin gösterilmediği ve Mısırlıların kendi ülkelerinin yönetiminde daha büyük ve daha etkili bir paya sahip olmasına izin verilmesi gerektiğine dair fikirlerini ısrarla savunagelmişti. Ayrıca, suçlanan çok sayıda kişinin, adaletsiz olmasa da şu anda aşırı derecede şiddetli olduğunu kabul edebileceğim cezalara çarptırılmasıyla sonuçlanan talihsiz Danşüvay olayı, mevcut rejimin muhalifleri tarafından güçlü bir şekilde istismar ediliyor ve Mısır yönetimindeki genel havayla ilgili tamamen yanlış bir izlenim veriyordu. Üstelik Türkiye ve İran'daki son olaylar, Britanya'da Liberal kişilerin ümitlerini ve coşkularını harekete geçirmişti. Çok kısa bir süre boyunca, Doğu gerçekten uykusundan uyanmış, Doğulu düşünce alışkanlıkları köklü bir değişim geçirmiş ve bu ülkelerin her ikisi de gerçek bir anayasal yönetime giden yola girmiş gibi göründü. Doğal olarak şu soru ortaya çıkıyordu: Liberal İngiltere geri kalıp diğer Müslüman ülke toplumlarının kendi inisiyatifleriyle sağladığı ayrıcalıkları Mısırlılara tanımayı ret mi edecekti?

İşgalin ilk yıllarında çok yoğun olan finansal zorlukların çözülmesi ve 1904 İngiltere-Fransa Dostluk Anlaşması'ndan sonra ciddi uluslararası sürtüşmelerin giderilmesiyle birlikte, Mısır'daki gelişmelerin yeni bir aşamaya girdiğini fark ettim. Ülkeden ayrılmamın ardından bazı değişikliklerin olacağını öngördüm ve 7 Mayıs 1907'de Kahire Konferans Salonu'nda geniş bir dinleyici kitlesine İngilizce yaptığım veda konuşmasındaki eleştirilerimde de buna dayalı olarak şöyle demiştim:

Bizi birbirimizden ayıran fark ilkeselden ziyade dereceyle ilgili. Onlar dörtnala koşmak istiyorlar. Bence, bu ülkenin çıkarlarını gerçekleştirmeye en uygun hızın hafif tempolu koşu olduğunu düşünüyorum. Bu hız geçmişte bize çok iyi hizmet etti. Bence bu devam etmeli, asla yürüme yavaşlığına düşmemeli, dörtnala da çıkmamalı. Şundan eminim ki, eğer hız çok fazla arttırılırsa, atın düşüp dizlerini kırmasına sebep olacak şekilde ciddi bir risk doğacaktır.

Sir Eldon Gorst kendi programını gerçekleştirmek için gerçekten dürüst ve çok cesurca bir girişimde bulundu. Bu, eğer ona Dışişleri Bakanlığı'ndan dikte ettirilmemiş olsaydı (herhangi bir fikir bildirimini haklı kılacak kadar bilgiye sahip olmadığım bir konu), uğraşmak zorunda kaldığı koşulların onun için zorunlu kıldığı bir programdı. Mısır kurumlarında herhangi büyük bir değişiklik yapılmadı ama bu nitelikteki düşünülebilir her tür değişikliklerin önemini abartmak kolaydır. Mısır gibi ülkelerde Hükümet mekanizmasının işletilme biçimi, kurumların kendilerinden daha büyük bir öneme sahiptir. Diğer taraftan, yönetime tamamen yeni bir ruh üflendi. Hidiv samimi iş birliğine davet edildi ve iş birliğinde bulunmasını sağlamak için de onu özellikle ilgilendiren, temel olarak kişisel nitelikteki meseleleri ele almada kendisine öncekinden çok daha fazla özgürlük tanındı. Britanya kılavuzluğu en aza indirildi ve Mısırlı Bakanlara ve onların baş yardımcılara kendi sorumluluklarıyla ve kendi sağduyularına göre hareket etmeleri gerektiği hissettirildi.

Bu nitelikte bir denemenin kaçınılmaz olduğunu söyledim. Şimdi şunu da ekleyebilirim ki, bu denenmeliydi de. Mevcut bilgiler ve materyallere dayalı olarak, gerçek bir deney Mısır halkını ve Mısırlıların arzularına aşırı sempati duyan İngilizleri şuna ikna edecekti: himaye altından neredeyse tam bağımsızlığa doğru ani bir değişim, ülkenin tüm siyaset ve idare mekanizmasında ciddi bir kaymaya neden olmadan gerçekleştirilemezdi. Hidiv'in samimi iş birliğini sağlama çabası prensip olarak yeterince mantıklıydı ama o iş birliğini güvence altına almak için ödenmek zorunda kalınan bedel aşırıydı. Rütbelerde utanmazca bir çeşitlendirme gibi daha önceden bastırılmış olan bazı ciddi sui-istimallerin yeniden canlanmasına ve bireylere karşı adaletsizliğe, hatta zulme neden oldu. Üstelik bu planın Hidiv'in şahsi karakter kayasında parçalanması neredeyse kesindi. Tıpkı Virgil'in Drances'i gibi, Hidiv "seditione potens"di (isyana kışkırtmaya muktedirdi). Hain planların ustasıydı ve gizli kapaklı yollara o kadar düşküdü ki, gerçekten dosdoğru herhangi bir yolu uzun süre istikrarlı bir şekilde takip edemiyordu. Trajik derecede erken ölümü kısa bir süre öncesinde Sir Eldon Gorst ile yaptığım sohbetlere dayalı olarak şundan eminim ki, onun Hidiv ile olan balayı bitişe yaklaşıyordu (bu balayılar, II. Abbas türü Doğulularla ilk kez temasa geçen İngilizler için çok yaygın bir durumdur). Hidiv ile ilgili olarak, dürüstlük namına şunu da eklemeliyim ki, Sir Eldon Gorst'un ona karşı olan muamelesinden dolayı belirli bir derecede gerçek bir şükran göstermiştir. Sir Eldon'ın şifasız bir hastalığa tutulduğunu öğrendiğinde onu ziyaret edip üzüntüsünü ifade etmek için alelacele tebdili kıyafet İngiltere'ye gitmiştir. Bu, onun sergilediği performansla

ilgili olarak duyduğum en iyi hamledir. Bu olayda sergilediği gerçek his nedeniyle onunla ilgili pek çok şey affedilebilir.

Mısır Bakanları'nın ve asstlarının yönetim yetkisiyle ilgili olarak, çeyrek yüzyıldır istikrarlı bir ilerleme kaydediliyordu. Son derece makul bir dürüstlük ve yetki standardı hâkimdi. Bu yönde daha da fazla gelişim ümidiyle gelecek parlaktı. Fakat İsmail Paşa ve ondan öncekilerin bulaştığı yolsuz ve despotik yönetimin sona ermesinin üstünden bir nesil ya geçmiş ya geçmemişti ve bu nedenle de kozmopolitan Mısır yönetimi için gerekli çok komplike mekanizmayı yardımsız olarak idare edecek bütün bir personel takımının yaratılmasını beklemek fazlaydı. Sir Eldon Gorst'un yeteneğine, büyük ahlaki cesaretine ve Mısır olaylarıyla olan yakın aşinalığına bakıldığında rahatlıkla iddia edilebilir ki, onun gerçekleştirmek için yola çıktığı görevin başarılması imkânsızdı ve ondan daha az becerikli ellerde bu başarısızlık daha da kötü sonuçlanırdı. Bence eğer yaşasaydı, ismiyle ilişkilendirilmiş politikada önemli bazı değişiklikleri bizzat kendisi gerçekleştirirdi ve yine şüphem yok ki, yeni ortaya çıkan koşullarla başarılı bir şekilde başa çıkabilecek yeteneğe de sahipti.

Gelişmeler gösterdi ki, deneyin genel sonucu, siyasi saatin akrep ve yelkovanının geri alınmasıydı. Mısır otonomisi yeni topraklar kazanacağına toprak kaybetti. Ülkenin durumuna gerçekten aşına olan herkesin tahmin ettiği gibi bir tepki meydana geldi. Kısa bir süre sonra anlaşıldı ki, ihtiyatlı ve etkin Britanya denetimi sistemine dönmek gerekecekti ve de Britanya Hükümeti'nin temsilcisinin daha doğrudan müdahalelerde bulunması gerekecekti. Üstelik ister yabancı ister yerli olsun, Mısır nüfusunun en azından çok önemli bir bölümünün (muhtemelen büyük çoğunluğunun) bu sisteme dönüşe kızmak bir yana, bundan memnun olacağına dair göstergeler de mevcuttu. Samimi ama artık soluğunu önemli oranda yitirmiş olan Mısır Milliyetçiliğinin en iyi bazı özellikleri hayattaydı ve hala hayatta olduğundan da eminim. Vatanseverlik namına sergilediği tek şey kendi ülkesinin himayecilerine karşı pervasızca sövüp saymak olan küstah ve son derece beceriksiz Milliyetçi demagogun istilası sona ermişti. Sir Eldon Gorst'un ölümüyle boşalan görevi devralmak üzere Lord Kitchener Kahire'ye gönderildi. Sonuçlar bu seçimin doğruluğunu ortaya koydu. Lord Kitchener hızla Mısır halkının tüm kesimlerinin güvenini kazandı ama şunu özellikle belirtmek gerekir ki bunu Mısırlıların kendi kendilerini yönetmelerine izin vererek değil, Hidiv'in faaliyetleri üzerinde katı bir kontrol uygulayarak ve Mısırlıları kendisi yöneterek yapmıştır. Bu göreve üç yıl önce gelmesi durumunda, benimsediği politika uygulanabilir miydi bu son derece şüphelidir, çünkü o zaman İngilizlerin Doğu Meşrutiyeti'nin gelişimine olan inancı henüz sarsılmamıştı. Mısır kurumlarında belirli değişiklikler yapıldı. Faydasız ve hantal bir yapı olan Genel Kurul feshedildi. Yasama Meclisi'nin yetkileri biraz arttırıldı. Her iki reformun da makullüğü anlaşıldı fakat ikisinin de çok büyük bir siyasi önemi yoktur. Gerçekleştirilen esas değişiklik, hükümetin, Britanya işgali gerçekleştirdiğinden beri herhangi bir dönemde olduğundan daha da belirgin bir şahsi karaktere sahip olmasıydı. Bazı itirazlara açık oluşu bariz olmakla birlikte bu hükümet türü ülkenin gerçek koşullarına uygundur ve kişisel güç Mısır toplumunun gerçek çıkarları doğrultusunda kullanıldığı sürece, büyük bir değişikliğe yönelik çok önemli bir ihtiyaç ortaya çıkmayacaktır. Fakat gelecekte, özellikle de eğer Kapitülasyonlar feshedilirse, Mısır kurumlarının başka bazı dönüşümler geçirecek olması sadece hayal edilebilir değil, son derece muhtemeldir. Eğer bu dönüşümler aşamalı olursa ve eğer ülkenin durumuna ve gerçek ihtiyaçlarına iyi aşına olanlar tarafından dikkatle hazırlanır, taraflardan hiçbirinin bu

dönüşümlerden korkmasına gerek yoktur. Geçmişte olduğu gibi gelecekte de, her tür ani ve keskin değişiklikler, bu değişiklikleri hazırlayanları hayal kırıklığına uğratacaktır çünkü ülke bunları sindiremeyecek ve kısa bir süre önce olduğu gibi bir reaksiyonun meydana gelmesi kaçınılmaz olacaktır.

Şimdi şu ana ve yakın geleceğe dönmek istiyorum. Mısır'ın siyasi kaderi otuz üç yıllık bir periyot boyunca dengede sallandıktan sonra sonunda kesin bir şekilde yerine oturdu. Ülke Britanya İmparatorluğu'yla birleşti¹⁷. Başka bir çözüm mümkün değildi. Devlet adamları becerikli olduğu ve aşırı bir acele içine girilmediği sürece, bu önlemin alınması engelleyici olmayacağı gibi, Büyük Britanya'nın kendi idaresi altındaki dış devletlerle ilişkilerinde bağlı olduğu rasyonel Liberal politikanın uygulanmasını da sağlayacaktır. Türkiye'yle olan ve Mısır'a veya Mısırlılara hiçbir zaman en ufak bir faydası olmayan bağ kesin bir şekilde koparılmıştır¹⁸. Mehmet Ali'nin ailesinin, şahsi arkadaşlığıyla beni uzun bir süredir onurlandıran ve yöneteceği insanlara fayda sağlayacağı yüksek mevkinin hakkını vermek için gerekli tüm niteliklere sahip olduğuna inandığım seçkin bir üyesi Mısır Sultanı oldu. Doğru anlıyorsam, eğer gelecekte herhangi bir zamanda bu düzenlemeyi değiştirmek gerekli görülürse, Britanya Hükümeti bunda zorluk yaşamayacaktır. Dikkat çeken ve bir gün önem kazanabilecek hususlardan biri olarak, Sultanlığın boş kalması durumunda veraset düzeni konusunda ne olacağıyla ilgili hiçbir kesinlik yoktur. İlhakla karşılaştırıldığında mandada bazı dezavantajlar olduğu inkâr edilemez; bu çok açıktır. 1882'den beri Britanya Hükümeti açısından çok sıkıntılı bir husus olan yabancıların dış-bölgesel hakları fiilen ortadan kalkmıyor. Üstelik şu anda bu hususta en küçük bir endişeye bile gerek olmadığına ikna olmuş olmama rağmen gelecekte bir risk olabilir ve diğer Doğu ülkelerinde olduğu gibi Saray zararlı ve utanç verici bir entrika merkezi haline gelebilir. Yine de, zannımca, Majestelerinin Hükümeti yerel kanaate saygılı olarak ve tam egemenlik varsayımı yerine manda tercihi göstererek çok basiretli davranmıştır. Mehmet Ali'nin ailesi aslında Mısırlı değildir, fakat zaman içinde bu sülalede saygıyı ve dikkati hak eden, belirli bir oranda gerçek milli duygu oluşmuştur. Üstelik, milliyetçilikten ayrı olarak, devletin en üst konumunda bir Müslümanın bulunacak olması, meşru Müslüman hissiyatını yatıştıracaktır.

17 Çevirenin Notu: Yazar Cromer'in iddiasının aksine Mısır kelimesinin tam anlamıyla doğrudan doğruya Britanya işgaline maruz kaldı. Mısır'a Birinci Dünya Savaşı sırasında vaat edilen bağımsızlık verilmedi. Savaş sonrasında Britanya'nın çıkarları doğrultusunda Mısır'ın egemenlik hakları yok sayıldı.

18 Britanya Birinci Dünya Savaşı başladığında Mısır'da doğrudan doğruya işgal politikası uygulama fırsatı buldu. II. Abdülhamid 1882'den itibaren Britanya'nın işgal politikalarına karşı diplomatik alanda mücadele ederek hem kendi politik hedeflerinin zarar görmesini engellemeye gayret etti hem de Osmanlı Devleti'nin birlik ve bütünlüğünü korumaya çalıştı. Mısır'daki İngiliz işgaline karşı verilen yoğun diplomatik mücadele, Mısır'ın sömürgeciler açısından kolay bir lokma olmasını engelledi. II. Abdülhamid'in ciddi gayretleri, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Arapların ve Mısır'ın bütünlüğünü sağlamada nispeten kayda değer bir başarı elde edildi. 1914'te patlak veren I. Dünya Savaşı Mısır'ın politik durumunu eskisine kıyasla daha zorlu bir sürece soktu. Savaş patlak verdiği zaman Lord Kitchener tatil için gittiği Britanya'da bulunuyordu. Mısır'a dönme imkânı konuşulurken Britanya orduları Başkomutanı olarak tayin edildi. Savaş çıkmadan önce, Hidiv II. Abbas Hilmi Paşa da adeti olduğu üzere yaz tatilini geçirmek üzere İstanbul'a gitmişti. 5 Kasım'da Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında savaşa katılınca, İngiltere de 18 Aralık 1914 tarihinde Mısır'ı himayesine aldığı ilan etti. Fakat bu tek taraflı ilan, 1923 yılında Lozan Antlaşması'nın 7. Maddesine göre meşruiyet kazandı.

Şu anda yapılmış olan siyasi değişikliğin bir sonucu olarak bundan sonra hangi adımların atılmasının gerekli olabileceğiyle ilgili herhangi derinlemesine bir tartışma, mevcut savaşın dozunun belirlenmesine kadar ertelenmek zorundadır. Bu nedenle görüşlerimi, özel öneme sahip iki noktayla sınırlıyorum.

Elbette kapitülasyonlar feshedilmelidir. Yeni atanan Sultan'ın yüksek temsilcisi tarafından Dışişleri Bakanlığı'nın talimatıyla yazılan 19 Aralık 1914 tarihli mesajda kapitülasyonların kalkışı kendini açıkça belli etmişti. Bu amacın gerçekleşmesini sağlamak için izlenmesi gereken yöntem üzerinde durmak için vakit erkendir. Fakat, daha önce de çeşitli defalar dikkat çektiğim bir nokta üzerinde vurgu yapmak istiyorum. Mısır'da yaşayan yabancılar, İngiltere'de yaşayan bir Fransız veya Fransa'da yaşayan bir İngiliz'in durumunda olduğu şekilde tam bir yabancı olarak düşünülemez. Hem sağlam politika hem de adalet, mevcut argümanın amaçları doğrultusunda, bunların Mısırlı olarak kabul edilmesi gerektiği sonucuna işaret etmektedir. Bu nedenle ben açıkça şu düşünüyordum ki, kapitülasyonların kaldırılmasının bir sonucu olarak, Mısır'daki Avrupa Uyumundaki üye ülkelerin bu ülkenin Hükümetiyle ilişkilendirmeye yönelik bazı pratik ve itiraz edilmez yollar bulunmalı, seslerini duyurmak için gerekli imkânlar kavuşturulmalıydılar. Bunun için çeşitli yöntemler vardır. Şimdi bu yöntemlerin birbirine göre avantajlarını ve dezavantajlarını tartışmayacağım. Sadece akılda bulundurulması gerektiğini düşündüğüm genel ilkeye işaret etmekle yetineceğim.

Dikkat çekmek istediğim ikinci husus belki daha da büyük bir öneme sahiptir. Yerel basın hiç kısıtlanmamışken, onu sınırlandırmaya yönelik en güçlü argümanları bile savacak denli özgürlüğünü kullanırken, son zamanların yapay Milliyetçi hareketi tam sürat yol alırken ve eski Sultan'ın ve eski Hidiv'in entrika güçleri en üst seviyedeyken, neden Mısır'daki işlerin kontrolden tamamen çıkmasıyla ilgili hiçbir ciddi tehlike olmadı? Türk militaristleri ve onların yoldaş Alman komplocuları tarafından kışkırtılan dini heyecan ve fanatizm hiç meyve vermedi ve hem Mısır hem de Sudan'da Britanya Hükümeti'ne karşı en kayda değer sadakat ve dostluk ifadeleriyle yanıtlandı? Şüphesiz Kahire, İskenderiye ve Hartum'daki Britanya garnizonlarının varlığı bu eşsiz siyasi fenomenlerin nedenlerini önemli ölçüde açıklıyor. Nedenlerden bir diğeri, daha eğitilmiş sınıfların, tehdidi altında oldukları Türk-Mısır¹⁹ rejiminin kesin olarak hem Batı hem de Doğu yönetiminin en kötü özelliklerini bir araya getireceğini anlamış olması olabilir. Fakat bana göre, katkıda bulunan nedenler arasında en önemli olanı, tahrikçilerin, dini fanatiklerin veya siyasi entrikacıların amaçları doğrultusunda kullanabileceği hiçbir genel memnuniyetsizliğin mevcut olmamasıdır. Acımasız bir işkence ve zulmün kurbanları oldukları yönündeki en ikna edici propagandalara rağmen, hem Mısır hem de Sudan nüfusu kötü yönetildiklerine inanmayı reddetti. Neden hiçbir genel memnuniyetsizlik hâkim olmadı? Başlatılmasından ve yürütülmesinden bizzat sorumlu olduğum bir politikayı övüyor olduğumun tamamen farkında olmakla birlikte, bir kez daha, bu soruyu yanıtlamakta hiçbir tereddüdüm yok. Fakat konu o kadar önemli ki, bu nitelikteki kişisel bazı hususların serbest fikir ifadesini engellemesine izin vermemek gerekir. Bence Mısır'da ya da Sudan'da genel bir

19 Çevirenin Notu: Lord Cromer burada muhtemelen sehven Türkiye-Prusya rejimi ifadesini kullandı. Eğer sehven kullanmadıysa Osmanlı Devleti üzerinde Prusya etkisini ironik bir şekilde dile getirmiştir. Yoksa Sudan'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan beri sürdürülen yönetim mekanizması hem Sudan hem de Afrika tarih yazımında Türk-Mısır idaresi olarak bilinmektedir.

memnuniyetsizlik meydana gelmemiş olmasının gerçek nedeni, iki ülkenin (Sudan ve Mısır) devlet harcamalarının dikkatli bir şekilde kontrol edilmesi, finansal kaynaklara uygun hale getirilmesi ve böylece vergilerin düşük tutulmuş olmasıdır. Vergi toplayıcının maymun iştahlı talepleri sona erdiğinde ve hatta bir önceki neslin hayal bile edemeyeceği kadar düştüğünde, Mısırlı fellahın ya da Sudanlı kabile üyesinin kendini baskı altında veya kötü muamele altında görmesini beklemek için bir neden yoktur.

Pek çok fırsatta bu konu üzerinde durdum ve eğer bunda ısrar ediyorsam, bunun nedeni çok büyük bir siyasi öneme sahip olmasıdır. Mısır ve Sudan politikasının köşe taşı, ırk, dil, din ve sosyal gelenekler gibi bağların yokluğu durumunda, yönetenlerle yönetilenler arasındaki tek bağlantının maddi çıkarlarda bulunması gerektiği gerçeğidir ve bu çıkarlar arasında en önemlisi, empoze edilen mali külfetlerin hafifliğidir. Dolayısıyla bana göre, karşı karşıya olduğumuz siyasi koşullar öyledir ki, diğer tüm hususlar vergilendirmeyi düşük tutma gerekliliğine uyarlanmalıdır. Mısır ve Sudan'ın yönetiminde gerçekten sorumlu olanlar, neredeyse tamamen kendi başlarına, yukarıda belirtilen ilkeye dayalı bir politikanın yürütülmesine güvenmek zorunda kalacaktır. Ekonomi hiç popüler olmadığı için hemen hiç destek bulamayacaklar ve kesin bir şekilde pek çok çevre tarafından da sert bir şekilde eleştirileceklerdir. Ne yerel halk ne de Britanyalılar nezdinde büyük oranda bir kamuoyu desteği sağlamayı başaramayacaklardır. Genel olarak İngilizler, İngiliz gelenek ve uygulamalarına dayalı olarak fikirlerini belirlemeye çok eğilimlidir. Kendi ülkelerinde kısa bir süre önce devlet harcamalarında ve kamusal yüklerde birkaç yıl önce imkânsız olarak görülecek derecede bir artış oldu, bunun neticesinde kamuoyu ekonomi konusunda demoralize oldu ve bağlı devletlerin ekonomik idaresiyle ilgilenmedeki ulusal vicdan muhtemelen birkaç derece körleşti. Buna rağmen pek çok öncü İngiliz siyasetçi ve etkili gazete, Mısır'da yerel otonominin hızla geliştirilmesi için gerekli bir önlem olarak Mısır eğitim sisteminin ilerletilmesinin siyasi arzu edilebilirliği üzerinde ısrar etmekten yorulmadı. Ben şahsen, ulusal karakterde bir dönüşüm olmadan ki bunun da yavaş bir süreç olması gerekir, okullarda ve kolejlerde²⁰ uygulanabilecek şekilde böyle bir eğitimin Mısırlıları kendi kendilerini tam bir şekilde yönetmeye muktedir kılacağını sanmıyorum. Ama şu anda üzerinde ısrar etmek istediğim husus bu değil. Ben sadece eğitimin maliyetliliği üzerinde durmak ve ağır vergilendirmenin empoze edilmesini gerektirecek kadar gelişkin bir eğitim politikası benimsemenin siyasi mantıksızlığına dikkat çekmek istiyorum. O zaman da çok farklı bir çevreden saldırılar olacaktır. Hevesli, iyilik bilincinde, bir şeyler yapma gücü olan yönetici, daha fazla yol, köprü, hastane ve gelişmiş medeniyetin diğer tüm teçhizatı için velvele çıkaracak ve bu amaçları hızlı bir şekilde gerçekleştirmek için gerekli çok ağır harcamadan kaynaklanacak nihai sonuçları görmezden gelme eğiliminde olacaktır.

Sorumlu Mısır ve Sudan devlet adamları, tamamen kendi içinde değerlendirildiğinde bu nitelikteki önerilere ne kadar sempati gösterebilecek durumda olurlarsa olsunlar, bürokratik yöneticiyle de siyasi hayalciyle de aralarına mesafe koymak için gerekeni yapacaklardır. Ne kadar çekici olursa olsun, eğer masraflı planlara girme konusunda tereddüt içindeyseler, ülke kaynaklarının orantısız maliyetleri kaldıracağından emin olana kadar akıllıca davranacaklardır! Eğitimin yaygınlaştırılmasını (özellikle teknik eğitim ve kızların eğitimi), kamu hizmet

20 Göklere çıkarılan Alman 'kültürünün', gittiği yere kadar, yüksek mertebede Alman ulusal karakteri üzerinde fazla bir etki veya bütün olaylarda olumlu bir etki oluşturmayı başardığı izlenimi vermemektedir.

binalarının inşasını ve ilgili diğer ilerleme biçimlerini teşvik edeceklerdir ama sadece yeni ve ezici vergiler dayatmak zorunda kalmadan ne kadar teşvik edilebiliyorsa o kadar.

Şu anda gelişim aşamasında olan savaş Mısır Hazinesi için elbette önemli bir sıkıntı yaratacaktır. Pek çok durumda kamu işlerinin icrasının ertelenmek zorunda kalacağından ve çeşitli alanlardaki ilerlemelerin de duracağından şüphem yok. Ama bu sıkışıklığın geçici olmasını ummak mümkündür. Mısır devlet finansının oldukça sağlam durumu ve kısa bir süre önce Hükümet'in emrinde olan büyük rezerv göz önünde bulundurulduğunda, makul bir basiretle mevcut krizi vergi yükünü arttırmadan aşmak imkân dahilinde olmalıdır. Bununla birlikte, yerel basında, İskenderiye'de mal giriş vergisinin (oktruva) yeniden düzenleneceğiyle ilgili olarak gördüğüm bir haber beni biraz endişelendirdi. Bu son derece kötü bir vergi, çünkü en fakir kesimlerin kullandığı günlük tüketim maddelerini kapsıyor. Üstelik Hükümet'e bağlı bazı temsilcilerin yasadışı birtakım uygulamalarda bulunması için de çok özel imkânlar sağlıyor. Oktruva vergilerinin bir daha ülkenin sürekli mali sistemine dahil edilmeyeceğine samimiyetle inanıyorum.

Bu eserin son bölümünün çok kısa bir süre önce yazıldığını belirtmek istiyorum. Diğer bölümler yıllar önce, ilgili olaylar hafızamda tazeyken yazılmıştır. Fakat orijinal metinde bazı değişiklikler yapılmıştır.

Londra, 26 Ocak 1915

1. BÖLÜM

II. ABBAS HİLMİ PAŞA'NIN TAHTA ÇIKIŞI OCAK-TEMMUZ 1892

Tevfik Paşa'nın son hastalığı – Ölümünden sonra alınan önlemler – II. Abbas'ın Mısır'a gelişi – Ferman olayı – Muhtar Paşa'nın müdahalesi – Temmuz 1892'deki durum.

7 Ocak 1892'de Kahire'nin birkaç mil güneyindeki Helvan'da kalmakta olan Hidiv Tevfik'in tehlikeli bir hastalığa yakalandığını öğrendim. Hemen Helvan'a gidip Majesteleriyle ilgilenen Alman doktoru gördüm. Hidiv'in ancak birkaç saatlik ömrü kaldığını söyledi.

Acil eylem gerekiyordu. Yapılması gerekeni yapmada herhangi bir tereddüt, ciddi siyasi neticeler doğurabilirdi. Başbakan Mustafa Fehmi Paşa, Dışişleri Bakanı Tekran (Tigrane) Paşa, Sir Elwin Palmer ve ben toplandık. Sultan'ın 1878 Fermanı'na göre, Tevfik Paşa'nın en büyük oğlu Prens Abbas onun yasal varisiydi. Babasının ölümünden sonra onun Hidivliğini ilan etmede vakit kaybedilmemesi gerektiğinde anlaştık. Ferman ergenlik yaşını on sekiz olarak bildiriyordu. Prens Abbas reşit miydi? Kesin doğum tarihini kimse bilmiyordu. Sonunda, yıllarca Tevfik Paşa'nın hizmetinde bulunmuş yaşlı bir Türk bulundu. Ondan Prens Abbas 'ın 14 Temmuz 1874'de doğduğunu öğrendik. Yani Prens Abbas henüz reşit değildi ve ancak 14 Temmuz 1892'de olacaktı. Ferman, Hidiv'in reşit olmaması durumunda bir Naiplik Meclisi'nin oluşturulmasını gerekiyordu; ama muhtemelen entrikaya ve çeşitli bölgelerde zorluklara neden olacak olan bir fetret devrinden sakınmak isteniyordu. Bunun üzerine biri çıkıp Müslüman bir prensin yaşının Müslüman takvimine göre hesaplanması gerektiğini fısıldadı. Müslüman takviminde yıl 354 günden oluşuyordu. Bu hesaplama göre Prens Abbas 24 Aralık 1891'de, yani babasının ölümünden on dört gün önce reşit olmuştu.

Tevfik Paşa'nın ölümünden hemen sonra, Viyana'daki Prens Abbas'ın Kahire'ye davet edilmesi, Sultan'ın bilgilendirilmesi ve Prens Abbas ülke yönetimine geçene kadarki ara dönemde görevli bakanların idareyi sürdüreceğine dair bir genel duyuruda bulunulması kararlaştırıldı. Bu prosedürün benimsenmesi Türklerin araya girmesine neden oldu; bu korkutucu ve oldukça zorlu süreç yaratacaktı.

Sonra ben Kahire'ye döndüm. Aynı gün akşam 7'de Tevfik Paşa öldü.

Helvan'da düzenlenen program hiçbir sapma olmaksızın uygulandı. Hiçbir entrikanın meydana gelmesine zaman tanınmadı. Sultan mevcut durumu kendi tarzıyla onayladı. Londra'daki Türk Büyükelçisi 8 Ocak'ta Lord Salisbury'ye, Tevfik Paşa'nın ölümü üzerine Mısır Hidivliğine Prens Abbas'ın geçirilecek olmasının İmparator Hazretlerini memnun ettiğini ve yeni Hidiv'in tahta gelişine kadar yönetimi geçici olarak sürdürmek üzere Bakanlar Kurulu Başkanı'nın görevlendirilmiş olduğunu bildirdi.

Hidiv'in 16 Ocak'ta Kahire'ye varması üzerine, Britanya ve Mısır'ın toplu garnizonu Abidin Sarayı'nın önündeki meydana geçit töreni yaptı. Sultan'ın telgrafı yüksek sesle okundu, askeri birlikler selam durdu, birleşik askeri bandolar Türk Milli Marşı'nı çaldı. Bu gösterinin amacı Britanya Hükümeti'nin Hidiv'i desteklerken Sultan'ın meşru haklarını da tanıma arzusunun açıkça göstermekti.

Hidiv Kahire'ye gelişinden hemen sonra görevdeki Bakanları onayladı. Onunla olan ilk görüşmemde bende iyi bir izlenim bıraktı. 21 Şubat'ta Lord Salisbury'ye şöyle yazmışım:

“Genç Hidiv’in son derece *Mısırlı* olacağını görüyorum.” Bu, yakında olacaklarla ilgili bir resim sunuyordu.

Şu an için Hidiv’in belirsiz ve disiplinsiz Mısırcı eğilimleri onu İngiliz düşmanı değil Türk düşmanı bir mücadeleye sevk etti. Sultan’la ilişkileri kötü başladı. Zaman ilerledikçe, Hükümdar ile kulu arasındaki ilişkiler giderek gerginleşti. “Ferman Olayı²¹“ olarak bilinen olay hakkında yaptığım kısa açıklamaya başka bir şey eklemem gerekmiyor. Bu olay üç ay sürdü. Neticede Sultan durumdan çok rahatsız oldu.

Bu dönemde rahatsızlığa neden olan bir başka olay daha oldu. Fransız Başkonsolosu M. De Réverseaux, Hidiv’in tahta çıkışından kısa bir süre sonra, Mustafa Fehmi Paşa’nın yerine daha güçlü bir Başbakan seçmenin arzu edilebilir olduğunu ima etmişti bana. Daha güçlü derken, daha az İngiliz hayranı birini kastediyordu. Doğal olarak herhangi bir değişikliğe karşı koydum.

Bir süre sonra Muhtar Paşa Hidiv’e Bakanlarını değiştirmesi için baskı yaptı. Mustafa Fehmi Paşa’nın istifa etmesini tavsiye etti ve bu istifanın arzu edilebilirliğini açıkça dillendirdi. Türk Temsilcisinin bu hareketi Fermanların ruhuna aykırıydı. Hidiv’in ayrıcalıkları konusundaki Türk baskısına olan direnişini destekledim. Sonuç olarak Sultan’a telgraf çekerek Muhtar Paşa’nın davranışlarını şikâyet etti ve özel olarak göreve getirilen kendi bakanları ile Muhtar Paşa’nın önerdikleri arasında, kendi bakanlarına olan tam güvenini ifade etti. Bu olaylar İstanbul’da çok büyük bir rahatsızlık yarattı. Sultan İngiliz düşmanı bazı gazete editörlerine ve diğerlerine anlamsız bazı rütbelere - nişanlara dağıtarak İngiltere’den intikam aldı. Bu arada Britanya gücünün üstünlüğü konusunda iyi bir başlangıç yapılmıştı. Hidiv şu an için Türk baskısına direnmede İngiltere’nin yardımına muhtaçtı.

Ferman olayının yarattığı karışıklık azaldıktan sonra, siyasi bir duraklama oldu. Bir süre için hiçbir ciddi olay meydana gelmedi. Temmuz başında, Hidiv değişikliğinin Mısır’daki yerel durumda hiçbir önemli değişikliğe neden olmayacağı ümidiyle Londra’ya gitmek üzere Mısır’dan ayrıldım. Kısa bir süre sonra bu düşüncemde yanıldığımı anlayacaktım.

21 *Modern Egypt*, C. 2, s. 267-69.

2. BÖLÜM

MUSTAFA FEHMİ KRİZİ (TEMMUZ 1892-OCAK 1893)

Hidiv'in pozisyonu – İngiltere'de bakan değişimi – Mısır'daki netice – Kasım'daki yerel durum – Mustafa Paşa'nın hastalığı ve görevden alınması – Lord Rosebery ile yazışma – Riyaz Paşa Başbakan seçiliyor.

Olaydaki görüntüler hayırlı bir gelecek ümidi beslememi sağladığı halde, Tevfik Paşa'nın ölmekte olduğunu duyduğum zaman edindiğim ilk izlenimin tamamen yanlış çıkacağına inanmakta gerçekten zorlandım. Helvan'daki Alman doktor bir Hidiv değişiminin kaçınılmaz olduğunu söylediğinde, Mısır Hükümeti adıyla bilinen dayanıksız siyasi binanın mecburen sert bir şekilde sallanacağı aklımdan geçmişti. Kader, varlığı ciddi bir ölçüde bu adamın hayatına bağlı olan bir sistemi sarstığındaki kadar hak etmemişi hiç Homer'si yıkıcılık sıfatını. Bu kader hayatının en güzel döneminde yıktı bu adamı.

Tevfik Paşa'nın ölümünden önceki on yıl boyunca Mısır'ın yönetim sisteminin temel özellikleri neydi? O sistemin köşe taşı, bir yanda Hidiv ile en yüksek Mısırlı birkaç yetkili arasında, diğer yanda ise Britanyalı Başkonsolos ile en yüksek Britanyalı birkaç yetkili arasında iyi bir anlayış olması gerekliliği idi. On yıl boyunca bu iyi anlayış mevcuttu. Nadiren sürtüşmeler oldu ama meseleleri halletmek ve mevcut zorlukları tatmin edici bir şekilde çözümlenmek her zaman mümkün oldu. Ama bu sistem, uygulamada oldukça iyi işlemesine rağmen, bariz şekilde çok yapaydı. Herhangi sert bir şoka direnme gücü en hafif deyimle şüpheliydi. Gerçekten de asıl şaşılacak olan şey nasıl bu kadar uzun bir süre ayakta kalabildiği idi.

Skolastik olarak sağlam ama çok dar nitelikli bir Avusturya kolejinde eğitimini yeni bitirmiş, on sekiz yaşındaki deneyimsiz bir gencin kendini bu tür bir sistemin zorunluluklarına uyarlamak için gerekli zekâyâ, sabra, yargıya ve öz-hâkimiyete sahip olması düşünülebilir miydi? Bu özelliklere yeterli derecede sahip olması açıkça hiç muhtemel değildi. Üstelik, Prens Abbas'ın gelmesinden önce, konuyla ilgili gerçekleri bilebilecek bir konumda olan Avusturyalı bir arkadaşım, Prens'in eğitim gördüğü Viyana'daki kolejin onun karakterine etkisi hakkında iyi bir fikre sahip olmadığı ve çok soruna neden olabileceği konusunda beni uyarıyordu. Etrafını kötü danışmanların çevireceği kesindi. Etrafındakilerde dalkavukluğu doğrudan veya dolaylı olarak teşvik etmese, doğulu kökeniyle ters düşerdi. İngilizlerin Mısır'daki konumu, onları yanlış tanıtılmaya ve saldırıya özellikle açık bir hale getirdi. Elbette Hidiv Britanyalıların tavsiyelerini dinleyerek kendini alçaltmamaya sevk edilecekti. Zayıf ruhlu babasının büyük bir sabırla taktığı eziyetli Britanya boyunduruğunu atmalıydı. Sonuçlardan korkmasına gerek yoktu. Elbette Mısırlılar Mısır yabancı yardımı olmadan yönetebilirlerdi. Hidiv'in kulak verdiği, Britanya kontrolüne diğer tüm sınıflardan daha tahammülsüz olan ne idüğü belirsiz melez Mısırlıların fikri her zaman buydu. Üstelik Fransa ve onun arkasında Rusya, Mısır otonomisinin ateşli savunucusuydu²². Henüz çocuk olması onunla ilgilenme zorluğunu daha da artırıyordu. 12 Kasım 1892'de Lord Rosebery'ye şöyle yazdım:

Hidiv pek çok önemsiz konuda oldukça aptal davrandı ama çok küçük ve deneyimsiz olduğu için katı tutumla yargılanmaması gerektiğini düşünüyorum. Diğer taraftan,

22 Bu olayların 1904 İngiliz-Fransız Dostluk Anlaşması'ndan önce gerçekleştiği elbette hatırlanacaktır. Bu anlaşma, Avrupa medeniyetinin amacı için büyük faydalarla dolu yakın bir dostluğun kurulmasında ilk adımdı.

eline bir kutu kibrit alan on yaşındaki yaramaz bir çocuğun, bir kundaklamaya girişen kırk yaşındaki bir adam kadar büyük bir yangın çıkarabileceği de akılda tutulmalıydı. Gençliğine gösterilen müsamaha ile düşüncelessiz ve inatçı bir ahmaklığın neden olabileceği tehlikeli sonuçları önlemek için gerekli sertlik arasındaki çizgiyi çizmek kolay değildi. Dahası var. Acaba Hidiv'in ilk bakışta görüldüğü kadar Mısırlı olduğu kesin miydi? Görünürdeki tavrı Mısırlı bir vatansever tavrıydı. Ekim 1892'de ben Mısır dışındayken ve Bay (sonradan Sir) Arthur Hardinge yerime bakarken, Hidiv ona Mustafa Fehmi Paşa'nın 'Mısırlılar tarafından çok fazla İngiliz gibi görüldüğü, yeterince Mısırlı gibi görünmediği' konusunda şikâyetle bulunmuş.

Hidiv diğer yandan ise, özel sekreteri olarak atadığı İngiliz düşmanı bir İsviçreli olan Rouiller Bey'in "harika bir Mısırlı" olduğunu düşünüyordu. Genç efendisinin eğitilmemiş zihnine çekici gelen temelsiz bir mantığa sahip Tekran Paşa için ise şöyle demiş:

Hidiv olmadan önce onu yalnızca bir Ermeni olarak tanıyordum. Bir Ermeni'nin bir Mısırlı kadar iyi olabileceğini görmek beni biraz şaşırttı.

Eğer gerçekse ve sağlıklı bir kanala yöneltiliyorsa, Hidiv'in vatanseverliği sempati ve saygıyı hak ediyordu. Ama gerçek miydi? Doğru kanala yönlendiriliyor muydu? Hidiv ve etrafındakiler, aslında eşanlamlı olmaktan son derece uzak olan Hidivlik ve Mısırlılık terimlerinin anlamlarını karıştırmıyor muydu?

Bunlar dikkatli bir şekilde ele alınması gereken önemli sorulardı. Hidiv'in Mısır nüfusunun refahını etkileyen tüm konulara çok az ilgi gösterdiği ve vatanseverlik patlamalarının genel olarak sadece hayali bir saygısızlık algıladığı durumlarda ortaya çıktığı, karakterinin baskıcı ve keyfi olduğu, sahip olduğu otoriteyi uygulamada adil olmadığı, genel olarak tebaasının gerçek çıkarlarından ziyade şahsi saygınlığına ve konumuna önem verdiği ortaya çıkınca, bu soruların önemi de kendini daha fazla belli etti. Şu anda pek çok ahmakça eylemi ve değersiz amacı kapsar hale getirilen çekici vatanseverlik adı altında, çok büyük bir zahmetle ortadan kaldırılmış olana benzeyen şahsi bir hükümet sisteminin yeniden kurulmasını istemiyorsak dikkatli olmamız gerekiyor. Genç Hidiv'in despot dedesine karşı ifade ettiği hayranlık ve kanuna uyan babasının anısına gösterdiği son derece uygunsuz saygısızlık da tehlike sinyalleri yayıyordu ve tüm dünyanın önünde bu kadar serbestçe sergilenen bu vatanseverliğin aslında sahte olabileceği inancına neden oluyordu.

Ben Mısır dışındayken İngiltere'de bir Genel Seçim gerçekleştirildi. Seçim sonucunda Lord Salisbury görevden ayrıldı ve Bay Gladstone göreve geldi. 18 Ağustos'ta Lord Rosebery Dışişleri Bakanlığı görevine geldi. Bu değişiklik, Mısır'daki gelişmeler açısından son derece şanssız bir zamanda gerçekleşti.

Bir doğulunun, İngiltere'deki parti siyasetinin durumu konusunda kendi tahmine dayalı olarak herhangi siyasi hesaplama yapması tehlikelidir. Kahire'deki yerel siyasetçiler ise tehlikenin farkında değildi. Bu tehlikeden sakınmaya çalışmadılar. Özellikle Tekran Paşa İngiliz gazetelerinin dikkatli bir okuyucusuydu. Britanya kamuoyunu ölçmedeki isabetliliğiyle gurur duyuyordu. Yeni iktidara gelmiş olan liberal partinin bir kesiminin Mısır'ı hızla terk etme taraftarı olduğunu biliyordu. Bu nedenle Tekran Paşa ve arkadaşları Britanya boyunduruğunu atmak için en üst seviyede bir çabaya girişmek için eşsiz bir fırsatın yakalandığına vurgu yaptılar. Bay Gladstone'un hisleri iyi biliniyordu. Onlara kesinlikle boyun eğecekti. Fakat neyse ki o günler geçti. Hidiv, kozmopolitan sempatileri

olan bir devlet adamı tarafından yönetilen Britanya hükümetinin onun tarafını tutacağından, başkonsolosun tarafını tutmayacağından belki de emindi.

Tekran Paşa'nın müdahaleleri hatalıydı ama kafalarındaki gerçeklere göre bu müdahaleler gayet anlaşılabilirdi ve haklıydı da. Genç Hidiv'in aklı istikrarsız bir durumdayken ve açık bir şekilde İngiliz düşmanlığına yönelirken, ne yazık ki İngiltere'de beklenmedik bir hükümet değişikliği neticesinde, eksik bilgili Kahireli politikacılar, İngiliz karşıtı bir politika benimsemenin başarılı sonuçlanacağına inanmıştır.

Sir Arthur Hardinge'in benim yokluğum sırasında yazdığı mektuplar ve mesajlar beni bir değişikliğe hazırladı. 13 Ekim'de şöyle yazmıştı:

Hidiv sarayın ruh halini 'Mısırlı' olarak tanımlıyor. Saraya bağlı çoğu Bey ve Paşa'nın zevk ve eğitim açısından sempatileri İngilizden ziyade Fransız olmasına rağmen, Mısır'da Fransız siyasi ideallerini benimsemiyorlar. Tıpkı Tekran Paşa gibi, herhangi bir yabancı destek olmaksızın kendilerini yönetebileceklerini hayal ediyorlar. Kendileri için ve korumaları altında olanlar için yer ve güç edinme arzusundalar. Resmî sınıf dışında Mısır nüfusunun büyük bir bölümünün duygularını pek bilmediklerini ve fazla umursamadıklarını düşünüyorum. Din konusunda oldukça serbest kavramları olan umursamaz Müslümanlardan oluşuyorlar çoğunlukla.

Başbakan Mustafa Fehmi Paşa bariz bir şekilde bir saldırı hedefi olarak belirlenmişti. Yazın Avrupa'daydı. Ekim başında Mısır'a döner dönmez, bakanlıklarda bir değişimin yakın olduğu söylentileri yayıldı.

Kahire'ye döndüğümde Sir Arthur Hardinge'in yerel durumla ilgili anlattıklarının doğru olduğunu gördüm. Temmuz'da dost görünen Hidiv Kasım'da düşman olmuştu. Tutumunda meydana gelen değişiklik için herhangi belirli bir neden ileri sürmek mümkün değildi. Sir Colin Moncrieff'in Londra'daki bir göreve atanmasını öncelikle gazetelerden öğrenmişti. Ama arkasını dönmüş ve Hidiv'in huzurunda olduğunu bilmeyen bir İngiliz görevlinin onu selamlamamış olduğunu, Mısır görevindeki bir başka İngiliz görevlinin onun resepsiyonuna uzun çizmelerle gelmiş olduğunu ama aslında pantolonla gelmesi gerektiğini, sadece birkaç ay önce Somersetshire'de patates çapalayan ve Hidiv diye birinin var olduğunu muhtemelen hiç duymamış olan bir İngiliz askerinin Hidiv'i taşıyan tren o istasyondan geçerken koltuğundan kalkmamış olduğunu, Kumandanın hiçbir suç işlememiş belirli bazı görevlileri aniden görevden atmayacağını ama Hidiv'in herhangi bir yargılama olmaksızın onların atılmasını istediğini, polislin İngiliz yöneticisinin eşit ölçüde aksi olduğunu ve küçük bir hata nedeniyle Hidiv'in kızdıran bir görevliyi savunduğunu ve asabi bir çocuğun ve onun dalkavuklarının gözünde bu ve benzer bazı olayların, ülkenin yasal yöneticisini aşağılamaya yönelik bilinçli bir planın varlığını gösterdiğini daha erken öğrenmiş olması gerekirdi²³.

Bu nitelikteki ufak tefek şikayetler genel bir memnuniyetsizliğin dışadönük ve görünür işaretleriydi ve bu memnuniyetsizliğin kökenindeki neden, Britanya taburlarının ülkeyi işgal ediyor olması ve Britanya sivil ve askeri yöneticilerinin Hidiv'in istediğini yapmasını

23 Burada değindiğim olaylardan bazıları çok sonra gerçekleşmiştir fakat artık hafızamda bulunmayan başka pek çok olay olmuştur. Sıkça yapılan şikâyetlerin niteliğiyle ilgili örnekler vermek istiyorum yalnızca. Bunlar istisnasız olarak ipe sapa gelmez tanımlar içeriyordu.

engellemesi, Hidiv'in ise ne kadar saçma ve kaprisli olursa olsun iradesinin kesinlikle yasa olması gerektiğini düşünmesiydi. Etrafındaki insanlar, Voltaire'in belirli hayali saray mensuplarına söylediği nakaratı ona tekrarlayarak bu görüşü onaylıyorlardı:

“Ne görkem! Ne ihtişam!

Ah, bu soylu bey

Kendinden hoşnut olması gerekir!”

Bu zihin yapısının doğal bir sonucu olarak Hidiv Mısır'daki her Britanya görevlisine, Martial'in Sabidius'a baktığı gibi ve iyi bilinen epigramın İngilizce çevirmeninin Dr. Fell'e baktığı gibi bakıyordu. Ben İngiltere'nin temsilcisi olduğum için, doğal olarak kendimi pek çok sabidius arasında yönetici pozisyonuna yükselmiş buldum. Hidiv beni ve diğer İngilizleri neden sevmediğini tam olarak söyleyemiyordu ama bizden hoşlanmadığından şüphesi yoktu.

Kısa bir süre sonra anladım ki sert bir çatışma kaçınılmazdı. Fakat kaçınılmaz görüldüğünde bile bir çatışmayı zorlamak genel olarak kötü bir diplomasiydi. Sonuçta bazen en nitelikli gözlemcilerin tahminleri bile yanlış çıkar ve hiçbir şiddetli çatışma meydana gelmez. Bu olayda, bir çatışma provoke etmek özellikle akılsızca olurdu. Düşmanlık, hatta dostane ama yanlış bilgilendirilmiş eleştiricilerin, olayların gerçek gelişim rotasını ters çevirmesi çok kolaydı. Modern demokrasinin tüm jargonu ve replikleri Hidiv'in tarafındaydı. Tüm nüfusun hakları ve gerçek çıkarları yanında yer alan güçlü hükümet bir anda adaletsiz, keyfi ve zalim bir görüntüye sokulabilirdi ve dünya, o güçlü hükümetin düşmanı olan zayıf hükümetin zayıflığını sui-istimal ettiğine ve çiçekli retorik söylemler içinde aslında Mısır'daki baskının ve kötü yönetimin bizzat kendisini teşkil ettiğine inanmakta tereddüt ederdi. Benim yöntemim belliydi. Nihai kriz ne kadar kesinse, bir krizin provoke edildiği yönünde herhangi bir şüphe yaratmamak için aşırı derecede ılımlılık da o kadar gerekliydi. Diğer taraftan, eğer Britanya Hükümeti bir çatışmaya zorlanırsa, bundan zaferle çıkmaları esastı. Diplomasi, Polonius'un oğluna yazdığı kılavuzdaki ilkelere dayalı olarak yapılmalıdır.

Bu yüzden Mısır'a dönünce dikkatli bir ılımlılık tutumu benimsedim. Çeşitli önemsiz konularda onların isteklerinin daha vurgulu bir şekilde desteklenmesi gerektiğini savunarak pek çok Britanyalı görevliyi hayal kırıklığına uğrattım. Bu çelişkili ruhun zayıflıkla karıştırılacağını, iş birliği sağlamayacağını, aksine düşmanlık eylemini teşvik edeceğini ve bunun da nihayetinde güçlü bir önlemede bulunulmasını gerektireceğini biliyordum. Yine de bana göre bu tutumu benimsemek, kamuoyunun bir çatışmaya hazırlanmasını ve çatışma meydana geldiğinde de çatışma öncesinde sergilediğim sabır nedeniyle karşı taraftan çok daha iyi bir konumda olmamı sağlama avantajı vardı. Sorumlu bir konumda olan biri için, aşırı acelecilikle suçlanma riskine girmekle karşılaştırılırsa, aşırı sabırlılıkla suçlanması hemen her zaman daha iyidir. Bu olayda bir çatışmanın benim üzerime zorlanması için fazla beklemek zorunda kalmadım.

Aralık'ın sonuna doğru Mustafa Fehmi Paşa akciğerlerinde bir tıkanma ile yatağa düştü. Onunla ilgilenen İngiliz Doktor Paşanın hayatının çok büyük tehlikede olduğunu söyledi. Ölümü durumunda ne yapılması gerektiğini düşünmek gerekiyordu. 29 Aralık'ta Lord Rosebery'ye telgraf çektim:

Sir Elwin Palmer'in Hidiv ile yaptığı bir sohbet, Başbakan'ın muhtemel ölümü durumunda gerekli olacak düzenlemeler tartışıldı. Atanacak en iyi insan Riyaz Paşa olacaktır, çünkü Müslümanlar arasında en etkili olanıdır. Ama ne yazık ki Hidiv şahsen Riyaz Paşa'dan hiç hoşlanmıyor ve Hidiv hazretlerini onu seçmeye zorlamak faydasız olacaktır. Karakterlerine bakılacak olursa, çok geçmeden karşı karşıya geleceklerdir... Bence doğrudan müdahale gerekmezdir ve Hidiv son derece itiraz edilebilir bir atama yapmak istemedikçe mümkün olduğunca kenarda durmayı öneriyorum. Atanmasını istemediğim Tekran Paşa istisna olmak üzere, Hidiv'in kimi atadığının fazla bir önemi olduğunu sanmıyorum.

Tekran Paşa'nın atanmasını istemememin iki nedeni vardı. Birincisi, İngiliz düşmanı bir politika benimseyeceğinden şahsen emindim. İkincisi ise, bir Ermeni ve Hıristiyan olarak, Müslümanların düşüncelerini kontrol edemeyeceğini düşünüyordum. Meseleyi Hidiv ile tartışırken doğal olarak bu iki husustan ikincisi üzerinde daha fazla vurgu yaptım. 1 Ocak 1893'te Lord Rosebery bana telgraf çekerek mümkünse Tekran Paşa'nın atanmasından sakınmanın gerekliliği konusunda benimle aynı fikirde olduğunu söyledi. Ama eğer Hidiv Tekran'a kilitlenirse muhalefeti çok zorlama taraftarı olmadığını söylüyordu. Bu görüşe tamamen katılıyordum. 2 Ocak'ta Hidiv'i gördüm. Tekran Paşa'yı seçmemesini tavsiye ettim ama bu seçime mutlak bir veto koymadım. Argümanlarımın hemen hemen hiçbir etki yapmadığı ve Mustafa Paşa'nın ölümü durumunda onun yerine Tekran Paşa'nın seçileceği izlenimiyle Hidiv'in yanından ayrıldım.

Bu arada, meselenin önemi büyük oranda azalmıştı. Mustafa Fehmi Paşa'nın durumunda bir düzelme oldu. Birkaç gün sonra tehlikeyi atlattı. Artık ortada Başbakan değişikliğiyle ilgili bir mesele kalmadığını düşündüm. Sonra 15 Ocak'ta, yani Hidiv ile son görüşmemden on üç gün sonra, Özel Sekreteri bana Mustafa Fehmi'nin görevinden alındığını ve yerine Fahri Paşa'nın atandığını bildirdi. Sonradan iyice emin oldum ki, Hidiv'in Türk sekreteri Mustafa Paşa'nın odasına girip onu istifaya zorlamıştı. İyileşmekte olduğu halde, Paşa siyasi meselelerde herhangi bir tartışmaya giremeyecek kadar hastaydı ve inatçı efendisine makul bir tavsiyede bulundu. Kesin karar verilmeden önce Hidiv'in "Lord Cromer'e danışmasının" iyi olacağını söylemişti. Bunun ardından Kahire'nin siyasi sahnesinde kasıla kasıla yürüyenlerden öfkeli vatansızlık çığlıkları yükseldi. Mustafa Paşa'nın davranışını kınamak için hiçbir kelime yeterince güçlü değildi. Hükümdarına ve ülkesine karşı ihanet işlemişti. Yüreksizdi. Şuydu, buydu. Hidiv'in değil de yabancı bir gücün temsilcisinin iradesiyle görev yapmış biri gibi görülüyordu. Böyle iğrenç bir suç işleyen bir Başbakan için en hafif ceza görevine aniden son verilmesiydi. Mustafa Fehmi Paşa'yla birlikte görevlerine ani bir şekilde son verilen ekonomi ve adalet bakanlarının tek suçu, bakanlıklarına ilişkin Britanyalı yetkililerle samimi iş birliği yapmış olmaktı. Seksen yaşlarındaki Ekonomi Bakanı ve Adalet Bakanı, görevden alınışlarını ofislerindeki astlarından veya sokakta rastladıkları tanıdıklarından öğrenmek zorunda kalmışlardı.

Mustafa Paşa'nın yerine Tekran Paşa'nın seçilmemiş olmasının nedeni, görevi reddetmiş olmasıydı. Sağlam unsurları olan bir idare kuramayacağını farkındaydı. Ama Fahri Paşa Tekran Paşa'nın kopyası gibiydi. İtiraza açık olan şey Başbakanlığa seçilmesinden ziyade, seçilme biçimiydi. Eğer Hidiv daha önce bana danışmış olsaydı, özellikle Mustafa Paşa'nın uzun bir dinlenme gerektiren sağlık durumunu göz önünde bulundurarak Fahri'nin veya başka herhangi bir paşanın seçilmesine herhangi güçlü bir itirazda bulunmazdım. Ama tüm olay ben

konseye alınmadan planlanmış ve yürütülmüştü. Kabineden tüm İngiliz hayranı bakanları silip süpüren ve İngiliz etkisine güçlü bir yumruk indirmeye yönelik olduğu açık olan bir darbeyi kabullenmek mümkün değildi.

15 Ocak günü öğleden sonra Hidiv ile görüştüm ve izlediği yolla ilgili itirazlarımı bildirdim. Söylediklerinden anladığım kadarıyla adımlarını gözden geçirmesini sağlamak zor olacaktı fakat yeni bakanların ben Lord Rosebery'yle iletişim kurma vakti bulmadan resmî gazetede yayınlanmayacağı sözünü aldım. Lord Rosebery'ye çektiğim telgrafta durumla ilgili bilgileri verdikten sonra şunları ekledim:

Eğer Hidiv'in bundan sonra bu olayda davrandığı gibi davranmasına izin verilirse buradaki hem İngiliz yetkililerin hem de İngiliz Hükümeti'nin durumu değişecektir. Bir süredir öngördüğüm şekliyle, Hidiv ile bir mücadele kaçınılmazdır ve bunu ertelemek tavsiye edilebilir değildir. Meseleleri bir dönüm noktasına getirecek bu fırsatın kaçırılmaması gerekir.

Şundan eminim ki, Hidiv'in bu tutumu benimsemesinin en önemli nedenlerinden biri, majestelerinin mevcut hükümetinin beni bir önceki hükümet kadar tam bir şekilde desteklemeyeceği şeklindeki hatalı inancıdır.

Yönetiminiz için şu anda sadece tavsiyede bulunmak bence faydasız olacaktır. Benim önerim, Britanya Hükümeti'nin Başbakan değişikliği gibi önemli meselelerde kendilerine danışılmasını beklediğini ve şu anda bu konuda bir değişikliğin hem arzu edilmez hem de gereksiz görüldüğünü ve Fahri Paşa'nın Başbakanlığa seçilmesinin Britanya Hükümeti tarafından kabul edilemez olduğunu açıkça belirten bir telgraf göndermeniz ve benim bu telgrafi Hidiv'e götürmemdir. Bir değişikliği önlemek için gerekli olabilecek herhangi bir adımı atmam için bana yetki tanınmalıdır.

Ayrıca, Hidiv başka adalet ve ekonomi bakanları atamak istemektedir ve ben bu değişikliklere itiraz etmezdim.

Bu konunun Britanya Hükümeti için önemine özellikle dikkat çekmek istiyorum. Eğer Hidiv'in bu konuda kazanmasına izin verirlerse, son on yıldır sürdürdüğüm sisteme devam etmek artık mümkün olmayacaktır ve Mısır meselesinin itiraz edilebilir bir şekilde üzerimize yıkılması çok muhtemeldir. Ama eğer Hidiv'e bir ders verirsek, muhtemelen başka sıkıntı çıkmayacaktır.

Hidiv ben Londra ile görüşme vakti bulana kadar yeni bakanları resmî gazetede yayınlamama sözünü tuttu ama görev yerlerine gitmelerine izin verdi. Ben de üst seviye Britanyalı yetkililere benden izin gelmedikçe bakanları tanımamalarını bildirerek yanıt verdim. Bu hamle, Hidiv'in arkadaşları ve taraftarları arasında büyük bir infiale neden oldu.

Ayın 16'sında Londra'da bir Bakanlar Kurulu toplandı ve sonucunda bana şu telgraf gönderildi:

Britanya Hükümeti bakan değişiklikleri gibi önemli meselelerde kendisine danışılmasını beklemektedir. Şu anda herhangi bir değişiklik gerekli veya zorunlu görünmemektedir. Bu yüzden Fahri Paşa'nın Başbakan seçilmesini onaylayamayız.

Bu mesajı Hidiv'e götürmekle yetkilendirildim ve Londra'ya danışmadan yeni adım atmama talimatı aldım.

Ayın 17'sinin sabahında Hidiv'i gördüm ve onunla olan görüşmemi Lord Rosebery'ye şu cümlelerle bildirdim:

Bu sabah saraya gittim ve hükümetin telgrafının bir kopyasını Hidiv'e verdim. Ayrıca, Mustafa Paşa'nın Başbakanlığa iade edilmesi durumunda, Mazlum ve Butros'un Adalet ve Ekonomi Bakanları olarak seçilmesine itiraz etmeyeceğimi de kendilerine bildirdim. Hemen bir yanıt almak için bastırmamın adil olmayacağını, eğer farklı düşünmüyorsa yanıtını yarın alacağımı söyledim. Zamanın mevcut olduğunu, bu yolu izlemesinin en samimi ümidim olduğunu, çünkü bu yolu izlememesi durumunda meselenin daha ciddi ve komplike bir hal alacağını ekledim. Hidiv'in söylediği hiçbir şey, vermek istediği yanıtın niteliğiyle ilgili bir gösterge taşııyordu.

Elbette bu süre zarfında yabancı temsilcilerin, özellikle Fransa ve Rusya'nın takındığı tutumları da takip ettim. Fransız ve Rus Başkonsoloslarının bu son darbeye bir parmağı olup olmadığı şüpheye açıktı, fakat uzun süredir kullandıkları dilin Hidiv'in İngiltere'ye olan direncini teşvik edici bir nitelikte olduğu konusunda en ufak bir şüphe yoktur. Fakat olaylar ciddi bir seyir alınca alarma geçtiler. Fransız Başkonsolosu'nun "ne kendisinin ne de Muhtar Paşa'nın bu son yönetici değişikliklerinde herhangi bir şekilde bir etkisi olmadığı, o sabah Hidiv'i ziyaret ettiği ama hangi yolu benimsemesi gerektiğiyle ilgili ona bir tavsiyede bulunmayı reddettiği" şeklinde bir sekreterime verdiği bilgiyi telgrafla Lord Rosebery'ye aktardım.

Rus Başkonsolosu'na gelince, öncekine dayalı olarak onun siyasi tutumunun kesin bir tahminini yürütebileceğimden emindim. Rusya Fransa'yı memnun etmek için İngiltere'yi iğnelemeye hazırdı ama sadece Fransız-Rus ittifakı sevgisi için ciddi bir mücadeleye girmeye istekli değildi. Dolayısıyla Hidiv yalıtılmıştı. İyi gün dostları onu terk etmişti. Biraz kararlılıkla ona kendi koşullarımızı dayatabiliriz.

Tüm duruma baktığımda, meseleyi mümkünse Londra'ya daha fazla başvuruda bulunmadan lokal olarak halletmeyi tavsiye edilebilir buldum. Bu amacı gerçekleştirmenin tek yolu, Mustafa Fehmi Paşa'nın tekrar göreve getirilmesinde ısrar etmemektir. Bunu destekleyen, oldukça geçerli iki argüman vardı. Birincisi, Mustafa Paşa hala o kadar hastaydı ki, görevine dönmesi için kesinlikle önemli bir miktarda zaman geçmesi gerekirdi. Çok geçmeden onun yeniden göreve alınması için bir fırsat meydana gelecekti²⁴. İkincisi, genç Hidiv'i aşırı küçük düşürmek akıllıca olmayabilirdi. Eğer ona cömert davranırsak, gelecekteki kötü davranışları için tüm mazeretler de ortadan kalkardı.

Ayın 17'sinin öğleden sonrasında Tekran Paşa ve Butros Paşa benimle görüştü. Amaçları, bir düzenleme yapmak için bir çabada bulunmak ve ertesi sabah Hidiv'e bir ziyarette bulunmamı sağlamaktı. Uzun uzun tartıştıktan sonra önemli hususlarda uzlaşmaya vardık. Mustafa Fehmi Paşa Başbakanlığa geri dönmeyecekti. Fahri Paşa görevden alınacaktı. Riyaz Paşa Başbakan seçilecekti. Ayrıca, Hidiv benim bildirdiğim koşullarda resmi bir açıklama yapacaktı. Öyleki bu benim özellikle önem verdiğim bir husustu: "İngiltere'yle en dostane ilişkiler geliştirmek için çok istekli olduğunu ve gelecekte tüm önemli meselelerde Britanya Hükümeti'nin tavsiyesini isteyerek benimseyeceğini" söyleyecekti.

Ertesi sabah Hidiv'i ziyaret ettim. Meseleler önceki akşam konuşulan düzenlemeye uygun olarak kararlaştırıldı. Bakanlıklarla ilgili kriz çözülmüş oldu. İki taraf da kesin bir zafer elde etmedi. Bir uzlaşma sağlandı.

Şimdi krizin akıbetini anlatacağım.

24 1894 ilkbaharında Mustafa Fehmi Paşa Savaş Bakanı seçildi ve 1895 sonbaharında bir kez daha başbakan oldu.

3. BÖLÜM

KRİZİN AKİBETİ (OCAK 1893)

İngiliz partilerinin konumu – Yabancı hükümetin tutumu – Riyaz Paşa'nın tutumu – Mısır'da Ferman – Takviye istiyorum – Hükümet isteğe uyuyor – Lord Rosebery hükümetin politikasını bildiriyor – Rosebery'nin hamlesiyle ilgili yorumlar

Fahri Paşa'nın görevden alınması, İngiltere'nin United Press'i tarafından sıcak bir şekilde alkışlandı. Bu sırada İngiliz partilerinin kendilerine özgü (garip) bir konumları vardı. Avam Kamarası'ndaki hükümet çoğunluğu yalnızca kırktı. Liberal partinin önemli bir bölümü iç işlerde Bay Gladstone'un kılavuzluğunu izlemeye hazır olmakla birlikte Lord Salisbury'nin dış politikasını destekleme eğilimindeydi. Birkaç yıl önce Manchester ekolü olarak bilinen güç, yani ne pahasına olursa olsun barışı savunan anlayış soluyordu. Bu ekol Cobden tarafından yaratılmıştı ve Lord Palmerston'un dış politikasını karakterize eden agresif tutumun ve kıta ülkeleri ilişkilerine olan aşırı müdahalenin doğal bir yankılanmasıydı. Deneyimler göstermişti ki tam bir izolasyon politikası Britanya'nın çıkarları için zararlıydı ve aşırı müdahaleyle karşılaştırıldığında dünya barışı için daha tehlikeli bile olabilirdi. Dış politikası pek çok Liberal tarafından onaylanan, hatta Bay Gladstone tarafından övülen Lord Salisbury, iki uç arasında mutlu ve mantıklı bir denge bulmuştu. Bundan da fazlası, Britanya ordularının ve politikasının son yıllarda Güney Afrika'daki yenilgileri ve de Sudan işlerinin kötü yönetimi, Britanya ulusunun zihninde derin bir iz bırakmıştı. Barışın sağlanması konusunda, kendi zihnini bilmeyen zayıf bir hükümetin kararsızlığının, nispeten güçlü bir hükümetin kararlı eyleminden daha tehlikeli olabileceği keşfedildi. Böylece dünya, Britanya'nın dış memleketlerdeki çıkarlarının soylu ve makul savunmasının, Britanya'nın siyasi programının temel bir parçasını oluşturduğunu anlıyordu. Sudan'da barışın bozulmasına neden olan şey, meşru sorumluluklardan kurtulmaya yönelik aşırı arzuydu; bu durum savaşımsı bazı operasyonlara neden olmuş olabilir. Gerçeklerin müsamahasız kabulü, en barışçıl niyetlerden daha iyiydi. Son deneyimler göstermişti ki tehlikeli bir kanalda devlet gemisini serbest bir şekilde akıntıya bırakmak yerine dümene asılmak daha akıllıcaydı. Böylece Liberal Emperyalizm ortaya çıktı. Liberal emperyalistler Lord Rosebery'yi liderleri olarak görüyordu. 1892 genel seçiminde kararsız olan pek çok kişi, Lord Rosebery'nin kılavuzluğu temelinde onaylayabilecekleri bir dış politikanın benimsenebileceğini düşünerek Gladstone'a oy vermişti muhtemelen.

Avrupa'nın dost güçlerinin onayı en az Britanya basınınkı kadar sıcaktı. İtalyan Dışişleri Bakanı "Hidiv'in bakan değişiklikleri yoluyla Mısır'daki İngiliz politikasını bozmaya yönelik aptalca girişiminin, Britanya hükümeti tarafından yanıtlanış biçiminin sağlamlığı" dolayısıyla Roma'daki Britanya büyükelçisini tebrik etti. Viyana'da ise Kont Kalnoky Sir Augustus Paget'e şöyle dedi:

Bu olay, İngiltere'de hangi hükümet iktidarda olursa olsun, majestelerinin hükümetinin Mısır politikasının değişmeyeceğini dünyaya göstermesi bakımından çok güzel.

Fransız hükümeti sönük bir protestoda bulundu. M. Waddington, "yapılanların despotluğuna" itiraz etti çünkü bunun, gerçek bir ilhak yönünde Fransa dahil tüm Avrupa'ya yönelik olarak da benimseneceğinden endişeleniyordu. Lord Rosebery ise ona şu şekilde yanıt verdi:

Bir despotluk olduğu konusunda haklı. Ama bu despotluk, başbakanlığa hiç uygun olmayan bir şahsı haber vermeden, bir uyarıda bulunmadan ve danışmadan seçen Hidiv içindi.

İstanbul'da Sir Clare Ford, Bab-ı Ali'nin yüksek yetkilileri arasında "durumu sakın bir şekilde kabul etme arzusunun" hâkim olduğunu bildirdi. Fakat bir süre sonra, Kahire'deki Britanya garnizonu birazdan anlatacağım gibi arttırılınca, Sultan "giderek kızgınlaştı ve kendinden emin bir şekilde etrafındakilere yakında bunu tam bir terkin izleyeceğini" söyledi. Sultan'ın öfkesinin nedeni ne olursa olsun, pratik netice her koşul altında aynıydı gibi görünüyor. Sir Clare Ford şöyle bildiriyordu: "Majesteleri şu anda benimseyeceği tavır konusunda oldukça kararsız ve ne yapması gerektiğini bilmiyor."

Dolayısıyla genel olarak, Bay Gladstone'un hükümeti konumunu oldukça güçlendirmişti. Britanya ulusu ve yabancı güçler, gerekmesi durumunda liberal bir hükümetin güçlü eylemde bulunabileceğini göstermişti. Liberal emperyalistlerin partilerine bağlılığı artmıştı. Liberaller, dış işleriyle ilgilenme yeteneği konusunda siyasi rakiplerinin tekel olmadığını tüm dünyaya gösterdiklerini düşünüyorlardı. Tüm partilerin ılımlıları gelişmelerden memnundu. Yurtdışındaki düşman eleştirilenler birkaç protesto sözü etti ama genel olarak, onlara gösterilen sağlam şey karşısında herhangi bir eyleme geçmeye tereddüt ettiler.

Kısa bir süre sonra, Riyaz Paşa'nın başbakanlığa atanmasında bir hata yapıldığı ortaya çıktı. Ama o sırada bu göreve onun seçilmesi lehindeki argümanlar daha yoğun görünüyordu. Bana göre yapılması en akıllıca olan şey, Hidiv'in kısa bir süre önceki davranışlarıyla uyandırdığı Müslüman hareketine çok güçlü bir şekilde karşı koymamak, sadece onu yönlendirmeye çalışmaktı. Fakat kılavuz seçenekleri çok sınırlıydı. Fransızlaşmış Mısırlı, Müslümanlar üzerinde hiçbir ağırlık taşıyamıyordu. Sarıklılar arasında bakanlık seviyesine çıkarılacak kadar eğitimi ve deneyimi olan kimse bulunamıyordu. Tamamen Türk ekolünden gerici bir paşa düşünülemezdi. Ülkedeki tüm Avrupalı görevlilerle mücadele eder, yerlilerin sempatilerini de kazanamazdı. Pratik olarak, eğer Müslüman hareketini kanalize etmeye yönelik bir denemede bulunulacaksa, seçenekler Riyaz Paşa'yla sınırlıydı. Fransızlaşmış Mısırlı'dan ve Ermeni'den daha az Avrupalıydı. Umduğum ve inandığım kadarıyla, Müslüman takipçilerinden de daha az Müslümandı. Birden fazla kere Başbakan olmuştu. Hidivlik unvanı altında kendilerini tekrar göstermeye başlayan Arap fikirlerini teşvik etmenin tehlikesini biliyordu veya biliyor olması gerekirdi. Ülkesindeki bir başkaldırının İngiltere'nin askeri bir müdahalesiyle bastırılmasının neden olduğu sıkıntıyı görmüştü. Etkili biriydi ve eğer gücünü devlet adamlığına yakışır bir şekilde kullanırsa ve çatışan çıkarları uzlaştırmaya çalışırsa, Mısır otonomisi yönünde gerçek bir adımın atılması düşünülebilirdi.

Riyaz Paşa'nın akıllıca davranmasıyla ilgili beslediğim tüm ümitler kısa bir süre sonra suya düştü. Genç Hidiv'i basiretli davranmaya ve uzlaşma yoluna sevk edeceğine son davranışlarını övdü ve onu İngiltere'ye karşı durmaya teşvik etti. 19 Ocak'ta Riyaz Paşa ile Sir Elwin Palmer arasında bir görüşme gerçekleşti. Riyaz Paşa onunla benimle olduğundan daha rahat bir şekilde konuştu. Lord Rosebery'ye telgraf çektim:

Sir Elwin Palmer Riyaz Paşa'nın tamamen Hidiv'in tarafını tutmayı amaçladığı sonucuna vardı ve kullandığı dilden çok rahatsız oldu. Başbakan Riyaz Paşa sohbet sırasında Hidiv'in davranışının onun halk arasındaki saygınlığını çok arttırdığını ve tüm Mısırlıların onun tarafında olduğunu söyledi. Paşa'nın çevresi için bu muhtemelen doğru.

Tevfik'in yönetimi sırasında bakanlık değişiklikleri sıkça meydana gelmişti ve bunlar Kahire'nin dedikodularına malzeme olmuştu. O olaylarda tüm geçici heyecanlar kısa süre içinde sönmüştü ama bu olayda halk arasındaki heyecanın dedikodu seviyesini geçtiği açıktı. Mısırlı bir arkadaşım bunun Arabi hareketinin başlangıcına benzediğini ama bu sefer Hidiv'in lider olarak görüldüğünü söyledi. Ayrıcalıklarından mahrum olan veya istismar ettiği güce engel olunan her paşa, kendi kalbindeki gavuru lanetleyen her bağınaz Müslüman, her başarısız mevki avcısı, yasadışı kazançları Britanya kontrolüyle kesilen her memur, kendini Britanyalı resmi üstüyle eşit, hatta daha üstün sanan her akli havada genç Mısırlı, muhtemelen farkında olmadan Batı medeniyetine karşı isyan bayrağını kaldırmakta olan ahmak genci destekledi. Kendini bir reformcu olarak sunan Fransızlaşmış Mısırlı, ülkenin kırbaçla ve yolsuzlukla yönetildiği günler için özlem duyan gerici Paşayla el ele verdi. İngiliz düşmanı basın, yakın zamanda meydana gelen olayları ısrarla yanlış yansıtıyordu. Hidiv'in mutlak bir zafer kazandığı söyleniyordu. Gelecekte İngiliz tavsiyelerine uyma konusunda ciddi bir söz vermiş olduğu ısrarla inkâr ediliyordu. İngiliz hayranı yerel bir gazete olan Mukaddem'in binası önünde öfkeli bir gösteri ve şiddet sergilendi. Çeşitli kentlerde şiddetli bir Avrupa-karşıtı dilin kullanıldığı mitingler düzenlendi. Hidiv'in vatansever tutumunu tebrik etmek için Kahire'ye temsilciler geldi. Avrupalılar alarına geçti. Yerel bankalar kredi vermeyi reddetti.

Tüm bu dışadönük, görünür işaretlere rağmen hareket aslında sığ ve suniydi. Hidiv'in İngilizlere olan direncini paşaların emriyle öven fakir, cahil köylü şeyhler aslında içlerinden İngilizlerin Hidiv'e karşı sert durmasını ve onları geçmişin sui-istimallerine dönmekten kurtarmasını umuyordu. Britanya hükümetinin paşaların söylediklerini kabul edip askerlerini Mısır'dan çekmesi durumunda ülkede buna üzülmecek çok az kişi vardı. Bir bireyin hem Britanya askerlerinin ülkeyi terk etmesini isteyen bir vatansever, hem de aynı zamanda kalmalarını isteyen iyi bir hükümet yanlısı olması Batı akli için anlaşılması kolay olmayan bir şeydir. Eğer Modern Mısır'ın okuyucularını, bu olağanüstü entelektüel manevranın bazı Mısırlılar için mümkün olduğuna ikna edemediysem, Doğu karakterinin tutarsızlıkları üzerinde boşuna durmuşum demektir.

On milyon sessiz 'Mısırlının sempati göstermemiş olması bakımından bu hareket yüzeysel olmakla birlikte fazlasıyla zararlıydı. Eğer engellenmezse ciddi bir tehlikeye neden olabilir. Cahil ve her şeye inanan bir nüfusla irtibat halindeki birkaç ahlaksız liderin varlığında, sonucun tahmin edilmesi kolay değildi. Üstelik sadece ülke hakkında biraz bilgisi olanlar tüm bu hareketin gerçek dışılığını görebiliyordu. Duruma biraz dışarıdan bakan, hatta yakından bakıp da yanlış bilgilenen bir gözlemci, bu kadar serbestçe gösterisi yapılan sahte vatanseverliğe aldanabilirdi. Paşalar Mısır halkınınkinden tamamen farklı idealleri temsil ediyordu. Halk ya cehalet ya da korku nedeniyle sessiz kalırken, paşalar aşırı derecede gürültücüydü ve sadece Arapça değil, aynı zamanda saf Paris Fransızcasıyla bağırıyorlardı. Dolayısıyla olağan bir gözlemcinin, paşaların sesiyle Mısır halkının sesini birbirine karıştırması kolaydı.

Bir tedavi uygulamadan önce hastalığın gerçek doğasını belirlemek esastı. Yaşadığımız sıkıntının, İngiltere'deki hükümetin Mısır'da sahip olduğu kontrolü kaybetmekte olduğu yönündeki cüretli fikirden kaynaklandığından hiçbir şüphem yoktu. Hastalığın yapısı buydu ve ilacı basitti. Britanya garnizonunun arttırılması hem ciddi bir şekilde tehdit altında olan halk sükûnetinin muhafaza edilmesini sağlayacak, hem de insanların Britanya hükümetinin

tutumunu tamamen yanlış anladığını göstermek suretiyle dalgalı siyasi suları yatıştıracaktı.

Bu nedenle Ocak'ın 19'unda Lord Rosebery'ye telgraf çektim:

Hidiv'in dilinden ve tutumundan memnun olmama rağmen, aynı zamanda yerel duruma ilgili bir rahatsızlık duyuyorum. Anladığım kadarıyla Riyaz Paşa son zamanlarda çok dincileşti ve dolayısıyla fanatik ve Avrupa karşıtı bir ruhla eylemde bulunması muhtemeldir. Daha önce Riyaz Paşa'dan hiç hoşlanmayan Hidiv şu anda onun keyfi karakterine sempati besliyor olabilir ve ikisi İngiltere'ye karşı birleşebilir. Bu olursa tehlike meydana gelir.

Dün çok sayıda yerli Hidiv'i ziyaret etti. Bu gösteri kısmen önceden ayarlanmış olmakla birlikte ve Hidiv'in aslında hiçbir popülerlik kazanmamış olmasına rağmen, onun yabancı karşıtı ve Hıristiyan karşıtı bir Mısır vatanseveri konumuna gelmesini hiç istemeyiz. Basının aşırı Müslüman hissiyatını temsil eden bu kısmı çok şiddetli ve zararlı bir ses tonu benimsedi²⁵.

General Walker'ın ve benim fikrime göre, Britanya garnizonu çok zayıf. Garnizonun hemen büyütülmesini istemem gerekiyor. Daha fazla sıkıntının önlenmesinde, İngiltere hükümetinin, güçlü bir şekilde önerdiğim bu çözümü hemen benimsemesi kadar işe yarayacak bir şeyin mevcut olmadığından eminim. Hidiv'in ve Riyaz Paşa'nın başka herhangi bir aptalca harekete kalkışmasına zaman tanımadan garnizonun takviye edilmesi gerekliliğini önemle bildiririm.

Birkaç başka yazışmadan sonra, 23 Ocak'ta aldığım şu telgraf beni tatmin etti:

Son gelişmeler karşısında sizinle ve Britanya generaliyle aynı fikirde olan Britanya Hükümeti Mısır'daki Britanya garnizonunu takviye etmeye karar vermiştir. Herhangi bir neden bildirmeksizin Hidiv'e ve Başbakanına durumu bildirmenizi istemek zorundayım.

Bu bildiri hemen etkisini gösterdi²⁶. Riyaz Paşa'nın tutumu değişti. Önceki tutumunun neden olduğu heyecanı bastırmak için bazı çabalar gösterdi. Çeşitli yerleşim birimlerinde yürütülen Avrupa karşıtı ajitasyon durduruldu. Avrupalıların ve geniş ama pasif bir kitle olan yerlilerin güveni tazelandı. Herkes hissetti ki Britanya hükümeti sabrının sınırlı olduğu ve gerekirse medeniyetin çıkarları doğrultusunda eyleme geçeceği yönünde güçlü bir işaretle bulunmuştu.

Kısa bir süre sonra Lord Rosebery hükümetin Mısır'daki gelişmelerle ilgili görüşlerini ifade eden bir mesaj yazdı ve bu mesaj yayınlandı. Son olaylara değindikten sonra şunlar söyleniyordu:

Daha fazla zorluğun çıkması durumunda Britanya işgalinin koşullarının değiştirilmesi gerekebilir ve bu değişimin olması durumunda, işgalin halkın önemli kesimlerinin duygularına zıt bir şekilde sürdürülmesinin gerekip gerekmediği veya bunun durdurulmasının iyi olup olmayacağı sorulabilir.

25 Çevirenin Notu: Bu cümlede yer alan "bu gösteri kısmen Hidiv taraftarlarınca önceden ayarlanmış olmakla birlikte ve Hidiv aslında yaptığı çıkışlarla genel bir popülerlik kazanmamış olmasına rağmen", ifadesiyle Hidiv'in yabancı karşıtı ve Hıristiyan karşıtı bir Mısır vatanseveri konumuna gelmesini isteyen ve bu bağlamda Lord Cromer ve İngiliz işgal idaresinin baskısına rağmen ortaya çıkan fırsatları kararlı bir şekilde değerlendirerek seslerini yükselten sınırlı sayıda da olsa kayda değer bir kesim de varlığını göstermektedir.

26 Şans eseri o sırada, Hindistan'dan İngiltere'ye gitmek üzere Süveyş Kanalı'ndan geçen bir piyade taburu denk geldi. Mısır'da karaya çıkmaları emredildi. Garnizonun arttırılacağı bildiriminin yapılmasından yirmi dört saat sonra bu tabur Kahire'ye yürüdü. Bildiriden hemen sonra bu birliklerin ortaya çıkması iyi etki yaptı.

Ancak, bu görüşe belli başlı temel düşünceler karşı gelir. Öncelikle Mısır'daki çok sayıdaki Avrupalının önemli çıkarlarının ve güvenliğinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. İkinci olarak, özellikle ülke halkının dostluk ve şükran dışında bir his duyması arzu edilmez ama halkın dostluk ve şükran duygularını açıkça ve kararlı bir şekilde ifade etmesi kolay olmayabilir. Önemi her zaman sürdüren bir husus olarak, bu ülkenin politikasının belirli kesimler arasındaki aceleci şahsi tepkilere veya ajitasyona kaydırılması doğru veya uygun değildir. Üçüncü olarak, Avrupa'nın ve medeniyetin genel çıkarı doğrultusunda açıkça yürütülen görevi bırakmak ve bu yöndeki on yıllık başarılı çabanın neticelerini terk etmek imkânsız görünmektedir. Ve dördüncü olarak, bu koşullar altında Britanya taburlarının çekilmesi muhtemelen önceki yolsuz ve sakat yönetim sistemlerine hızla dönülmesiyle sonuçlanacak, bunun neden olacağı karışıklık ise daha da zor koşullar altında yeni bir müdahale gerektirecektir. Ama şu anda o müdahalenin alabileceği biçimi tartışmak gerekli değildir.

Tüm bu hususlar, şu an için izlenecek tek bir yol olduğunu göstermektedir. Bizim kılavuzluğumuz altında oluşturulan yönetim biçimini sürdürmemiz ve Mısır'ın gelecekteki refahını güvence altına alacak bir yönetim ve yargı sisteminin inşasına doğru sabırlı ve müdahalesiz bir şekilde devam etmemiz gerekiyor.

Bahsettiğim türde, hükümdarın ve Avrupa güçlerin fikirlerine yeniden başvurmanın gerekli olabileceği koşullar meydana gelebilir.

O durumda öne sürülebilecek önerileri şu anda tartışmanın bir faydası yoktur ve sonucu tahmin etmeye çalışmamız da gerekmiyor. Ama an azından şu mutlak kesinlikle söylenebilir: Mısır hiçbir durumda Avrupa kontrolünden çıkmayacaktır ve bu kontrol ileride şu anda olduğundan daha katı ve yorucu bir biçimde de uygulanabilir. Böyle bir şeyin kısa vadede gerçekleşmesi muhtemel değildir fakat son gelişmelere bakınca bunun ihtimalini daha iyi görebiliyoruz. Diğer taraftan bu olayların, Britanya hükümetinin her zaman bildirdiği ve Sultan'ın ve Avrupa güçlerinin de Britanya taburlarının Mısır'dan çekilmesi öncesinde gerekli olduğunu eşit oranda kabul ettiği düzen, adalet ve iyi yönetimin güvenliğini ne kadar ciddi bir şekilde zedelediğini görmemek mümkün değildir.

Lord Rosebery hem kendi ülkesinin hem de Mısır'ın iyi tavrını hak etmiştir. Mısır işlerini durumun zor koşulları altında mümkün olan en sağlam zemine oturtmuştur. Sonuçları ne olursa olsun Mısır'ın hızla terk edileceği fikrini elemiştir. Büyük bir ulusun tüm dünya karşısında ağırbaşlı bir şekilde üstlendiği sorumlulukları aniden bırakmayacağını ilgili herkesin bilmesini sağlamıştır.

26 Ocak'ta Lord Rosebery'ye telgraf çektim:

Kanaatimce, Hidiv'in almış olduğu ders kendilerinin şu an için davranışlarına çok dikkat etmesini sağlamaktadır.

Haklıydım, çünkü bir yıl sonra Hidiv'in İngiltere'ye karşı olan bastırılmış düşmanlığı yeniden alevlendi. İkinci bir dersin verilmesi gerekiyordu. Şimdi bu ikinci dersin içeriğini oluşturan süreci anlatacağım.

4. BÖLÜM

RİYAZ VE NUBAR'IN BAŞBAKANLIKLARI (OCAK 1893 – KASIM 1895)

Riyaz Paşa'nın tutumu – Hidiv'in İstanbul ziyareti – Mısır'da engelleme – Mahir Paşa'nın Savaş Bakanlığı'na aday gösterilmesi – Hidiv'in Yukarı Mısır ziyareti – Vadi Halfa'daki hareketi – Durumun ağırlığı – Lord Rosebery'nin talimatları – Fransa ve Rusya'nın tutumu – Hidiv boyun eğiyor – Riyaz Paşa görevinden istifa ediyor – Nubar Paşa kabine kuruyor – Riyaz deneyinin başarısızlığı – Nubar Paşa'dan sonra Mustafa Fehmi Paşa geliyor – Hidiv'in edindiği deneyim – Lord Rosebery'yle yazışma.

27 Ocak'ta Lord Rosebery'ye yazdığım telgrafta şöyle demiştim:

Yakın gelecekteki durum temel olarak Riyaz Paşa'nın Hidiv'in zihni üzerinde etkide bulunabilme gücüne bağlıdır.

Zaman ilerledikçe iki husus her geçen gün netleşti. Birincisi, Riyaz Paşa, Hidiv'in İngiltere'ye karşı düşmanlığını yumuşatma amacıyla onun üzerinde etkide bulunmaya ya isteksizdi ya da bunu başaramıyordu. İkincisi, olayların girmesini istediğim rota ters döndü. Riyaz Paşa Hidiv'i değil, Hidiv ve muzır çevresi Riyaz Paşa'yı etkiliyordu.

İsmail Paşa'nın yönetimi sırasında Riyaz Paşa derinlemesine kavradığı bir durumla uğraşmak zorunda kalmıştı. Yüksek bir cesaret ve gerçek bir devlet adamlığı sergiledi. Şu anda anlattığım olaylar da onun o zaman ülkesine yaptığı hizmetleri herhangi bir şekilde gölgelemez. 1893'de ise çok az anladığı bir durumla uğraşıyordu.

Kabul edilmesi gerekir ki Riyaz Paşa pek çok zorluklarla çevrili bir durumu halledecek kadar siyasi bilgi ve sezgiye sahip değildi. Çelişkili duygular onu hırpalıyordu. Avrupa karşıtıydı ve çok meşru bir anlamda Mısır yönetimi üzerindeki Avrupa kontrolünü en aza indirmek istiyordu fakat kendi gerçek duygularına yenilmekten korkuyordu. Müslüman bağnazlığını önemsemiyordu. Sonra eylemlerinin sonuçları konusunda endişeye kapıldı. İngilizlerden hoşlanmıyordu ama Fransa'nın eline düşmektense İngiltere'nin ellerine düşmeyi tercih ediyordu. Parlamenter kurumlardan nefret ediyordu ama sahte Mısır Parlamentosu'nu İngiltere'ye karşı bir tutum benimsemeye ve saldırmaya teşvik ediyordu. İsmail Paşa tarafından çok ağır bir şekilde istismar edilen şahsi gücü Hidiv'e yeniden kazandırmanın sonuçlarından korkuyordu ama genç efendisinin kaprislerine karşı gelmekten çekiniyordu. Arapçı fikirlerden nefret ediyordu ama Mısırlıların toplumdaki Türk-Mısır unsurları üzerindeki üstünlüğü için mücadele ettiklerini biliyor olması gereken kişilerle doğal olmayan bir ittifaka doğru kayıyordu. Tüm Avrupa temsilcilerinin ülkeden ayrılmasını istiyordu ama dönüp dolaşıp Avrupa desteği olmadan bir şey yapamadığını itiraf etmek zorunda kalıyordu. Özgür bir basın fikrinden nefret ediyordu ama doğrudan veya dolaylı olarak gazetecilerin en kötü kesimi arasında aşırı yasal izinleri teşvik ediyordu.

Eylemleri aklında mevcut olan karışıklığı iyi yansıtıyordu. Sürekli Avrupa karşıtı bir yöne dönüyordu ve sonra koşulların baskısı altında adımlarını düzeltmek zorunda kalıyordu. Sir John Scott ve diğer Britanyalı yetkililerin Bakanlar Kurulu toplantılarına katılmalarına izin vermiyordu; bunun hemen ardından ilk kararını tersine çeviren bir belgeyi imzalamak zorunda kalıyordu. Bir an tüm yerel yetkilileri Britanyalı polis memurlarıyla iletişimi kesmeye

yönlendiren asabi bir genelge yayınlıyor hemen ardından önceki emirleriyle açıkça çelişen başka bir genelge yayınlıyordu. Bir an bağınaz gazetecilerin İngiltere'ye saldırmasını teşvik ediyor, bir sonraki an gazetesini yayınlamaması ve Mısır'ı terk etmesi için ülkenin en bağınaz gazetecisine para ödüyordu.

1893 yazı sırasında meydana gelen tek önemli olay Hidiv'in İstanbul ziyaretiydi. Tekran Paşa ona eşlik etti. Bu ziyaretten büyük şeyler bekleniyordu. Hidiv yönetime bir Türk düşmanı olarak başlamıştı. Şimdi ise İngiliz düşmanlığı etkisi altında siyasi pusulanın karşı kutbuna yöneliyordu. Türklerin ilgisini kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Britanya boyunduruğundan kurtulmak için Sultan'a başvurdu. Britanya işgalinin zorluğunu anlattı, Mısır'daki Britanyalı yetkililer hakkında şikayetlerde bulundu. Bu şikayetler keyfi ve büyük ölçüde asılsızdı. Bu hamleyle eşzamanlı olarak Tekran Paşa diğer yabancı elçiliklere gitti ve Mısır'ın durumuyla ilgili destek istedi. Bir Mısırlı şeyhler grubu Halife sıfatıyla Sultan'a bir dilekçe sunmak için İstanbul'a gitti:

Ey Yüce Halife, sahte gerekçelerle ülkemize yerleşen, defalarca terk etme sözü vermiş olmasına rağmen tiksindirici varlığıyla kutsal toprağımızı kirletmeye devam eden yabancı karşısındaki durumumuzu görmeniz için size yalvarıyoruz.

Bu misyon tam bir başarısızlıktı. İstanbul'daki Britanya maslahatgüzarı şöyle diyordu: "Sultan babacan bir tavırla Hidiv'e kaderine boyun eğmesini, zamana güvenmesini, İngilizlerle iyi geçinmesini tavsiye etti." Bu arada Tekran Paşa "Sultan tarafından çağrıldı ve herhangi bir şekilde mahcubiyet ve zorluk yaratabilecek bir politika izlememesi ve Hidiv'e bu yönde tavsiyelerde bulunmaması için uyarıldı." Sonuç olarak Tekran Paşa'nın tavrı tamamen değişti. İngilizlerle iyi geçinmek için samimi bir arzu ifade etti ve İstanbul'daki İtalyan Büyükelçisine "Hidiv'in ziyaretinin, ziyaret öncesindeki algıya yönelik sahip olunan tüm illüzyonları tamamen silmiş olduğunu" söyledi. Maslahatgüzar Sir Arthur Nicolson şöyle bir yorumda bulunuyordu:

Her halükârda Sultan İngiltere'den korktuğunu göstermiştir ve Hidiv'in isteklerini kabul etmemesinin nedeni de korkudur.

Şeyhlerin ve önderlerin dilekçesine gelince, Sultan açık nedenlerle herhangi türde kalabalık gösterilerini sevmiyordu. Sir Arthur Nicolson şöyle yazdı:

İleri gelenler Hidiv'den bile daha fazla rahatsız oldular. Misyonlarının amacı tamamen başarısız oldu ve eğer haber kaynağım doğruysa, hareketleri engellendi ve aşırı derecede rahatsız olacakları şekilde takip edildiler. Sultan'ın huzuruna kabul edilmediler (Yıldız Bahçesi'ndeyken padişah köşküne yaklaştırılmadılar). Dilekçeleri kabından hiç çıkmadı ve hatta Hidiv'i görmeleri veya yakınlarında oturmaları yasaklandı.

Sultan'ın aklındaki ne olursa olsun, ileri gelenlerin gördükleri muameleyi hak ettiklerine şüphe yoktur. Hatta bu dilekçe, tüm İngiliz karşıtı komedideki en gülünç bölümlerden biriydi. İngiliz düşmanı olduğu bilinen yaşlı bir şeyhe dilekçeyi neden imzaladığı soruldu. Gülümsedi ve yanıt verdi:

Hepsi boş laflar. Devem veya atım boşu boşuna benim sabrımı zorladığında ona 'Lanet olsun sana! Allah canını alsın, domuzun oğlu!' derim. Eğer bunun gerçekten olacağını bilsem böyle bir şey söylemem. Hayvanın bundan zarar görmeyeceğini bilirim. Keza ben

bir dilekçeyi imzalayayım veya imzalamayayım İngilizlerin burada kalacağını biliyorum. O halde ne fark eder? Hükümdarımı memnun ediyorum. İngilizler durduğu yerde duracak ve çıkarlarını gözetecek. Sonuçta herkes mutlu.

Dilekçeyi imzalayanların pek çoğunun bu fırsatçı şeyhle benzer fikirde olduğuna şüphe yoktur.

Dolayısıyla Hidiv'in İstanbul ziyaretinin tek neticesi, o yönden yardım gelmeyeceğine ikna olmuş olmasıdır. Giderken militan, dönerken ise asık yüzlü, biraz azarlanmış bir İngiliz düşmanıydı. Bu ziyaretin sonucunun bu şekilde olacağını tahmin etmişim ve dolayısıyla onu vazgeçirmek için bir şeyler yapmam gerektiği telkin edildiği halde böyle bir şey yapmamışım.

Temmuz başında İngiltere'ye gittim. Ekim'de döndüğümde siyasi barometre yaklaşan bir fırtınanın şaşmaz işaretlerini gösteriyordu. Devletin her biriminde Mısırlı bakanlar ile Anglo-Mısırlı yetkililer arasında aşağı yukarı akut seviyelerde sürtüşmeler baş göstermişti. Mısırlılar düşmanca bakıyor ve engelleyici oluyordu. İngilizler maruz kaldıkları baskıya kızılıyordu. İçermeleri doğaldı fakat nadiren durumun daha zor bir hale gelmesine izin veriyorlardı.

Baskının şu anda almış olduğu hal, bununla mücadeleyi zorlaştırmıştı. Herhangi belirgin bir durum ortaya çıktığında müdahaleye davet ediliyordum ve söz konusu meselenin nispeten tatmin edici bir çözümüne varmayı genellikle başarıyordum. Fakat yönetimin her küçük ayrıntısına müdahale etmek imkânsızdı. Baskının büyük bölümü soyuttu ve daha az kötü değildi. Reform çalışması binlerce küçük yolla engelleniyordu. En yüksekte en düşüğe kadar neredeyse tüm yetkililer İngiliz karşıtı ekibin bir parçasıydı. Hepsisi İngiliz düşmanı değildi. Aksine. Bu davranışlarının nedeni, yükselme durumlarının Hidiv ile ve Riyaz Paşa'yla aralarının iyi olmasına bağlıydı. Bu yüksek otoritelerin her ikisi de ancak belirgin bir şekilde İngiliz düşmanı olanların kendi nazarlarında yükselebileceğinin anlaşılmasını sağlıyordu. Hidiv Britanyalı yetkililere sempati gösteren veya onlara işlerinde yardım çabası gösteren herkese en yüksek düşmanlığı gösteriyordu. Saraya saygılarını sunmak için gelen şeyhler ve önderler Hidiv tarafından ayrılıyor ve "İngilizlerin arkadaşları" olarak açıkça taciz ediliyorlardı. Yukarı Mısır'daki etkili bir toprak sahibinin bir daha saraya adım atması yasaklanmıştı ve onlara yöneldiği için artık onlarla arasını geliştirmeye çalışmasının daha iyi olacağı söylenmişti. Tek suçu bazı Britanya polis memurlarıyla iyi geçiniyor olmasıydı.

Bu durumun böyle süremeyeceği açıktı. İngiliz yetkililerin tüm şikayetlerini dinledim fakat açık bir şekilde yaklaşmakta olan mücadelede kendi savaş yerimi seçmeye kararlıyım. Bu kavganın bir tarafta Britanya halkı tarafından kavranabilecek, diğer yanda ise herhangi yabancı bir gücün müdahalesine zemin bırakmayacak bir konu üzerinde sonuca getirilmesi gerekiyordu. Uğraşmak zorunda kalacağım kişilerin karakterlerini bildiğim için, yeterince bekleme sabrı göstermem durumunda düşmanlarımın aptallığının bana etkili bir yumruk indirebileceğim uygun bir fırsat sağlayacağından emindim. Tahminlerimi boşa çıkarmadılar.

Ben İngiltere'de bulunurken Mahir Paşa Savaş Bakanlığı Müsteşarı seçildi. Bu durumu duyar duymaz bazı zorlukların yaklaşmakta olduğunu sezdim. Hidiv askeri konularla uğraşma konusundaki büyük isteğini zaten göstermişti. Hidiv'in güvenini kazanan Mahir Paşa, Mısır Ordusu Başkumandanı General Kitchener'in otoritesini küçük düşürmeye adanmıştı kendini²⁷.

27 Pek çok diğer Mısırlı yetkili gibi, Mahir Paşa kısa bir süre sonra İngiliz düşmanlığının bir hata olduğunu öğrendi. Nihayetinde bir memuriyet görevine girdi ve Britanyalı yetkililerle samimi bir şekilde çalıştı.

1894 Ocak'ının başında Hidiv Mahir Paşa'yla birlikte Nil'e çıktı. Kısa bir süre önce Muhtar Paşa Asvan, Korosko ve Vadi Halfa'da mevzilenen yerli taburları denetlemişti. Etkililiklerini övgüyle dile getiriyordu. Askeri meseleler konusunda elbette tamamen bilgisiz olan genç Hidiv, savaş sırasında hükümdarlığının muhteşem birliklerini yönetmiş olan bu eğitilmiş askerden farklı düşüncelere sahipti. Gördüğü her şeye çocuksu eleştiriler yağdırdı. Britanya subaylarını aşağıladı. Ordunun tüm mevkilerine anlaşmazlık tohumları ekmek için elinden gelen her şeyi yaptı. Sonuçta 19 Ocak'da Vadi Halfa'da olaylar bir kırılma noktasına geldi. General Kitchener bana telgraf çekti:

Bu öğleden sonra Hidiv hazretleri resmi geçitte İngiliz subayları aşağılayıcı çeşitli yorumlarda bulundu ve sonra da bana Mısır ordusunun bu kadar etkisiz olmasının kendi fikrinde bir yüz karası olduğunu söyledi. Hemen saygılı bir dille istifamı sundum. Hidiv cepheye geldiğinden beri benim için ve diğerleri için şu açık ki, neredeyse tüm İngiliz askerlerle ilgili hoşnutsuzluk ifade ediyor. Bugünkü dili haksız bir eleştiri dizisinin en üst seviyesine ulaştı. Bu nedenle kendilerinin Mısır ordusuyla ilgili sözlerine daha fazla göz yumamadım ve onların onuru için istifamı sundum. Bunun üzerine Hidiv çok samimi bir tavır takındı ve istifamı geri çekmem için bana sürekli yalvardı. Ona İngiliz subayların böyle aleni bir şekilde azarlanması durumunda bu ülkedeki mevcudiyetlerinin savunulmaz hale geleceğini ve durumun bu şekilde devam etmesi halinde Mısır ordusundaki yetkin subayların hizmetlerinden yararlanmamın imkânsızlaşacağını söyledim. Hazret bana güveninin tam olduğunu bildirdi ve ben de istifa etmekte ısrar etmeyeceğimi bildirdim ama istifamı kesin bir şekilde çekmedim.

Bu telgrafi alınca ilk dikkatimi çeken şey, anlatılan olayın ağırlığıydı. Aldığım resmi ve siyasi eğitimin akla kazıdığı en önemli şeylerden biri, herhangi bir silahlı grubun disipliniyle alay etmenin aşırı ahmaklığı ve tehlikesidir. Herhangi bir koşul altında çok büyük olan bu ahmaklık ve tehlike, subayların Avrupalı ve Hıristiyan, askerlerin ise Afrikalı veya Asyalı Müslümanlar olduğu bir durumda ona katlanır. Britanyalı subaylar son on yılda, Mısır askerinin ilk görevi olarak, kendi yetkileri dahilinde Hidiv'e sadakat aşılacak için ellerinden geleni yapmıştır. Bunu yapmaları doğaldır. Mısır'da bulunmalarının nedeni Mısır ordusunun son Hidiv'e karşı ayaklanmış olmasıydı. Fakat birden durum tersine döndü. Genç Hidiv askerleri kendi subaylarına karşı sadakatsizliğe ve itaatsizliğe teşvik etmeye başlamıştı. Dolayısıyla askeri disiplinin köküne darbe vuruyordu. Orada da durmadı. Mısır ordusu homojen değildir. Kısmen siyahlardan, kısmen de fellahlardan oluşur. Bu iki ırk arasında her zaman belirli bir düşmanlık hissi mevcut olmuştur. Hidiv belki de ne yaptığının tam bilincinde olmadan, bu düşmanlığı ateşlemek için elinden geleni yaptı. Bu tür bir davranışı yeterince kınayacak kelimeler bulmak zor. Kendi deneyim sürecimde, yüksek ve sorumlu bir pozisyondaki insanlar arasında, Hidiv Abbas'ın bu olaydaki tutumu kadar zararlı bir davranışa rastlamadım.

Dikkatimi çeken ikinci husus beklediğim fırsatın gelmiş olmasıydı. Uygun bir savaş alanı seçmek gerçekten zor olacaktı. Düşmanca eleştiriciler bile Mısır'daki Britanya subayların son derece ümitsiz mevcutlardan etkili bir ordu yaratmasının olağanüstülüğünü kabul ediyordu. Hidiv'in ordunun verimiyle ilgili şahsi fikrinin kıymetsizliğini göstermek için bir iddiada bulunmaya gerek yoktu. 1882'deki olayların anısı halkın zihninde hala canlıydı. En düşük zekaya sahip biri bile Hidiv'in inatçı ahmaklık kariyerinin devam etmesine izin vermenin tehlikeli olduğunu bir bakışta anlardı. Kendi askerleriyle oynadığı ve askeri organizasyonun

esas olmayan parçalarıyla ilgili ayrıntılarına müdahale ettiği süreçte, büyüklerin bunu gençliğe vererek tolerans göstermesi mümkündü ama onun davranışları genellikle çok miktarda gereksiz sıkıntı yaratıyordu. Fakat en üst seviye cömertlik bile, tamamen bir ruh lakaytlığı ile kendi ordusunda bir isyanı teşvik eden, bu yolla kendi akılsızlığının neticesini başkalarına da yaşatma riski doğuran bir gencin davranışını mazur gösteremez. İngilizler, haklı olarak gurur duydukları Britanyalı subaylara Hidiv'in gösterdiği tavırdan doğal olarak gücenir. Bu davranış Fransızların da hoşuna gitmez. Hatta Fransızlar yerli ordunun etkililiğinin güçlendirilmesiyle doğrudan ilgileniyorlardı. Mısır ordu mekanizmasının sarsılması durumunda, Mısır'da bir Britanya garnizonuna ihtiyaç duyulmadığını kanıtlamak için güvendikleri temel argümanlardan biri ortadan kalkar. Sultan Fransızlarla büyük ölçüde aynı fikirdeydi. Britanya'nın Mısır işgaline sıcak yaklaşan güçler Hidiv'in davranışlarına baktığında, bu işgalin sürmesi için bir başka neden daha görür. Mısırlı bakanlar Hidiv'i savunamaz. Özellikle Riyaz Paşa kendi deneyimlerine dayalı olarak, ordudaki bir isyanın meydana getireceği karmaşayı biliyordu. Hidiv'in İngiliz düşmanlığı politikasını desteklemeye ne kadar istekli olursa olsun, kendisini şu anda sergilenen davranışla ilişkilendirmekten çekinecektir.

Bu nedenlerle Hidiv'in cezalandırılmayı fazlasıyla hak ettiğini, onun şiddetli bir şekilde cezalandırılmasının Avrupa ve Mısır'ın çıkarına olduğunu düşünüyordum. Kendi eylemiyle kendisini bir cezanın kaçınılmaz olduğu bir duruma sokmuştu. İlk bakışta ne kadar avantajlı görünürse görünsün, her siyasi durumun belirli risk ve tehlikeleri vardır. Siyasetçinin ve diplomatın işi herhangi belirli bir olayla ilişkili özel risklerin ve tehlikelerin doğru bir tahminini yapmaktır. Bazen saldırı fırsatı doğduğunda, sabır göstermek akılsızcadır; etkili bir darbe vurulmalıdır. İsmail Paşa'nın tahttan indirilmesi ve İskenderiye'nin bombalanması, Mısır'ın yakın tarihindeki örnek olaylardandır. Diğer bazı zamanlardaki mesele ise, saldırı fırsatı olasılığı kendini gösterdiği halde bunun cazibesine var güçle direnmektir. Ocak 1894'de bu cazibeye direnmek gerektiğini düşündüm. Durumdan makul ve ılımlı bir şekilde yararlanılması durumunda bunun pek çok avantaj sağlayabileceğini ama eğer Britanya hükümeti durumu suistimal edip Hidiv'in burnunu yere çarparsa kendi amacıyla ters düşebileceğini hissettim. Hidiv ve etrafındakiler mutlaka gerçekleri çarpıtacaktı. Tek suçu bir değerlendirme hatası yapmak gibi gösterilecek olan deneyimsiz bir gencin aşırı sert bir muameleye maruz bırakıldığı duygusu ülke dışına yayılırsa, her zaman cömert olan İngiliz sempatizanları hemen Hidiv'in tarafında gösterilecekti. Üstelik aşırı şiddet, düşmanca yabancı diplomasinin elini güçlendirirdi ve ılımlılık böyle bir durumu önlerdi. Dolayısıyla şimdiye kadar, karar yetkisi bende olduğu sürece, yeterli ama aşırı olmayan bir küçük düşürme operasyonu üzerinde ısrar ettim.

Bunları söylüyorum çünkü Mısır işleri hakkında yazmamın temel amaçlarından biri, bundan sonra Doğu yönetimi veya diplomasisiyle ilgilenme ihtimali olan yurttaşlarıma, Mısır tarihinde zaman zaman ortaya çıkanlar gibi meselelere nasıl müdahale edildiğiyle ilgili bir dizi örnek sunmaktır. Müdahalenin başarılı olup olmadığı kararını onlara bırakıyorum.

Anlatıma devam edecek olursam, 20 Ocak'ta General Kitchener'e şu mesajı gönderdim:

Hamlenize tüm onayımı sunuyorum. Eğer uygun görüyorsanız Hidiv'e bildirin ki etkililiği şüphesiz olan Mısır ordusu hakkındaki konuşma biçimini büyük bir üzüntüyle öğrendim ve meseleyi Dışişleri Bakanlığı'na bildirdim.

Ayrıca temel bilgileri Lord Rosebery'ye telgrafla bildirdim. Mahir Paşa'nın Savaş Bakanlığı'ndan çıkarılmasını önerdim ve eğer bu önerim karşısında ciddi bir muhalefet söz konusuysa, Mısır ordusunun işgal ordusunun yönetimini tamamen eline alma riskinin mevcut olduğunu da söylemem gerektiğini bildirdim.

Lord Rosebery hemen (21 Ocak) şu kararlı cümlelerle yanıt yazdı:

Hidiv'in Vadi Halfa'daki ordu kumandanı ve İngiliz subayları hakkında yaptığı küçük düşürücü yorumlarla ilgili 20'sinde yazdığımız hızlı raporunuzu okudum.

Hidiv'e bu durumu çok ciddiye aldığımı söyleyin. Britanya subaylarını aşağılamak hazret için bilinçli uygulama haline gelmiş gibi görünüyor. Britanya hükümeti buna izin veremez. Hükümet izin verecek olsaydı bile Britanya ulusu vermezdi. Kötü bir danışman, bir çatışma nedeni ve uyumlu ilişkiler önünde bir engel olan Mahir Paşa'nın görevden alınması ve Britanya subayları ve ordusunun övülmesi için bir emir verilmesi, kanaatimce Hidiv'in telafi için yapabileceği tek şeydir. İstedığımızı yerine getirmeyi reddetmesi durumunda, Mısır ordusunun daha fazla Britanya hükümeti kontrolü altına alınması şeklinde sert önlemler alınmalıdır ve yakın zamanda meydana gelen aşağılamanın çeşitli örneklerinin yayınlanması suretiyle eğer buradaki halk durumu anlayacak olursa, Britanyalı subaylar için aşağılayıcı muamelelere karşı koruma sağlanmalıdır²⁸.

Bu telgrafi aldıktan sonra Riyaz ve Tekran Paşalarla bir görüşme yapmak için başvuruda bulundum. Onlara durumun vahametini açıkladım, Mahir Paşa'nın görevden alınmasını ve ordu için övgüde bulunulmasını talep ettim. Hidiv'in davranışının basiretsizliğini gördüler ve Hidiv'in sözlerinin yanlış anlaşılabilir olabileceğini dile getirdiler. Ben de yanıt olarak Britanya hükümetinin sadece sözlü açıklamalarla tatmin olmayacağını, önerilen çözümün kabul edilebilecek minimum çözüm olduğunu söyledim.

Bunun üzerine bakanlar Hidiv'e telgraf çekti. Akıllılık ederek yanıtı bana göstermediler. Tatmin edici olmadığı kesindi. Bunun üzerine Riyaz Paşa Hidiv'e bizzat gidip bir anlaşmaya ulaşmaya karar verdi.

Bu arada Kahire'de bir kaynama hali vardı. Fransız ve Rus hükümetlerinin nasıl bir tutum göstereceği soruluyordu. Tutumları büyük ölçüde tahminimdeki gibiydi. Fransız Başkonsolosu gelip Hidiv için daha iyi koşullar elde etmeye çalıştı. Ben de belirtilmiş olandan daha aşağıda hiçbir koşulun kabul edilmeyeceğini söyledim. Hem Fransız hem de Rus Başkonsolosları, Hidiv'in bariz bir şekilde hatada olduğu bir konu hakkında, Britanya hükümeti ile Hidiv arasında açık bir kopma meydana gelmesinden sakınmak istiyordu. Dolayısıyla uzlaşma doğrultusunda etkide bulunmaya çalıştılar.

Hidiv boyun eğdi. 26 Ocak'ta Resmî Gazete'de ordu başkomutanı için yazdığı bir mektup yayınlandı ve bu mesajda birkaç hafta önce söylenen sözleri geri aldı. Ordunun durumuyla ilgili tam memnuniyetini ifade etti:

²⁸ 21 Ocak'ta bana gönderilen özel bir telgrafta, Lord Rosebery, söz konusu durumla ilgili gerçeklerin yayınlanmasının İngiltere'de kızgın bir isyana neden olacağını söyledi. Hidiv Britanyalı yetkililer hakkında çeşitli anlamsız ve genellikle küstah şikayetlerde bulundu. Son örnek, gecenin ortasında bir görevlinin onu selamlamadan geçmesiydi. Hidiv görevliyi sarhoş olmakla suçladı.

Hem Mısırlı hem de İngiliz subayları kutlamaktan zevk duyuyorum ve Britanya subaylarının ordumda hizmet veriyor olduğunu görmekten memnunum.

Birkaç gün sonra Mahir Paşa Savaş Bakanlığı'ndaki görevinden alındı ve Port Said Valisi olarak atandı. Onun yerini ise General Kitchener'in seçtiği bir aday aldı.

“Cephe Olayı” denen bu olay Riyaz Paşa yönetiminin sonunu getirdi. Riyaz ve çalışma arkadaşları İngiltere'ye karşı mantıksız direnişe devam ettiği sürece Hidiv'in tam sempatisini kazandılar. Fakat cephe olayında olduğu gibi onu aptalca bir davranışa sevk ettiklerinde bu sempati bir anda yok oldu. Sonraki iki ay boyunca Kahire'de bakanlıklarla ilgili bir krizin yaklaştığını gösteren semptomlar ortaya çıktı. Hidiv'in bakanlarıyla arasının kötü olduğu gün be gün belli oldu. Desteklemek için bir girişimde bulunmam durumunda bakanların süresini uzatabilirdim ama buna kalkışmak için yeterli neden bulamadım. Şüphesiz bir şekilde bu bakanlar görev süreleri boyunca yaptıkları en akıllıca hareketi yapıyor olacaktı. Ama Hidiv'in onlara karşı olan kızgınlığı tamamen haksız değildi. Ona göre onlar önce onu İngiliz düşmanı bir politika benimsemeye teşvik etmişler, sonra da bunun kaçınılmaz sonuçları geldiğinde onu yalnız bırakmışlardı. Benim bakış açım göre, zorunluluk altında alınmış tek bir uyumlu adım, uzun süredir sürdürülen bir düşmanlığı bağışlamak için yeterli değildi. Hiçbir şey yapmamam durumunda bakanların düşeceği hemen hemen kesindi. Düşeceklerine seviniyordum. Bunun benim açık bir hamlemin sonucu olarak değil de mevcut koşulların doğal bir sonucu olarak meydana gelmesinin daha iyi olduğunu düşünüyordum. O yüzden sessiz kaldım ve olayları izledim.

14 Nisan'da Hidiv beni davet etti ve bakanların istifa ettiğini söyledi²⁹. Ocak 1893'te Britanya hükümetine verilen söze uygun olarak Riyaz Paşa'nın yerine kimin seçilmesi gerektiği konusunda bana danıştı. Nubar Paşa'nın seçilmesini tavsiye ettim. Tavsiyem kabul edildi. 1893'te ikisi de kaba bir şekilde görevlerinden alınan Mustafa Fehmi Paşa ve İbrahim Paşa'nın (Fuat) yeni kabinin parçası olmasında ısrar ettim. Diğer taraftan Fahri Paşa'nın dahil edilmesine de itirazım olmayacağını söyledim. Biraz tereddütten sonra bu öneriler kabul edildi.

Riyaz deneyinin başarısızlığından bir ders çıkardım. Bu ders, Mısır'daki Müslüman kanaatine Riyaz Paşa gibi insanlarla kılavuzluk etmeye çalışmanın faydasızlığıdır. Bence bu deney denemeye değeri. Eğer başarılı olsaydı yerel siyasi durum daha iyi hale gelebilirdi. Eğer tekrar denenseydi ikinci bir başarısızlık hemen hemen kesindi. Avrupalılaştırılmamış Müslümanların günümüz Mısırını yönetmekte son derece yetersiz oldukları açıktır. Dolayısıyla yönetimin geleceği, çeşitli türlerde Avrupalılaştırılmış Mısırlılarda yatıyor.

On sekiz ay süren Nubar Paşa idaresinin tarihi birkaç satırda ifade edilebilir. Onun devlet adamlığı, Hidiv'in tutumunun akıl dışılığını görebilmesine fazlasıyla yetiyordu. Uzlaşma için göreve geldiğini açıkça beyan etmişti. Britanya ve Mısır yetkililerini uzlaştırma çabaları başarıyla sonuçlandı. Onun yönetimi sırasında en önemlisi İç işleri Bakanlığı'nın yeniden organize edilmesi olan çeşitli faydalı reformlar gerçekleştirildi.

²⁹ Sonraki bir dönemde, Riyaz Paşa'nın Britanya hükümetine karşı benimsenecek tutumla ilgili görüşlerinde önemli değişiklikler olduğunu düşünmek için iyi nedenler vardır. 1904'de o zaman büyük sansasyon yaratan bir konuşma yaptı. O konuşmada Britanya himayesinde Mısır'da kaydedilen ilerlemeyle ilgili çok övücü konuştu.

1895 ilkbaharında Nubar Paşa Mısır'dan uzun süre ayrılmasını gerektiren şiddetli bir kaza yaşadı (bir ayak bileğinin kırılması). Kasım'da sağlığı bozuk olarak döndü. Temelde yapması gerekenleri yapmıştı. Devletteki görevinden emekli olmaya yönelik çok doğal isteğini ifade etti³⁰. On sekiz aylık görev süresi boyunca Nubar Paşa'nın uzun resmi kariyer geçmişinin herhangi bir önceki dönemine göre Mısır halkının daha fazla şükranını hak ettiğini düşünüyorum.

Bazı açılardan emekliliği özel bir fırsat anına denk geldi. Hidiv 1895 yazında İstanbul'daydı ve Sultan'dan gördüğü muameleye çok bozulmuştu. Deneyimsiz olmasına rağmen, Britanya işgalinin günlerinin sayılı olduğuna söz veren ve yemin eden M. Deloncle başta olmak üzere Avrupalı tahrikçilerden elde edilebilecek hiçbir şey olmadığını anlamıştı. Üstelik Ermeni meselesi de tartışılıyordu. Önemli güçlerin, özellikle İngiltere'nin Sultan'a karşı tutumu, Sultan'ın kuluna bir uyarı niteliği taşıyordu. Tüm bu hususlar göz önüne alındığında, Nubar Paşa'nın yerine İngiliz dostu Mustafa Fehmi'nin seçilmesine Hidiv'in nispeten dostça bir tutum göstermesi ve itiraz etmeden razı olmasına fazla şaşırılmamak gerekir.

Shakespeare deneyimin mücevher olduğunu ve genellikle 'çok büyük bir bedelle alındığını' söyler. Hidiv tahta çıkışını takip eden üç yılda kazandığı deneyim için, prestij ve itibar kaybı biçiminde çok büyük bir bedel ödedi. Yine de bu deneyim için çok değerliydi. Mısır'daki Britanya politikasına karşı açıkça direnmenin faydasız olduğunu öğrendi.

1882'de işgalin başlamasından beri Büyük Britanya ile Mısır arasındaki diplomatik ilişki tarihinde iki dönüm noktası oldu. İlki 1887'de hem Britanya hem de Mısır çıkarları için çok şanslı bir biçimde Sultan Wolff Anlaşması'nı onaylamayı reddettiğinde gerçekleşti ve bu durum bizi ülkeyi zamansız bir şekilde terk etmekten doğacak tüm zorluklardan ve mahcubiyetten kurtardı. İkincisi 1894'deydi. Bu kitapta anlatılan olaylardan sonra II. Abbas'la ilgili zaman zaman önemli zorluklar yaşandı ama Lord Rosebery'nin Dışişleri Bakanlığı'nda kaldığı olaylı dönem boyunca Britanya'nın üstünlük savaşı kazanıldı. Zaferin övgüsü temelde ona aittir çünkü onun samimi desteği olmasaydı çok zayıf kalırdım.

Lord Rosebery'nin Dışişleri Bakanlığı görevinden ayrılması beni çok üzmüştü. Bunun ardından aramızda geçen aşağıdaki yazışmaları aktarmadan edemedim. 9 Mart 1894'te bana şunu yazdı:

“SEVGİLİ CROMER,

Sana hoşçakal demem gereken üzücü an geldi.

Birlikte fırtınalı zamanları atlattık ve uzun zamandır senin birlikte kaplan avına gitmek için iyi bir adam olduğunu düşünüyorum. Şimdi böyle bir ava ancak bir ağaçtan veya yüksek bir tepeden katılabilecek durumdayım ama yine de işe yarayabilirim.

Senin için ne kadar iyi duygular beslediğimi biliyorsun ve bizi birleştiren bağı kesmenin ne kadar zor olduğunu tahmin edebilirsin.”

Saygılarımla,

ROSEBERY.

30 Nubar Paşa 14 Ocak 1899'da Paris'te öldü.

6 Mart 1894'de Lord Rosebery'nin Başbakan olduğunu öğrenir öğrenmez ona şu mektubu yazdım:

“SEVGİLİ LORD ROSEBERY,

Rauter'den duyduğumuz doğruysa, sizi kutlamalıyım, kutlamamalı mıyım bilmiyorum, çünkü siz bunu bir kutlama konusu olarak düşünmüyor olabilirsiniz. Neticede zihnimde en baskın olan his tamamen bencilce bir his, çünkü o his, bir daha sizin emriniz altında hizmet etme zevki ve ayrıcalığını tadamayacak olmanın neden olduğu derin bir üzüntüdür. Bana resmi olarak verdiğiniz samimi desteği ve tüm gayrıresmi ilişkilerimizde gösterdiğiniz nezaketi ve güveni asla unutamam. Çok ağır olabilecek yeni görevlerinize rağmen, zaman zaman Abbas'la olan mücadelemi izleyecek vakti bulmanızı diliyorum.”

En içten saygılarımla,

CROMER.

5. BÖLÜM

II. ABBAS'IN YÖNTEMLERİ

Tevfik Paşa'yla ilişkiler – II. Abbas'ın zenginlik hırslı – Kibarlığı ve mizah duygusu – Vakıfların yönetimi – Şeriat mahkemesi – Kadı – Prens Ahmet Seyfeddin olayı – İstanbul'la entrikalar – Jön Türklere sağlanan koruma – Leon Fehmi – Ele geçen mektup – Bedirhan Osman Paşa olayı – Siyah tabur isyanı – Sonuç

II. Abbas'la aramda daha sonra geçen şahsi ilişkilere dair bir şeyler ekleyeyim.

Britanya'nın Mısır işgalinin ilk dokuz yılı boyunca babasıyla olan ilişkilere dair anılarım genel olarak iyidir. Tevfik Paşa'nın ne çok güçlü bir karakter olduğu söylenebilir ne de büyük bir yetenek. Ama daha önce hakkını vermeye çalıştığım hakiki bazı iyi özellikleri vardı³¹. Hiç Avrupa'yı ziyaret etmemişti ama Mısır'ı iyi biliyordu ve Mısırlıların milli karakterini çok iyi tanıyordu. Ülkenin iç yönetimiyle ilgili tüm konulardaki fikirleri dikkate değerdi. Siyasi ve idari meselelere karşı gerçek ve belki biraz gelişigüzel ilgisi vardı. Bu tür meseleleri tartışırken aramızda herhangi ciddi bir fikir farklılığının ortaya çıktığı tek bir durum hatırlamıyorum. Tevfik Paşa'nın kendini zenginleştirmeye veya onu kızdıran birinden intikam almaya yönelik keyfi veya haksız bir eylemde bulunması neticesinde müdahalemi gerektiren tek bir olayın olmadığından eminim. Özel ilişkilerinin yönetiminde dikkatliydi ve şahsi ilişkilerindeki davranışları, bilebildiğim kadarıyla kusursuzdu.

II. Abbas'la olan ilişkilerim ise elbette çok daha farklı bir nitelikteydi. Hidivliğe adım attığı sırada herhangi siyasi veya idari deneyimi olamayacak kadar gençti. O zamana kadarki neredeyse tüm ömrünü Avrupa'da geçirmişti ve dolayısıyla yerel bilgiden mahrumdu. İç yönetimle ilgili daha büyük meselelere herhangi gerçek bir ilgi gösterdiğini hiç görmedim ama yetkililerin atanmasına sürekli karışıyordu ve yaptığı seçimler tamamen şahsi çıkarlarına ve tercihlerine dayalıydı. Hatırasına çok az saygı gösterdiği babasının zamanında olan şeylerin aksine, aramızda ortaya çıkan sürtüşme neredeyse tamamen şahsi meselelerden kaynaklanıyordu. Görünüşe göre Hidiv'in hayattaki temel arzusu elindeki tüm imkânlarla kendini zengin etmektir. Aslında epeyce bir servet biriktirdi ve bunu çarçur edip sonunda kendini çok utandırıcı bir ekonomik duruma soktu. Sürekli etrafındaki zenginlikleri kendi eline geçirmeye çalışıyordu ve büyük hayranlık duyduğu dedesi İsmail Paşa'yı izleyerek tüm bunları yasal prosedürlere uygun bir şekilde yapıyordu. Yasa adına büyük adaletsizlikler yapılmasını önlemek genelde pek kolay değildi.

Devam etmeden önce, Hidiv ile olan tartışmalarımda meydana geldiği iddia edilen “olaylarla” ilgili olarak zaman zaman özellikle İngiliz basınında çıkan bazı aptalca haberlere dair birkaç kısa yorumda bulunabilirim. Bunların hepsi tamamen uydurmaydı. Son derece kültürlü olan II. Abbas bana her zaman en büyük nezaketle davrandı. Lord Canning'in Hindistan Ayaklanması sırasında çok bilgece bir şekilde söylediği gibi, şiddet ile gayreti birbirine karıştırmak kadar büyük bir hata yoktur. Hemen her zaman çok nazik olan yüksek sınıftan Doğulularla ilişkilerde de sertliği kaba veya taşkın dil kullanımıyla karıştırmak eşit ölçüde büyük bir hatadır. II. Abbas'la ilişkilerde tüm nezaket kurallarına uymak özellikle kolaydı, çünkü hem zekiydi, hem

³¹ *Modern Egypt*, C. 2, s. 327-333.

de bende her zaman en sıcak sempatiyi uyandıran gerçek bir mizah duygusu vardı. Bununla ilgili bir örnek vereyim. Bir keresinde Mısır'da, Asvan Barajı'nda çalışmak üzere getirilen çok sayıda İtalyan işçinin varlığından dolayı çok telaşlanmıştı. Çoğunun aşırı anarşist olduğu düşünülüyordu. Kimlikleri Kahire'deki herkes tarafından bilinen birkaç "gizli polis" getirildi İtalya'dan. Bunlar her zaman Hidiv'e yakın duruyorlardı. Bir sohbet sırasında hazrete bu kadar telaşlanmasına gerek olmadığını, çünkü eğer anarşistler birini öldürecekse, onu öldürme ihtimalleri ile beni öldürme ihtimallerinin aynı olduğunu söyledim. Bu fikir ona çok yeni ve sevindirici geldi gibi görünüyordu. Durumun mizahiliğini hemen anladı. Yüzü gülücüklerle doldu ve neşeye "Doğru ya!" dedi.

Esasta yerel olan bazı kurumların kendine has özelliği, Hidiv'in şahsi servetini arttırması için büyük fırsatlar sağlıyordu. Bunlar Vakıflar ve Şeriat Mahkemesi'ydi.

Vakıfların yönetimi dini bağışlar ve hayır bağışları, reşit olmayanların ve kendi işlerini yürütme yeteneği olmayanların mülkleri ve benzer her türlü konuyu kapsıyordu. Yönetimin elindeki gelirler çok büyüktü. Bu gelir uzun süredir çok yanlış yönetiliyordu. Son yıllarda istismarlar özellikle aşıkardı ve Hidiv yönetimi neredeyse tamamen eline geçirmişti. Bu suistimallerin çok iyi farkındaydım ama bu konularda bir reformda bulunmak için herhangi büyük bir adım atmayı erteledim. İki nedenim vardı. Birincisi, Mısırlıların gözünde yarı-dini bir karakterle yönetilen bir kuruma el koymadan önce, bu konuda uyanmaya başlayan Müslüman memnuniyetsizliğinin gelişmesini ve etkili bir talepte bulunacak hale gelmesini beklemenin uygun olduğunu düşündüm. İkinci olarak, Mısır otonomisi yönünde artan talebi göz önünde bulundurarak, Mısırlıların kendilerinin herhangi bir Avrupa yardımı olmaksızın temelde yerli olan bir kurumu ne kadar yenileştirebildiklerini görmek için uzun ve sabırlı bir bekleyişe degeceğini düşündüm. En aşırı partizanın bile birilerinin bu konuyu mazeret göstererek İslam dinine karşı örtülü bir saldırı gerçekleştirmekte olduğuna Mısır halkını ikna edemeyeceğinden emin olduğum için, konuya birkaç düzenleme getirmeyi başardım. Ama bunun dışında hiçbir şey yapmadım. Hidiv'in müdahalesini ortadan kaldırmak ve vakıfların yönetimini daha sağlam bir temele oturtmak üzere konuya daha ciddi bir şekilde eğilme sorumluluğu Lord Kitchener'e aitti. Bunu uzun süredir Mısır tarihinde gerçekleştirilmiş en faydalı reformlardan biri olarak görüyorum.

Şeriat Mahkemesi bir tür Mısır Yüksek Mahkemesi olarak tanımlanabilir. Boşanma, vasiyet vb gibi Müslüman Osmanlı bireylerinin şahsi durumlarıyla ilgili tüm meselelerle ilgilenir. Bu meseleler, Müslümanlar için şanssız bir şekilde, İslam'ın değiştirilemeyen kutsal yasasıyla yönetilir. Tüm Müslüman ülkelerinde çok-evlilik ve kölelik kadar ilerlemeyi engelleyen şeylerden biri de bu değişmezliktir. Bu mahkemelerde kadı çok yakın tarihlere kadar her zaman İstanbul'dan atanan bir Türk olmuştur. Mısır'daki görev sürem son kısmında kadı aşırı tutucu Türk ekolünün nadide örneklerindendi. Britanyalı yargı reformcuları için bir engeldi. İlişkili olduğu sistemin mükemmelliğinden emindi ve reform çabalarını engellemek için en inatçı direnişi gösterdi. Şahsi olarak ona çok sempati duyuyordum. İyi yönleri vardı. Tamamen dürüsttü ve bildiğim kadarıyla rüşvet yedirilmesi mümkün değildi. Ayrıca bağımsızdı ve Hidiv'in servet edinme projelerine yardım etmeyi kesinlikle reddediyordu. Yönettiği yargı sisteminde, İslam'ın kutsal yasasını hiç çiğnemedi reform yapılabileceğine ikna etmeye çalıştım bazen onu. Hindistan'da Hıristiyan yargıçların bile Müslüman davacıları

tam tatmin edecek şekilde yasayı uyguladıklarını söyledim ve sadece “sarıklılar” olarak bilinen sınıf yerine, sağlam bir hukuk eğitimi almış kişilerden de mahkemelere Müslüman yargıçlar atanmasına kesinlikle hiçbir itirazda bulunulamayacağını açıkladım. Tüm bu argümanlardan hiç etkilenmiyordu. Bununla birlikte, son derece hassas olan İslami vicdanını incitmeden adaletin doğal akışının sağlanmasına yardımcı olabildiğinde bunu çok istekli bir şekilde yapıyordu. Örneğin davalarda bazen eşinden ayrılıp başkasıyla evlenmek için Müslüman olan yerli Hıristiyanlar oluyordu. O zaman kocalarla ilgili hükümleri veren Müslüman yasasına göre çocuklar Hıristiyan anneden alınabiliyordu. Böylece ağır ve zalim bir adaletsizlik yapılıyordu. Kadıyla bu konu hakkında konuştuğumda, meselenin kendi önüne getirilmesi durumunda yasa ne emrediyorsa onu yapmak zorunda olacağını söylüyordu ama böyle edepsiz bir kocaya karşı hiçbir sempatisi olmadığını, bu tür çıkarlar için Müslüman olan kişilerden hiç hoşlanmadığını ve zaman zaman olduğu gibi eğer meseleleri ahlaki baskıyla veya yasal olmayan yöntemlerle, doğru olduğunu düşündüğüm şekilde halledersem, kendi adına buna hiçbir itirazı olmayacağını da eklerdi. Bu değerli ve kesinlikle kolay bulunmayan özellikler, kadının tüm hukuki reformlara karşı olan inatçı muhalefetini yeterince telafi ediyordu şahsi kanaatime göre. Ne yazık ki ben Mısır’dan ayrıldıktan sonra, gerekli olduğu düşünülen değişiklikleri getiremedikleri için çok kızgın olan yasal reformcular, bu engelleyici kadından kurtulmak için çok çaba harcadılar. Amaçları kendilerinininkinden çok farklı olan Hidiv’in doğal ve çok istekli bir müttefik olduğunu keşfettiler. Başardılar. İstanbul’dan yeni bir kadı atandı. Bildiğim kadarıyla sonuç, büyük bir hata yaptıklarını anlayan reformcular için büyük bir hayal kırıklığı oldu. Mahkemelerde etkili bir reform yapılamadığı gibi, yeni kadı Hidiv tarafından kullanılmaya açık bir araçtı.

Dolayısıyla, vakıf yönetiminin ve mahkemeleri yöneten alçak bir yargıcın emriyle Hidiv’in kendini zengin etme planları için büyük olanaklar yaratıldı.

Meydana gelen ve nispeten çok azının Britanya otoritelerinin kulağına gittiğinden emin olduğum istismarlar kesinlikle çoktu. Ama bunları uzun uzun anlatmama gerek yok. Aradan geçen birkaç yıldan sonra, benim zamanımda meydana gelen vakaların çoğunun ayrıntısı artık aklımda değil ve bu tür olaylarda ayrıntıların kesinliği çok önemlidir. Ama vakalardan birinin temel özelliklerini verdim. Bu pek çok diğer vakayı da tanımlıyor.

Hidiv ailesinin Seyfeddin Bey adlı bir üyesi, kayınbiraderi Prens Ahmet Fuat Paşa’ya suikastta bulunmaya çalıştı. Ceza mahkemesinde yargılandı ve hapse atıldı. Sonradan bu şahsın akıl hastası olduğu anlaşıldı. Hidiv’in izniyle, İngiltere’deki özel bir akıl hastanesine gönderildi. Çok zengindi. Bildiğim kadarıyla topraklarından elde edilen yıllık gelir yaklaşık 40.000 sterlindi. Bu olayda, çok yetenekli olmasa da tamamen dürüst olduğu düşünülen birinin malların yönetimine atanmasında ısrar ettim. Mısır’dan ayrıldıktan sonra benim seçtiğim kişi bu görevden alındı. Hidiv durumu kontrolü altına aldı ve o olayda biriken çok miktarda parayı ve arazinin yıllık gelirini kendi servetine geçirdiğine şüphe yoktur. Bu nedenle çok kısa bir süre önce bir Mısır gazetesinde okuduğum şu paragrafa şaşırmadım (Arapça bir gazetede bir paragrafın tercümesi):

Prens Ahmet Seyfeddin Bey’in mülkünün incelenmesi neticesinde, mülkün büyük miktardaki gelirlerinin ya kötüye kullanıldığı ya da başka kanallara aktarıldığı ortaya çıktı. Mülkün yönetimi Hidiv’e bağlıydı.

II. Abbas'la olan anlaşmazlıklarımın zengin kaynaklarından biri de, Sultan Abdülhamit'in elinde kolayca kullanılabilen bir araç haline gelmiş olmasıydı. "Sina Yarımadası" olayında İstanbul'la olan entrikalar özellikle boldu. Bu olayda Sultan Türk sınırını Akdeniz'deki El-Ariş'ten Süveyş'e uzanan bir hatta genişletmeye yönelik kararlı ama başarısız bir çabada bulundu³².

Jön Türkler partisi Mısır'a kaçan pek çok üyesine Britanya hükümeti tarafından sağlanan koruma için İngiltere'ye büyük bir şükran borçludur. Tamamen teknik bir bakış açısıyla, moralini bozan Osmanlı bireylerinin kendisine teslim edilmesini istemek Sultan'ın yasal hakkıydı fakat Britanya hükümeti Mısır'da en üst seviye bir güce sahip olduğu sürece, buradaki siyasi suçluların İstanbul'da göreceklere benzer bir yargılamadan geçirilebilmesi gerekir. Elbette İstanbul'a çağrılan bireyin siyasi bir suçlu olmadığı, ceza gerektiren bir suç işlediği sıkça iddia edildi. Bu tür vakalarda yanıt, suçluların korunması gibi bir arzunun mevcut olmadığı ve eğer kanıtlar Mısır'a gönderilirse, suçlanan şahsın bir Mısır ceza mahkemesinde yargılanacağıydı. Elbette böyle bir kanıt hiç gelmedi.

Hidiv'in bu tür işlere karışma derecesiyle ilgili birkaç örnek vereyim.

Bir keresinde İstanbul'da Leon Fehmi adlı bir adam casusluk için tutulmuştu. Sonradan Sultan'ın sinirine dokundu. Hayatı tehlikedeydi ve Mısır'a kaçtı. Sultan onun İstanbul'a geri gönderilmesi konusunda çok istekliydi. Adam Hidiv'in İskenderiye'deki sarayına çağrıldı. Yolda rastladığı bir arkadaşına, birkaç saat içinde geri dönmemesi durumunda beni durumdan haberdar etmesini söyledi. Ben Kahire'deyken arkadaşı belirtilen sürenin geçmesinden sonra bana telgraf çekti. Hemen Mısır hizmetindeki çok muktedir bir Britanya yetkilisini İskenderiye'ye gönderdim ve Hidiv'i görüp durumla ilgili bilgileri almasını söyledim. Hidiv Leon Fehmi'nin nerede olduğuyla ilgili hiçbir bilgiye sahip olmadığını ve ayrıca şahsın saraya hiç çağrılmadığını söyledi. Hazretle sonraki bir görüşmemde bu iddiaları tekrarladı ve üzerindeki haksız şüphelerden dolayı sitemde bulundu. Daha sonra anlaşıldı ki, Leon Fehmi saraya varınca Hidiv'in kendisini görmemiş, hazretin İstanbul'a doğru yola çıkmak üzere olan yatına bindirilmiş. Sonra Britanyalı görevlinin Hidiv ile konuşmasından sonra yattan indirilmiş. Hidiv Leon Fehmi'nin sarayında tutuklu bulunmadığına dair şerefi üzerine yemin ederken haklıydı ama adamın zorla yakın bir yerdeki bir eve kapatıldığını söylememişti.

Meydana gelen karmaşa neticesinde Leon Fehmi İstanbul'a gönderilmedi. Gizlice Port Said'e götürüldü ve oradan Marsilya'ya hareket etmek üzere olan bir vapura bindirildi. Daha sonra Mısır'a döndü ve büyük oranda doğru olduğunu düşündüğüm bir açıklama yayınladı olanlarla ilgili. Kimse ona inanmadı. Hem Avrupalı hem de Mısırlı yerel basın onun hikayesini inceledi ve Hidiv'e atılan iftirallardan dolayı yüksek sesle kızgınlıklarını ifade ettiler. Bu hatalı görüşleri düzeltme gereği hissetmedim. Leon Fehmi'nin kendisi çok fazla sempatiyi

32 Şimdi şu hususu da belirtmek belki de iyi olacaktır ki, Suriye ile Port Said arasında bir tren yolu inşa edilmesine izin verme konusunda görüşüme başvuruldu. Sermayenin nereden geleceğini veya projenin asıl sahiplerinin kimler olduğunu bilmiyorum. Berlin veya İstanbul'dan çıktığını sanmıyorum. Bu konuda benimle konuşan kişi Belçikalı bir beyefendi idi. Şahsi bir arkadaşım idi ve Mısır'daki Britanya işgalinin samimi bir destekçisiydi. Bununla birlikte sohbet sırasında öneriyi reddettim ve eğer herhangi bir zamanda iki ülkeyi birleştirecek bir demir yolu inşa edilecekse, sahile yaklaşık 100 metre yakından geçmesi gerekecekti ve Britanya filosunun ateşi altında kalabilirdi. O teklif hakkında bir daha başka bir şey duymadım.

hak etmiyordu. Adamın Sultan'ın pençelerinden kurtarılmış olmasıyla, Britanya ilkelerinin onurunun yeterince onaylandığını düşündüm. Bu yüzden sessiz kaldım.

Bir başka örnek vereyim. Bir gün Kahire polisinin İngiliz yöneticisi beni görmeye geldi ve belirli bir evdeki elbise dolabında, bazı Jön Türkleri ağır bir şekilde tehlike altına sokan bazı dokümanlar bulunduğunu, evin ekonomik olarak kötü durumda olan sahibine Hidiv tarafından başlatıldığına inanılan bir dava açıldığını, Jön Türklerin çok endişelendiğini ve hatta Hidiv'in bu belgeleri Sultan'ın eline teslim etmesi durumunda Hidiv'e yönelik bir suikaste teşebbüs edilmesi ihtimali olduğunu ve eğer herhangi birşey yapılacaksa bunun acilen yapılması gerektiğini, çünkü suç teşkil eden dokümanların bulunduğu dolaba mahkeme emriyle mühür vurulmak üzere olduğunu söyledi. Mahkeme emriyle vurulmuş mühürleri kırmak ciddi bir meseledir. Bu nedenle, böyle birşeye mahal bırakmamak için polis müdürünün hemen o eve gitmesini, dolabı açmasını ve içindekileri Britanya dairesine getirmesini söyledim. Bu talimat yerine getirildi. Sonra belgeler imha edildi.

Anlatılmaya belki de daha değer olan üçüncü olay, büyük bir Kürt sülalesinin lideri olan ve Sultan'ın en sevdiği yaveri olan Bedirhan Osman Paşa'yla ilgili olandır. Bu paşa Jön Türk eğilimli olduğundan şüphelenilmesi neticesinde gözden düştü fakat tutuklanmaktan kurtulup Mısır'a kaçmayı başardı. Onu gördüm ve Mısır'da bulunduğu süre içinde entrikalardan uzak durması koşuluyla korunacağını bildirdim. Buna söz verdi ve sözünü tuttu. Sultan onun tüm mallarına el koydu, rütbelerini iptal etti ve İstanbul'a gönderilmesini talep etti. Bu istek reddedildi. Sonra Hidiv Osman Paşa'nın İstanbul'a gitmesi için elinden gelen herşeyi yaptı. Paşa tavsiye için Britanya devlet dairesine başvurdu. Kahire'de kalmasının kendisi için çok daha iyi olacağı söylendi. Başka bir zaman ona Hidiv'in bir ajanı ile Sultan'ın özel sekreteri arasında ele geçirildiği iddia edilen bir mektup gösterilmiş. Bu mektupta Sultan'ın hata yaptığına ikna olduğu, olanlardan dolayı pişman olduğu, Osman Paşa'nın dönmesini ve tüm mülklerini tekrar üzerine almasını istediği yazılıydı. Maruz kaldığı kayıplardan dolayı tazminat da ödenecekti. Osman hala şüpheliydi. O zaman Hidiv dostluğunun bir kanıtı olarak ondan şu anki sıkıntısını atlatması için büyük bir miktarda borç parayı (sanırım 500 sterlindi) kabul etmesini istedi. Bunun üzerine paşa Sultan'ın teklifinin gerçek olduğuna ikna oldu. İstanbul'a gitmeyi kabul etti. II. Abbas ona Osmanlı Bankası'ndan bir ödeme emri ve yüksek tavsiye mektubu vb verdi ve paşa Britanya Devlet Dairesi ile iletişim kurmadan, bir arkadaşla sözlü bir şükran veya açıklama sunmadan Mısır'dan ayrıldı. İstanbul'a varınca gemide tutuklandı, hapse atıldı ve Trablus'un iç bölgelerine gönderildi. Uzun bir süre sonra serbest bırakıldı (Abdülhamit'in düşmesinden önce) ve İstanbul'a döndü. Büyük bir sıkıntı içindeyken Hidiv'in ödeme emrini hatırladı ve belgeyi geri almayı başardı. Bankaya götürdü. Belge müdüre gönderildi ve şu yazıyla geri gönderildi: "Ödeme emri Hidiv Hazretleri tarafından iptal edilmiştir..." İptal tarihi, Osman'ın İskenderiye'den ayrıldığı tarihi. İptal edilen ödeme emri Doğu Sekreterim Bay H. Boyle tarafından görülmüştü.

II. Abbas'la uğraşırken karşılaştığım zorlukların farklı bir örneğini daha anlatayım. Bu örnek, bu kitapta daha önce anlatılan olaya rağmen Hidiv'in ordunun disiplinine karışma arzusundan vazgeçemediğini gösteriyor. Güney Afrika Savaşı'nın başlangıcında, Mısır ordusunun Sudan'daki siyah taburlarında görev yapan en iyi Britanya subaylarından birkaçı, ait oldukları Britanya ordusu alaylarına dönmüşlerdi. Ayrıntılı olarak anlatmak istemediğim

ve bu deneyimli subayların ayrılmak zorunda olmaması durumunda muhtemelen hiç meydana gelmeyecek koşullardan dolayı orduda bir memnuniyetsizlik hâkim oldu. Siyah taburlardan biri isyan etti. Sonradan öğrenildiği kadarıyla Hidiv'in söylediği bazı sözler, isyancıların Hidiv tarafından desteklenmekte olduklarını anlamasını sağladı. İsyan kansız bir şekilde bastırıldı. Elebaşı olanlardan bazıları askeri mahkemede yargılandı ve çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı. Cezalarını çekmek üzere Kahire'ye gönderildiler. Hidiv ile konuyu görüşürken, kesin bir kanıtını elde etmenin çok zor, hatta imkânsız olduğu, isyancılarla olan suç ortaklığı konusuna hiç girmemenin daha iyi olacağını düşündüm. O nedenle taburlarından bazılarının onun şahsına karşı yaptığı büyük saygısızlık üzerinde durdum ve hüküm giyenleri görüp onlara bir şeyler söylemesini önerdim. Arapça'ya çevrilmek üzere ona kendi tercihim olan sözleri sundum. Hidiv büyük bir ikilemde kaldı çünkü teklifimi kabul etmek de reddetmek de ona hiç çekici gelmiyordu. Reddederse, tıpkı dedesi gibi kendi ordusunda bir isyanı kıskırtmış olmasından ciddi bir şekilde şüphelenilmeye açık bir duruma sokmuş olacaktı kendini³³. Eğer kabul ederse, isyancılar ondan hiçbir etkili yardım bulamayacaklarına ve ordu üstünde bu yöndeki etkisinin büyük ölçüde sona erdiğine ikna olacaklardı. Tahmin ettiğim gibi ikinci yolu seçti.

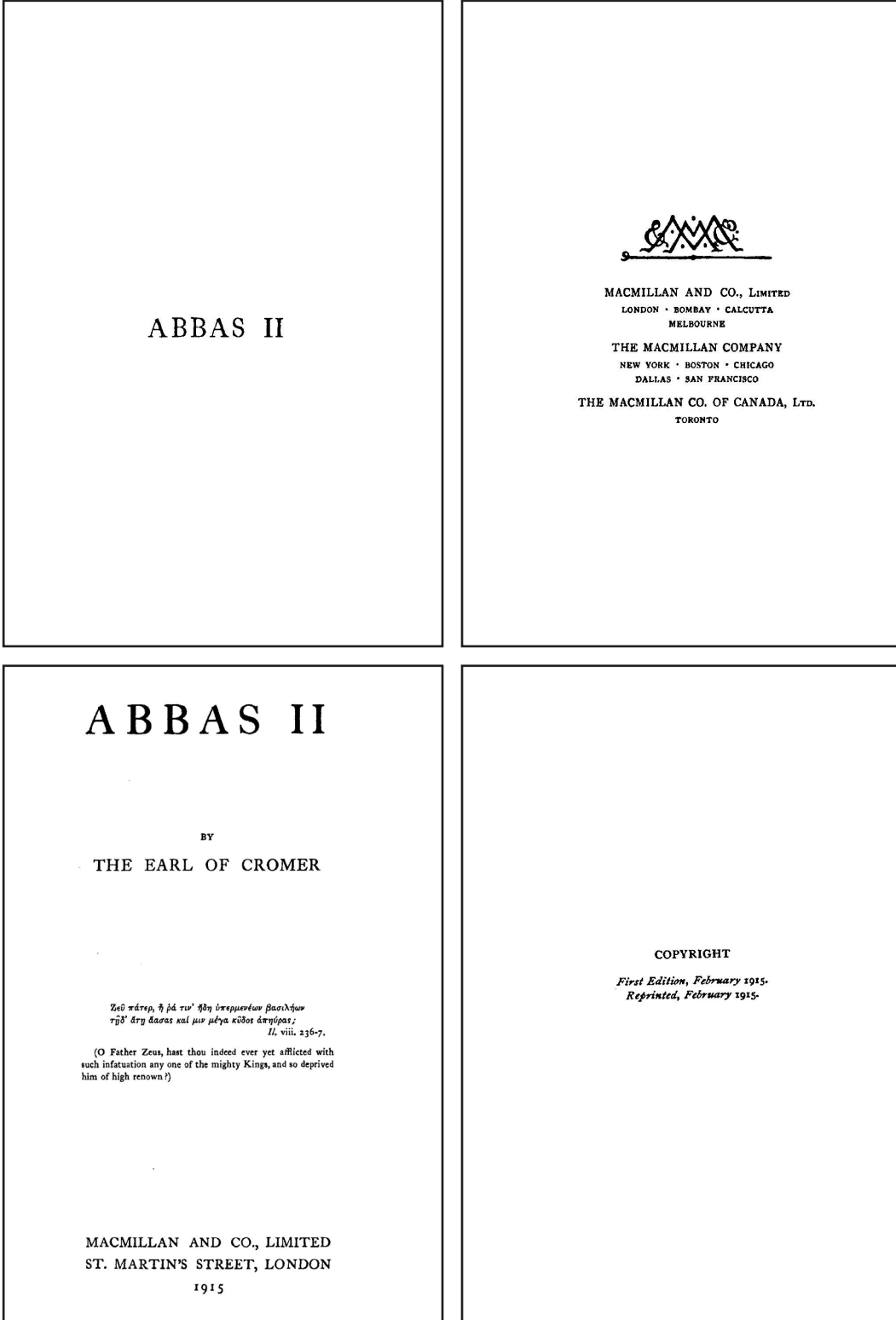
II. Abbas'ın karakter ve davranışlarına bakıldığında, onunla aramdaki ilişkilerin samimi olmasının imkânsız olduğunu göstermeye yetecek kadar çok şey anlattım. Tüm bu zorlukları yaşarken, II. Abbas'a karşı hiçbir şahsi düşmanlık beslemediğimi de eklemek istiyorum. Tarih, yönetim becerileri eski Hidiv kadar, hatta onunkinden daha elverişsiz olan pek çok Doğulu ve Batılı yöneticinin icraatlarını kaydetmiştir. Eğer hiç engellenmeden istediğini yapmasına izin verilseydi, Büyük Britanya'nın Mısır'daki medenileştirici çalışmaları zayıflardı, çeşitli yozlaşmışlıklar tekrar artardı ve hatta İsmail Paşa'nın zamanında olduğu gibi Mısır tekrar siyasi ve ekonomik maceracının mutlu av sahasına dönüşebilirdi. Pindar'ın satırlarında çok önemli doğrular var:

*Zayıf karakterli bir adamın bile bir şehri sarsması küçük bir şeydir, ama Tanrı aniden yöneticiye kalavuzlukta bulunmazsa şehri tekrar yerine sağlam bir şekilde dikmek gerçekten zorlu bir iştir.*³⁴

33 Bk, *Modern Egypt*, C. 1, s. 79-81.

34 Bay Gladstone meclise kendi özerklik yasasını (Home Rule Bill) götürürken Tennyson bu alıntıyı Bay Gladstone'a göndermiştir. Ama bu alıntı Bay Gladstone'dan ziyade II. Abbas için çok daha geçerlidir. II. Abbas zayıf karakterli bir adam ama Bay Gladstone her ne olursa olsun kesinlikle E. Myers'in ifade gibi zayıf karakterli biri değildi.

Ek II: Kitabın Aslı

PREFACE

In my work entitled *Modern Egypt*, which was published in the spring of 1908, I brought the history of Egyptian reforms down to May 1907, at which date I left the country, but the account of the principal political events connected with purely Egyptian, as distinguished from Soudanese, affairs stopped at the date of Tewfik Pasha's death, which occurred on January 7, 1892. I had, at the time of publication, written an account of the events which took place shortly after the accession of Abbas II. to the Khedivate. For reasons which must be obvious to all who are possessed of even a cursory acquaintance with Egyptian affairs, I did not at the time consider it desirable to deal publicly with this period of Egyptian history. The circumstances which militated against publication have now passed away. Owing to the peculiar conditions under which Egypt has been governed since 1882, it was inevitable that the personal character of its ruler should exercise, if not a decisive, at least a

PREFACE

quite recently been inclined to take at their face value the plausible apologies for Abbas II.'s proceedings which have from time to time been presented to them by interested, half-informed, or deluded political observers. The reasons for reticence on this subject, which obtained seven years ago, no longer exist. It is probable, though by no means certain, that if Abbas II. had continued to intrigue in the dark and to cast a prudent veil over his extreme Anglophobia, he would have remained Khedive of Egypt till the day of his death. He has, however, preferred to throw in his lot with the enemies of Great Britain, being probably under the impression that he was joining the side which would be ultimately victorious in the war now being waged. In adopting this course, he committed political suicide. There can, therefore, now be no reason why the story of the events which immediately followed his accession should not be told. That story will, I hope and believe, serve to confirm the British public in the belief that in deposing the late ruler of Egypt His Majesty's Government has not only committed an act of political justice, but that it has also acted in the best interests of the Egyptian people.

This small volume, therefore, merely deals with one chapter of contemporaneous Egyptian history. No attempt has been made to write a

vi

ABBAS II

very important influence, both on the conduct of the administration and on the general policy pursued by the British Government and its responsible agents. Most of the accounts which have up to the present time reached the public, whether of the actions or the character of Abbas II., have been incomplete or distorted, sometimes by reason of political partisanship, which when due to a genuine albeit often erroneous view of what constitutes the real interests of the Egyptian people is, to say the least, comprehensible; sometimes from sheer venality, which is far less excusable; but more often owing to the fact that no really trustworthy information, on which to form an independent opinion, has been forthcoming. Generally speaking, however, it may be said that my countrymen, who in the aggregate are always good-natured and at times perhaps somewhat unduly credulous,¹ have until

¹ The following remarks made by Sir Edwin Pears (*Turkey and its People*, p. 89), whose long residence at Constantinople enables him to speak with authority on the politics of the Near East, are topical: "In the worst periods of Abdul Hamid's reign, many English and other European statesmen who visited Yildiz came away with the conviction that the Sultan was possessed of a remarkable zeal for reform and for far-reaching projects for the welfare of all his subjects, as to whom, whether Christians or Moslems, he would never make any distinction, 'for he loved them all equally.'"

Amongst the many distinguished individuals who visited Cairo during my tenure of office, Lord Rosebery appeared to me to be easily first in his power of rapidly gauging the real characters of the leading personalities with whom he was brought in contact.

viii

ABBAS II

complete account of the events which have occurred in Egypt since 1907. I trust that the history of those events will in due course be written by some qualified person. I am not in possession of the material which would enable me to write it either with satisfaction to myself or with any real advantage to my readers. I may, however, state very briefly my personal opinion as regards the larger aspects of the various phases through which Egypt has passed during the last eight years.

My good friend, Sir Eldon Gorst, for whom I entertained the highest regard and esteem based on a long and close intimacy, succeeded at a time of very exceptional difficulty to the post which I had held for twenty-four years. The Nationalist party in Egypt, although, as I had been always well aware and as subsequent events proved to be the case, they were no faithful representatives of the opinions and true interests of their fellow-countrymen, made a considerable figure on the political stage, and to the casual observer were naturally invested with an influence and importance which they were far from possessing in reality. A Radical Government, backed by a strong Parliamentary majority, had just succeeded to power in England. The British political atmosphere was heavily charged with democratic ideals. Of these, some, such as

PREFACE

ix

the Old Age Pension scheme, which sought to obtain a very worthy object however faulty may have been the execution of the plan actually adopted, were well deserving of sympathy. Others, for various reasons, fell outside the range of practical politics, whilst a few, such as the idea that democratic pressure would compel continental Governments to effect vast reductions in their armaments and thus inaugurate an era of universal peace, were wholly illusory and could only have germinated in the brains of those who dwell in a political Cloud Cuckooland. Amongst these *idola fori*, as Bacon would have called them, the necessity for a rapid development of Western institutions in Eastern countries occupied a prominent place. Many circumstances contributed to render an experiment in this direction inevitable in Egypt. The idea that Egyptian institutions required remodelling in a Liberal sense, that insufficient attention had been paid to Egyptian education, and that the Egyptians should be allowed a greater and more effective share in the government of their own country, had been sedulously fostered both by influential politicians, who had derived their knowledge of the state of affairs from a rapid visit to Egypt, and by a section of the British press. Moreover, the unfortunate Denshawai incident, which resulted in a number of accused persons being

PREFACE

xi

made to a large audience in the Cairo Theatre on May 7, 1907, I said that the difference which divided us was "not so much one of principle as of degree. They wish to gallop. I consider that a steady jog-trot is the pace best suited to advance the interests of this country. It is a pace which has done us good service in the past. I say it should be continued, never relaxing into a walk or breaking into a gallop; and my strong conviction is that if the pace be greatly mended, a serious risk will be incurred that the horse will come down and break his knees."

Sir Eldon Gorst made a thoroughly honest and very courageous attempt to carry out the programme which, if it had not been dictated to him from the Foreign Office—a point as to which I am not in possession of sufficient information to justify any expression of opinion—was certainly prescribed for him by the circumstances with which he had to deal. No drastic change was made in Egyptian institutions, but it is easy to overrate the importance of any conceivable changes of this nature. In countries such as Egypt the manner in which the machinery of the Government is worked is of greater importance than the institutions themselves. On the other hand, a wholly new spirit was breathed into the administration. The cordial co-operation of

x

ABBAS II

condemned to sentences which, though not unjust, were, I may now readily admit, unduly severe, was vigorously exploited by the opponents of the existing regime, and gave a wholly false impression of the general spirit in which the administration of Egypt was being conducted. Further, the hopes and enthusiasm of British Liberals had been evoked by recent events in Turkey and Persia. During a very fleeting moment it appeared that the East had really awoken from its slumbers, that Eastern habits of thought had undergone a radical change, and that both of these countries had entered the path which led to genuine constitutional government. Was Liberal England, it was not unnaturally asked, to lag behind and to refuse to the Egyptians those privileges which the populations of other Moslem countries had secured on their own initiative?

I realised that, with the solution of the financial difficulties which had weighed so heavily on the early years of the Occupation, and the removal of serious international friction subsequent to the conclusion of the Anglo-French Agreement of 1904, Egyptian affairs had entered into a new phase. I foresaw that some changes would have to be made after my departure from the country, and it was mainly on this account that, speaking of my English critics in a farewell speech which I

xii

ABBAS II

the Khedive was invited, and in order to ensure that co-operation His Highness was allowed a far freer hand in dealing with matters, chiefly of a personal character, which specially interested him, than he had previously enjoyed. British guidance was reduced to a minimum, and the Egyptian Ministers, as also their principal subordinates, were made to feel that they must act on their own responsibility and to the best of their own judgment.

I have said that an experiment of this nature was inevitable. I may now add that it was as well that it should have been tried. Nothing short of an actual experiment would have convinced the Egyptian public and the extreme English sympathisers with Egyptian aspirations that, given the existing facts and the material available, a sudden change from tutelage to almost complete independence could not be effected without a serious dislocation of the whole political and administrative machinery of the country. The attempt to ensure the cordial co-operation of the Khedive was sound enough in principle, but the price which had to be paid in order to ensure that co-operation was excessive. It involved the revival of some serious abuses which had been suppressed, such as the shameless traffic in grades and decorations, and it entailed much injustice and even oppression to

PREFACE xiii

individuals. Moreover, the plan was almost certain to split on the rock of the Khedive's personal character. Like Virgil's Drances, he was "seditione potens." He was a master of petty intrigue and was so wedded to tortuous courses that he was incapable of steadfastly pursuing for long any really loyal and straightforward course of action. I have a strong conviction, based on conversations which I held with Sir Eldon Gorst shortly before his tragically premature death, that his honeymoon with the Khedive, which is a very common episode when Englishmen are first brought into close contact with Orientals of the type of Abbas II., was approaching its close. I should add in justice to the Khedive that he showed some degree of genuine gratitude for the consideration with which Sir Eldon Gorst had treated him. When he learnt that Sir Eldon was stricken with an incurable disease, he hastened *incognito* to England in order to visit him and express his sympathy. It is the best act I have ever heard of his performing. Much may be forgiven him for the real feeling which he displayed on this occasion.

As to the governing capacity of the Egyptian Ministers and their subordinates, a steady improvement had been going on for a quarter of a century. A very fair standard of honesty and

PREFACE xv

soon became apparent that it would be necessary to revert to the system of vigilant and active British supervision, and more direct interference on the part of the representative of the British Government. Moreover, indications were not wanting that a return to this system, far from being resented, would be welcomed by at least a very considerable portion—probably by a large majority—of the population of Egypt, whether foreign or indigenous. The best features of genuine but heretofore relatively voiceless Egyptian Nationalism survived and I do not doubt still survive. But the occupation of the blatant and very incapable Nationalist demagogue, whose patriotism was shown by reckless vituperation poured on the benefactors of his own country and by that alone, was gone. Lord Kitchener was sent to Cairo to assume the office rendered vacant by the death of Sir Eldon Gorst. The result has fully justified the wisdom of the choice. Lord Kitchener speedily gained the confidence of all sections of the Egyptian public, but it is especially worthy of note that he did so, not by allowing the Egyptians to govern themselves, but by exercising a stringent control over the proceedings of the Khedive, and by himself governing the Egyptians. It is more than doubtful whether the policy which he adopted would have been practicable had he assumed office three

xiv ABBAS II

capacity prevailed. The future was bright with the hope of further progress in this direction. But it was too much to expect, when scarcely a generation had elapsed since the close of the orgy of corrupt and despotic misrule in which Ismail Pasha and his predecessors had indulged, that a whole staff should have been created capable of piloting unaided the very complicated machinery necessary for the government of cosmopolitan Egypt. It may indeed be confidently asserted, looking to Sir Eldon Gorst's ability, his great moral courage, and his intimate acquaintance with Egyptian affairs, that the task which he was set to accomplish was impossible of achievement, and that in less skilful hands than his the failure would have been even more marked than was actually the case. My belief is that had he lived he would himself have initiated considerable changes in the policy with which his name is associated, and I do not doubt that he had the capacity to deal successfully with the altered conditions which would necessarily have supervened.

As events turned out, the general result of the experiment was to put back the hands of the political clock. Egyptian autonomy, far from gaining, rather lost ground. The reaction, which was anticipated by all who were really acquainted with the condition of the country, ensued. It

xvi ABBAS II

years earlier, when English belief in the growth of Oriental Constitutionalism was as yet unshaken. Certain changes have been made in Egyptian institutions. The General Assembly, which was a useless and cumbersome body, has been abolished. The powers of the Legislative Council have been somewhat increased. Both reforms were fully justified, but neither is of any very great political significance. The main change which was effected was that the government became of an even more pronounced personal character than at any previous period since the British occupation took place. That this form of government is open to some objections is sufficiently obvious, but it is suited to the actual conditions of the country, and so long as the personal power is exercised in the true interests of the Egyptian population, no very pressing need for drastic change will or need arise. It is, however, not only conceivable, but highly probable, that in the future Egyptian institutions, more especially if the Capitulations are abolished, will undergo some further transformations. Neither need any such transformations be regretted if they are gradual, and if they are carefully elaborated by those who are well acquainted with the condition and actual requirements of the country. Any sudden and complete changes will, in the future as in the past, be disappointing

PREFACE xvii

to their authors, as the country will be unable to assimilate them, and a reaction, such as that which has recently occurred, will almost infallibly ensue.

I now turn to the present and the immediate future. After hanging in the balance for a period of thirty-three years, the political destiny of Egypt has at last been definitely settled. The country has been incorporated into the British Empire. No other solution was possible. Provided that the statesmanship be skilful and that there is no undue haste, the adoption of this measure, far from hindering, will tend to facilitate the execution of that rationally Liberal policy to which Great Britain is wedded in dealing with its outlying dependencies. The tie with Turkey, which has never been of the smallest benefit to Egypt or to the Egyptians, has been definitely severed. A distinguished member of the family of Mehemet Ali, who has for long honoured me with his personal friendship, and whom I believe to possess all the qualifications necessary to fill the high office to which he has been called with advantage to the people over whom he will rule, has been named Sultan of Egypt. If I understand rightly, the hands of the British Government are free if at any future time it should be found necessary to revise this arrangement. Notably,

PREFACE xix

Any full discussion of what further steps may become necessary as a consequence of the political change which has now been made must obviously stand over until after the close of the present war. I confine my remarks, therefore, to two points of special importance.

The Capitulations must, of course, be abolished. Their disappearance is clearly foreshadowed in the despatch, dated December 19, 1914, addressed, under instructions from the Foreign Office, by the Acting High Commissioner to the newly-appointed Sultan. It would be premature to dwell on the precise method which will have to be adopted in order to ensure the attainment of this object. I wish, however, to insist on one point, to which I have on several previous occasions drawn attention. The foreign residents in Egypt cannot reasonably or rightly be considered as aliens in the sense in which that term is applied to a Frenchman resident in England or an Englishman resident in France. Both sound policy and justice point to the conclusion that, for the purposes of the present argument, they should be considered as Egyptians. I am therefore clearly of opinion that, as a consequence of the abolition of the Capitulations, some practical and unobjectionable means must be found for associating the members of the European communities in Egypt with the Government of the

xviii ABBAS II

and the point is one which may some day become of importance, nothing definite has been laid down as to the order of succession in the event of the Sultanate becoming vacant. It cannot be denied that there are some disadvantages in a Protectorate by comparison with annexation, pure and simple. The ex-territorial rights of foreigners, which since 1882 have been a thorn in the side of the British Government, do not, *ipso facto*, disappear. Moreover, although for the present I am convinced that there need not be the least apprehension on this score, there may in the future be some risk that, as in other Oriental countries, the Court may become a centre of baneful and embarrassing intrigue. Nevertheless, there can, in my opinion, be no doubt that His Majesty's Government exercised a very wise discretion in deferring to local opinion, and in showing a preference for a Protectorate as opposed to the assumption of complete sovereignty. The family of Mehemet Ali is not indeed Egyptian, but in course of time a certain amount of genuine national feeling, which has a very fair claim to be treated with respect and consideration, has clustered round the dynasty. Moreover, apart from Nationalism, legitimate Moslem sentiment will be conciliated by the fact that a Moslem will occupy the highest position in the State.

xx ABBAS II

country to such an extent as will afford reasonable facilities for them to make their voices heard. There are various methods by which this may be done. I will not now attempt to discuss their relative merits or demerits. I content myself with indicating the general principle which, as it appears to me, should be borne in mind.

The second point to which I wish to draw attention is perhaps even of greater importance. Why is it that when the local press was wholly untrammelled, and was using its liberty in such a manner as to afford the strongest arguments for putting it in fetters, when the spurious Nationalist movement of recent times was in full blast, and when the powers of intrigue of the ex-Sultan and the ex-Khedive were producing the maximum effect of which they were capable, there was never any really serious danger that Egyptian affairs would get thoroughly out of hand? Why is it that the appeals to religious zeal and fanaticism made by the Turkish militarists and their German fellow-conspirators have been wholly unproductive of result, and have been answered both in Egypt and in the Soudan by the most remarkable expressions of loyalty and friendship towards the British Government? The presence of British garrisons in Cairo, Alexandria, and Khartoum unquestionably counts for much in explanation of these very singular political

PREFACE xxi

phenomena. Something also may possibly be attributed to the fact that the more educated classes may have recognised that the Turco-Prussian regime, with which they were threatened, would assuredly combine many of the worst features both of Western and of Eastern administration. But amongst contributory causes I have no hesitation in assigning the foremost place to the fact that no general discontent prevailed of which the agitator, the religious fanatic, or the political intriguer could make use as a lever to further his own designs. In spite of the most positive assurances that they were the victims of ruthless tyranny and oppression, the populations both of Egypt and of the Soudan refused to believe that they were misgoverned. And why was it that no general discontent prevailed? Here again I have no hesitation in answering the question, although in doing so I am well aware that I may incur the charge of commending a policy for the initiation and execution of which I am myself mainly responsible. The subject, however, is too important to allow personal considerations of this nature to hinder a free expression of opinion. The true reason why there has been no general discontent in Egypt or the Soudan is, I believe, that State expenditure has been carefully controlled and has been adapted to the financial resources of the two countries

PREFACE xxiii

They will not be able to rely to any great extent on the support of public opinion, whether local or British. Englishmen are, generally speaking, very prone to form their opinions on English precedents and English practices. In their own country they have recently experienced an expansion of State expenditure and an increase of public burdens which, but a few years ago, would have been scouted as impossible, with the result that public opinion on the subject of economy has become demoralised, and that the national conscience in dealing with the economical administration of its dependencies has probably become in some degree blunted. Then, again, many leading English politicians and influential newspapers are never tired of insisting on the political desirability of pushing on Egyptian education rapidly as a preliminary measure necessary to the speedy development of local autonomy. Personally, I do not believe that such education as can be imparted in the schools and colleges¹ will ever render the Egyptians capable of complete self-government without some transformation of the national character, which must necessarily be a slow process. But that is not the point on which to insist at present.

¹ The much-vaunted German "Kultur," which, so far as it goes, is certainly of a high order, does not appear to have produced much effect, or at all events much good effect, on the German national character.

xxii ABBAS II

concerned, with the result that taxation has been low. It was futile to expect that the Egyptian fellah or the Soudanese tribesman would believe that he was oppressed and maltreated when the demands of the tax-gatherer not only ceased to be capricious, but were far more moderate than either he or his immediate progenitors had ever dreamed to be possible.

I have on many previous occasions dwelt on this subject, and if I insist on it again it is because of its supreme political importance. The corner-stone of Egyptian and Soudanese policy should be a full recognition of the fact that, in the absence of ties, such as community of race, language, religion and social customs, the only link between the governors and the governed is to be found in material interests, and amongst those interests by far the most important is the imposition of light fiscal burthens. I hold, therefore, that the political conditions with which we have to deal are such that all other considerations must yield to the necessity of keeping taxation low. Those who are really responsible for the administration of Egypt and the Soudan will have to rely almost wholly on themselves in the execution of a policy based on the principle indicated above. They will obtain but little support anywhere, for economy is always unpopular, whilst from many quarters they will of a surety be sharply criticised.

xxiv ABBAS II

I merely wish to dwell on the costliness of education, and to indicate the political unwisdom of adopting an educational policy so advanced as to necessitate the imposition of burdensome taxation. Then, again, attacks are to be apprehended from another and very different quarter. The zealous administrator, conscious of the good he is capable of performing, will clamour for more roads, bridges, hospitals, and all the other paraphernalia of advanced civilisation, and will be apt to ignore the ultimate consequences which must result from any very heavy expenditure to secure these objects rapidly.

Responsible Egyptian and Soudanese statesmen, however much they may sympathise with proposals of this nature considered exclusively on their own merits, will do well to keep alike the political dreamer and the bureaucratic administrator at arm's length. They will act wisely if they hesitate to embark on costly schemes, however tempting, until they feel assured that the resources of the country are adequate to bear the consequent charges without adding unduly to the fiscal burthens of the population. They will encourage the spread of education—especially of technical and female education—the construction of public works and other cognate forms of progress, but only so far as such encouragement can be given without having

PREFACE xxv

recourse to the imposition of fresh and vexatious taxation.

The war now in course of progress must, of necessity, cause considerable embarrassment to the Egyptian Treasury. The execution of works of public utility will, I do not doubt, have in many cases to be postponed, and progress in various directions will have to be arrested. But it is permissible to hope that the embarrassment will only be temporary. In view of the thoroughly sound condition of Egyptian State finance, and of the large reserve which, but a short time ago, was at the disposal of the Government, it ought, with reasonable prudence, to be possible to tide over the present crisis without any permanent resort to increased taxation. I notice, however, with some concern, a report in the local press that the octroi duty is to be re-established at Alexandria. It is a thoroughly bad tax, as it falls on the articles of everyday consumption used by the poorest classes. Moreover, it affords very special facilities for illicit practices on the part of the subordinate agents of the Government. I earnestly trust that octroi duties will not again be incorporated into the permanent fiscal system of the country.

I have only to add that the last chapter of this work is of recent composition. The remaining

xxvi ABBAS II

chapters were written some years ago when the occurrences which are recounted were fresh in my memory. Some alterations have, however, been made in the original text.

CROMER.

LONDON, January 26, 1915.

CONTENTS

CHAPTER I	PAGE
THE ACCESSION OF ABBAS II JANUARY-JULY 1892	
Tewfik Pasha's last illness—Measures adopted after his death— Arrival of Abbas II. in Egypt—The Firman incident— Moukhtar Pasha's interference—Situation in July 1892	1
CHAPTER II	
THE MUSTAPHA FEHMI CRISIS JULY 1892-JANUARY 1893	
Position of the Khedive—Change of Ministry in England— Effect produced in Egypt—Local situation in November— Illness and dismissal of Mustapha Pasha—Correspondence with Lord Rosebery—Riaz Pasha is appointed Prime Minister	7
CHAPTER III	
THE SEQUEL OF THE CRISIS JANUARY 1893	
Position of English parties—Attitude of foreign Governments— Riaz Pasha's attitude—Ferment in Egypt—I ask for re- inforcements—The Government complies with the request —Lord Rosebery declares the policy of the Government— Comments on his action	28

xxvii

xxviii ABBAS II

CHAPTER IV

THE RIAZ AND NUBAR MINISTRIES

JANUARY 1893-NOVEMBER 1895

	PAGE
Attitude of Riaz Pasha—The Khedive's visit to Constantinople —Obstruction in Egypt—Nomination of Maher Pasha to the War Office—The Khedive visits Upper Egypt—His conduct at Wadi Halfa—Gravity of the situation—Lord Rosebery's instructions—Attitude of France and Russia— The Khedive yields—Riaz Pasha resigns office—Nubar Pasha forms a Cabinet—Failure of the Riaz experiment— Mustapha Pasha Fehmi succeeds Nubar Pasha—Experience gained by the Khedive—Correspondence with Lord Rosebery	42

CHAPTER V

THE METHODS OF ABBAS II

Relations with Tewfik Pasha—Abbas II.'s covetousness of wealth —His courtesy and sense of humour—The administration of the Wakfs—The Mehekemeh Sheraiech —The Cadi—The case of Prince Ahmed Seif-el-Din—Intrigues with Constantinople —Protection afforded to the Young Turks—Leon Fehmi— Seizure of correspondence—Case of Osman Pasha Bederkhan —Mutiny of a black regiment—Conclusion	66
--	----

CHAPTER I

THE ACCESSION OF ABBAS II

JANUARY—JULY 1892

Tewfik Pasha's last illness—Measures adopted after his death—Arrival of Abbas II. in Egypt—The Firman incident—Moukhtar Pasha's interference—Situation in July 1892.

ON January 7, 1892, I was informed that the Khedive Tewfik, who was residing at Helouan, a few miles south of Cairo, was dangerously ill. I at once went to Helouan and saw the German doctor who was attending His Highness. He informed me that the Khedive could not live for more than a few hours.

Prompt action was necessary. Any hesitation as to the proper course to pursue might have involved serious political consequences. Mustapha Pasha Fehmi, who was Prime Minister, Tigrane Pasha, the Minister for Foreign Affairs, Sir Elwin Palmer and myself conferred together. There could be no doubt that, under the Sultan's Firman of 1873, Prince Abbas, the eldest son of

1 B

1 THE ACCESSION OF ABBAS II 3

notification should be issued to the effect that the Ministers in office would carry on the administration, *ad interim*, until Prince Abbas arrived to take up the government of the country. The adoption of this procedure rendered Turkish interference, which was to be apprehended and which would certainly have been harmful, difficult, if not impossible.

I then returned to Cairo. About 7 P.M. on the same day Tewfik Pasha died.

The programme arranged at Helouan was faithfully carried into execution. No time was given for intrigue to operate. The Sultan, *more suo*, ratified the accomplished facts. On January 8, the Turkish Ambassador in London informed Lord Salisbury that, in consequence of the death of Tewfik Pasha, it had pleased His Imperial Majesty to nominate Prince Abbas to be Khedive of Egypt, and, further, that the President of the Council of Ministers had been charged with the duty of conducting the administration temporarily until the arrival of the new Khedive.

On the Khedive's arrival in Cairo on January 16, the whole of the garrison, British and Egyptian, was paraded in the square in front of Abdin Palace; the Sultan's telegram was then read aloud, and the troops presented arms, whilst the united military bands played the Turkish National Anthem. The object of this display

2

ABBAS II

CHAP.

Tewfik Pasha, was the rightful heir. We all agreed that no time should be lost in proclaiming him immediately after the death of his father. The Firman fixed the age of majority at eighteen. Was Prince Abbas of age? No one knew the precise date of his birth. At last an old Turk, who had been for many years in the service of Tewfik Pasha, was found; from him we elicited the fact that Prince Abbas was born on July 14, 1874. He was thus still a minor. He would only attain his majority on July 14, 1892. The Firman provided that a Council of Regency should be appointed in the event of the Khedive being a minor; but it was desirable to avoid an interregnum, which would probably have given rise to intrigue and to difficulties of various kinds. When, therefore, some one whispered that the age of a Mohammedan Prince should be calculated according to the Mohammedan calendar, in virtue of which the year consists only of 354 days, I jumped at the suggestion. Under this calculation Prince Abbas had attained his majority on December 24, 1891, that is to say, fourteen days before the death of his father.

It was arranged that, immediately after Tewfik Pasha's decease, Prince Abbas, who was at Vienna, should be invited to come to Cairo, that the Sultan should be informed, and that a public

4

ABBAS II

CHAP.

was to show publicly the desire of the British Government, whilst supporting the Khedive, to recognise the legitimate rights of the Sultan.

Immediately after his arrival, the Khedive confirmed the Ministers in office. At my first interview with him he impressed me favourably. On February 21, I wrote to Lord Salisbury: "I see that the young Khedive is going to be very *Egyptian*." This gave the keynote of what was to follow.

For the moment the Khedive's vague and undisciplined Egyptian proclivities led him to engage, not in an Anglophobe, but in a Turcophobe campaign. He had started badly with the Sultan. As time went on, the relations between the Suzerain and his vassal became more and more strained. I need not add anything to the brief account which I have already given of what is known as the "Firman Incident."¹ This incident was of some duration. It lasted for three months. It ended in the complete discomfiture of the Sultan.

Another event occurred about this time, which also caused much irritation. M. de Réver-seaux, the French Consul-General, had, shortly after the Khedive's accession, hinted to me that it would be desirable to nominate a stronger, by which he really meant a less Anglophile,

¹ *Modern Egypt*, vol. ii. pp. 267-69.

1 THE ACCESSION OF ABBAS II 5

Prime Minister in the place of Mustapha Pasha Fehmi. I naturally deprecated any change.

A little later, Moukhtar Pasha pressed the Khedive to change his Ministers. He advised Mustapha Pasha Fehmi to resign, and he spoke openly of the desirability of his dismissal. Action of this sort on the part of the Turkish Commissioner was contrary to the spirit of the Firmans. I supported the Khedive in his resistance to Turkish encroachments on his prerogatives. The result was that he telegraphed to the Sultan complaining of Moukhtar Pasha's conduct, and that, in the presence both of his Ministers and of Moukhtar Pasha, who were specially summoned for the occasion, he expressed his full confidence in his Ministry. These events caused much annoyance at Constantinople. The Sultan revenged himself on England by conferring some trumpery grades and decorations on a number of Anglophobe newspaper editors and others. In the meanwhile, in so far as the supremacy of British influence was concerned, a good start had been made. The Khedive stood, for the time being, in need of the assistance of England in order to help him to withstand Turkish pressure.

After the ferment created by the Firman incident had subsided, there was a political pause. For a while, no events of any serious

CHAPTER II

THE MUSTAPHA FEHMI CRISIS

JULY 1892—JANUARY 1893

Position of the Khedive—Change of Ministry in England—Effect produced in Egypt—Local situation in November—Illness and dismissal of Mustapha Pasha—Correspondence with Lord Rosebery—Riaz Pasha is appointed Prime Minister.

IN truth, although the appearances of the moment justified me in nurturing hopes of an auspicious future, I could scarcely bring myself to believe that the first impression, which I had derived when I heard that Tewfik Pasha was dying, could turn out to be altogether incorrect. When the German doctor at Helouan told me that a change of Khedives was inevitable, it flashed across my mind at once that the flimsy political edifice known by the name of the Government of Egypt must, of necessity, be rudely shaken. Never, indeed, has Fate more richly deserved the Homeric epithet of destructive, than when, in striking down this man in the prime of life, it went far to shatter a system, the very existence of which seemed to

7

6 ABBAS II CHAP. I

importance occurred. Early in July, I left Egypt for London encouraged by the hope that the change of Khedives would not involve any considerable change in the local situation in Egypt. I was soon to be undeceived.

8 ABBAS II CHAP.

depend in no small degree on the prolongation of his life.

What, in fact, were the main features of the system under which Egypt had been governed during the decade previous to Tewfik Pasha's death? Its corner-stone was that there should be a fairly good understanding between the Khedive and a few of the highest Egyptian officials on the one hand, and the British Consul-General and a few of the highest British officials on the other hand. For ten years this good understanding existed. Friction occasionally occurred, but it was always possible to smooth matters over and to arrive at some satisfactory compromise of existing difficulties. But this system, although it worked fairly well in practice, was manifestly very artificial. Its power to resist any rude shock was, to say the least, doubtful. Indeed, the only matter for surprise was that it had lasted so long.

Was it conceivable that an inexperienced youth of eighteen, fresh from the scholastically sound but rather narrow training of an Austrian college, would possess the intelligence, patience, judgment, and self-restraint necessary to conform himself to the exigencies of a system of this sort? It was obviously highly improbable that he would be endowed with those qualities in any adequate degree. Moreover, even before the

II THE MUSTAPHA FEHMI CRISIS 9

arrival of Prince Abbas, I was warned by an Austrian friend, who was in a position to know the facts, that the authorities of the Viennese College where he had been educated had not formed a favourable opinion of his character, and that he was likely to cause a good deal of trouble. He was sure to be surrounded by bad advisers. He would belie his oriental origin if he did not, directly or indirectly, encourage sycophancy in those around him. The position of the English in Egypt rendered them peculiarly liable to misrepresentation and attack. The Khedive would of a surety be urged not to humiliate himself by listening to British advice. Let him throw off the onerous yoke of the British, which his father, who was poor in spirit, had borne all too patiently. He need have no fear of the consequences. The Egyptians could certainly govern Egypt without foreign aid. Such, at all events, was the opinion of those hybrid and nondescript Egyptians who had the ear of the Khedive, and who, more than any other class, chafed under British control. Moreover, it was pointed out that France, with Russia in the background, was an enthusiastic advocate of Egyptian autonomy.¹

¹ It will, of course, be remembered that these events occurred prior to the conclusion of the Anglo-French Agreement of 1904. This Agreement was the first step towards the establishment of that close friendship which has been fraught with so much benefit to the cause of European civilisation.

II THE MUSTAPHA FEHMI CRISIS 11

excellent Egyptian." As to Tigrane Pasha, whose plausible and fallacious reasoning appealed forcibly to the untutored mind of his youthful master, the Khedive said: "Before I became Khedive I only knew him as an Armenian, and it has been somewhat of a surprise to me to find that an Armenian could be so good an Egyptian."

The Khedive's patriotism, if genuine and directed in a healthy channel, deserved sympathy and respect. But was it genuine? Was it directed in a right channel? Did not the Khedive, and those who surrounded him, rather confound the terms Khedivial and Egyptian, which, in fact, were far from being synonymous?

These were important questions, which needed careful consideration. They acquired all the greater importance when it became apparent that the Khedive took little real interest in any matters which affected the welfare of the Egyptian population, that his ebullitions of patriotism were generally reserved for occasions when some imaginary slight had been inflicted on himself, that his character was overbearing and arbitrary, that he was unjust in the exercise of such authority as he possessed, and, generally, that he was more mindful of his personal dignity and position, as to which he was very sensitive, than he was of the true interests of his subjects. Care,

10

ABBAS II

CHAP.

Arguments of this sort could not fail to exercise an influence on a self-willed boy of an arbitrary disposition. The fact that he was a boy enhanced the difficulty of dealing with him. "The Khedive," I wrote to Lord Rosebery on November 12, 1892, "has been very foolish about a number of small things, but he is so young and inexperienced that he ought not to be judged harshly." On the other hand, it had to be borne in mind that a mischievous child of ten years old, armed with some straw and a box of matches, can cause a conflagration as well as a man of forty who is bent on committing arson. It was not easy to draw the line between the indulgence due to youth, and the severity necessary to prevent youthfulness from incurring the consequences of its own unreflecting and headstrong folly. More than this. Was it certain that the Khedive was in reality so Egyptian as at first sight appeared? His obvious intention was to pose as an Egyptian patriot. In October 1892, whilst I was absent from Egypt and Mr. (afterwards Sir) Arthur Hardinge was acting as my *locum tenens*, the Khedive complained to him that Mustapha Pasha Fehmi "was regarded by the Egyptians as too English, and not sufficiently Egyptian." On the other hand, Rouiller Bey, an Anglophobe Swiss whom the Khedive had appointed to be his private secretary, was, he thought, "a most

12

ABBAS II

CHAP.

therefore, had to be taken lest under the attractive name of patriotism, which ere now has been made to cover many foolish acts and unworthy ends, a system of personal government should be introduced similar in principle to that which had with so much labour been eradicated. The admiration which the young Khedive expressed for his despotic grandfather, coupled with the rather unseemly contempt which he displayed for the memory of his law-abiding father, also served the purpose of danger-signals, and tended to induce a belief that the patriotism, which was so freely displayed before the world, might be a somewhat spurious article.

During my absence from Egypt, a General Election took place in England. The result was that Lord Salisbury vacated office, and that Mr. Gladstone came into power. On August 18, Lord Rosebery assumed charge of the Foreign Office. The change came at a rather unfortunate moment in so far as Egyptian affairs were concerned.

It is dangerous for an oriental to base any political calculations on his own estimate of the state of party politics in England. The local politicians of Cairo were, however, unaware of the danger. They did not seek to shun it. Tigrane Pasha, more especially, was a careful student of the English newspapers. He some-

11 THE MUSTAPHA FEHMI CRISIS 18

what prided himself on the accuracy with which he could gauge British public opinion. He knew that a section of the Liberal party, which had just come into power, was in favour of the speedy evacuation of Egypt. Tigrane Pasha and his friends, therefore, urged that the moment was singularly favourable for venturing a supreme effort to throw off the British yoke. Mr. Gladstone's sentiments were well known. He would surely abide by them. In the days of Lord Salisbury an iron-fisted Consul-General could count on support, whatever he might do. But those days were happily over. The Khedive might feel assured that the British Government, led by a statesman of cosmopolitan sympathies, would side with him and not with the Consul-General.

Tigrane Pasha's inferences were erroneous, but from the facts before him they were neither incomprehensible nor devoid of some justification. It was, indeed, very unfortunate that at a time when the young Khedive's mind was in a state of flux, and when he was manifestly tending towards Anglophobia, the adventitious circumstance of a change of Government in England enabled the half-informed Cairene politicians to adduce some specious arguments, which seemed to show that the adoption of an Anglophobe policy might be crowned with success.

11 THE MUSTAPHA FEHMI CRISIS 15

was not possible to assign any one special reason for the change which had taken place in his disposition. It was true that he had first heard through the newspapers of the appointment of Sir Colin Moncrieff to a post in London, whereas he ought to have been informed at an earlier date; that an English officer, who had his back turned and did not know that he was in the presence of the Khedive, had failed to salute him; that another English officer in the Egyptian service had come to his reception in long boots, whereas he ought to have come in trousers; that an English dragoon, who but a few months previously had been hoeing potatoes in Somersetshire and who had possibly never heard that such a person as the Khedive existed, had not risen from his seat on the platform of a railway station as a train bearing the Khedive swept by; that the Sirdar would not summarily dismiss certain native officers who had committed no offence, but whom the Khedive wished to cashier without any form of trial whatsoever; that the English head of the police was equally recalcitrant, and defended the cause of a native officer who had been unfortunate enough to incur the Khedive's wrath for some trivial offence; and that these, and a host of other similar incidents, clearly showed in the eyes of a petulant boy and his sycophants the existence of a deliberate plan to

The letters and despatches which Sir Arthur Hardinge wrote during my absence prepared me for a change. "The Palace tone," he wrote on October 13, "is what the Khedive calls 'Egyptian.' Though the sympathies of most of the Beys and Pashas of the household are, from tastes and education, rather French than English, they are not in favour of French political aspirations in Egypt. Like Tigrane Pasha they fancy that they are able to rule without foreign assistance of any kind, and they are ambitious of place and power for themselves and their protégés and dependants. Of the feelings of the great body of the Egyptian people, or of any class of it outside the official, I suspect they know and care very little. They are mostly lax Mohammedans, with very free-thinking notions about religion."

The Prime Minister, Mustapha Pasha Fehmi, was evidently marked out as an object of attack. He had been in Europe during the summer. Immediately after his return to Egypt, early in October, rumours were circulated to the effect that a change of Ministers was imminent.

I found on my arrival at Cairo that Sir Arthur Hardinge's account of the local situation was correct. The Khedive, who appeared friendly in July, had become hostile in November. It

humiliate and degrade the rightful ruler of the country.¹

Petty complaints of this sort were but the outward and visible signs of general discontent, which had its origin in the fact that British troops were in occupation of the country, and that British civil and military administrators prevented the Khedive from doing what he liked, whereas he thought his will, however whimsical and capricious, should invariably be law. Those around him confirmed this view by constantly singing the refrain which Voltaire puts into the mouths of certain imaginary courtiers:

Que de grâce ! Que de grandeur !
Ah ! Combien Monseigneur
Doit être content de Lui-même !

As a natural result of this frame of mind the Khedive regarded every British official in the Egyptian service in the same light as Martial regarded Sabidius, and as the English translator of the well-known epigram regarded Dr. Fell. As I was the representative of England, I naturally found myself exalted to the chief position amongst many Sabidii. The Khedive could not say exactly why he disliked myself and other English-

¹ Some of the incidents to which I have here alluded happened rather later, but a number of others occurred which have escaped my memory. I merely wish to give specimens of the nature of the complaints which were frequently made. They were, without exception, of the most trumpery description.

17 THE MUSTAPHA FEHMI CRISIS 17

men, but he had no doubt whatever that he did dislike us.

I very soon came to the conclusion that a sharp conflict was inevitable. It is, however, generally bad diplomacy to force on a conflict even when it seems inevitable. It sometimes happens that, after all, the forecast of the most qualified observers is erroneous, and that no acute conflict occurs at all. In the particular case in point, it would have been singularly unwise to have provoked a quarrel. It was so easy for hostile, or even for friendly but ill-informed critics to invert the true order in which events would develop. All the jargon and catchwords of modern democracy were on the side of the Khedive. The powerful Government, acting on the side of right and in the true interests of a whole population, could readily be made to appear unjust, arbitrary and tyrannical, whilst the world would hesitate to believe that the weak Government, which was its opponent, was making an abusive use of its weakness, and, amidst many flowers of rhetoric, was in reality pleading the cause of oppression and misgovernment in Egypt. My course was, therefore, clearly traced out for me. The more certain the ultimate crisis, the more evident was the necessity for extreme moderation in order to avoid any suspicion that a crisis was provoked. On the other hand, if the British Government

19 THE MUSTAPHA FEHMI CRISIS 19

Pasha Fehmi was seized with an attack of congestion of the lungs. The English physician who attended him assured me that his life was in the greatest danger. It became, therefore, necessary to consider what should be done in the event of his death. On December 29, I telegraphed to Lord Rosebery :

In a conversation which Sir Elwin Palmer has had with the Khedive, the arrangements were discussed which, in the not improbable event of the Prime Minister's death, will become necessary. Riaz Pasha would be the best man to appoint, as he is the only influential Mohammedan. But the Khedive, unfortunately, very much dislikes Riaz Pasha personally, and to force His Highness to nominate him would be useless. Judging from their characters, they would, before long, be sure to quarrel. . . . Direct interference on my part will not, I think, become necessary, and I propose, as far as possible, to stand aside unless the Khedive should desire to make an appointment which is highly objectionable. With the exception of Tigrane Pasha, whom I do not wish to see named, it matters little whom the Khedive appoints.

My reasons for not wishing to see Tigrane Pasha appointed were twofold. In the first place, I felt certain that he would adopt an Anglophobe policy. In the second place, I thought that, as an Armenian and a Christian, he would be unable to control Mohammedan opinion. In discussing the matter with the Khedive, I naturally laid greater stress on the second than

18

ABBAS II

CHAP.

was forced into a conflict, it was essential that they should come out of it victorious. Diplomacy should be conducted on the principles laid down by Polonius for the guidance of his son.

On my return to Egypt, therefore, I adopted an attitude of studied moderation. To the despair of many of the British officials, I yielded on several minor points as to which they thought, with some reason, that they ought to have been more vigorously supported. I was well aware that this conciliatory spirit would be mistaken for weakness, that it would fail to conciliate, and that it would, on the contrary, afford encouragement to the commission of some flagrant act of hostility, which would ultimately necessitate strong action being taken. Nevertheless, the adoption of this attitude had, from my point of view, the great advantage that public opinion would be prepared for a conflict, and that, when the conflict eventually came, I should be in a far better position to deal with it by reason of the patience displayed in the preliminary skirmishes. It is almost always better for any one in a responsible position to be accused of undue patience than to run the risk of being charged with undue precipitancy. In this particular case, I had not long to wait before a conflict was forced upon me.

Towards the end of December, Mustapha

20

ABBAS II

CHAP.

on the first of these two arguments. On January 1, 1893, Lord Rosebery telegraphed to me that he agreed with me in thinking that it would, if possible, be advisable to avoid nominating Tigrane Pasha to succeed Mustapha Pasha Fehmi. "But," he added, "I would not push opposition too far if the Khedive is set on Tigrane." I entirely concurred in this view. On January 2, I saw the Khedive. I advised him not to nominate Tigrane Pasha, but did not place an absolute veto on his nomination. I left the Khedive with the impression that my arguments had produced little or no effect, and that, in the event of Mustapha Pasha's death, Tigrane Pasha would be selected to fill his place.

In the meanwhile, the importance of the question had greatly diminished. Mustapha Pasha Fehmi took a turn for the better; in a few days his life was out of danger. I thought that there was no longer any question of a change of Ministry. Suddenly, on January 15—that is to say, thirteen days after my last interview with the Khedive—his Private Secretary called on me and informed me that Mustapha Pasha Fehmi had been dismissed from his post and Fakhry Pasha appointed in his place. I subsequently ascertained that the Khedive's Turkish Secretary had pressed his way into Mustapha Pasha's room, and had urged him to resign

11 THE MUSTAPHA FEHMI CRISIS 21

office. The sick man, who, although recovering, was far too ill to enter into any discussion on political affairs, gave his headstrong master some sensible advice, which he would have done well to have followed. He said that before anything was definitely decided, the Khedive had better "consult Lord Cromer." Then the cry of outraged and indignant patriotism rose from those who were strutting on the political stage of Cairo. No words were sufficiently strong to condemn Mustapha Pasha's conduct. He was a traitor to his sovereign and to his country. He was pusillanimous. He was I know not what besides. Had he not, in using the very reprehensible words which I have quoted above, as good as recognised that he held office, not at the will of the Khedive, but at that of the representative of a foreign Power? No punishment short of instant dismissal could be meted out to a Minister guilty of so heinous an offence. Mustapha Pasha Fehmi was accordingly dismissed at once, as also were the Ministers of Finance and of Justice, whose sole offence consisted in having co-operated heartily with the British officials attached to their respective departments. The whole affair was conducted with a studied want of consideration towards the dismissed Ministers. The Minister of Finance, a man of some eighty years of age, as also the Minister of Justice, were left

11 THE MUSTAPHA FEHMI CRISIS 23

officially gazetted until I had had time to communicate with Lord Rosebery.

In my telegram to Lord Rosebery, after stating the facts of the case, I added :

The whole situation, not only of the English officials here, but also of the English Government, will be changed if the Khedive is permitted to act as he has done in this matter, and much trouble will be the result. A struggle with the Khedive is, as I have for some while foreseen, inevitable, and it is not advisable to delay it. I think that this opportunity for bringing matters to a head should be taken.

The Khedive has adopted his present attitude, acting, I have excellent reasons for believing, to a great extent on the erroneous belief that Her Majesty's present Government will not support me so fully as the late one did.

It would, I think, be useless for Your Lordship merely to advise. I would suggest your sending me a telegram which I could show to His Highness, distinctly stating that in such important matters as a change of Prime Minister, Her Majesty's Government expect that he should consult them, that at the present time a change appears to be both undesirable and unnecessary, and that the proposed nomination of Fakhry Pasha cannot be sanctioned by Her Majesty's Government. Authority should be given to me to take, if need be, any steps, which may become necessary, to prevent a change.

It is also the wish of the Khedive to appoint other Ministers of Justice and Finance, and I would not oppose these changes.

I would most strongly impress the importance of the present issue on Her Majesty's Government. If they permit the Khedive to win in this case, it will no longer

22 ABBAS II

CHAP.

to learn of their dismissal from subordinates in their offices, or from acquaintances whom they chanced to meet in the streets.

The reason why Tigrane Pasha had not been nominated to succeed Mustapha Pasha was that he declined office. He was aware that he could not form a Ministry which would present any of the elements of durability. But Fakhry Pasha was Tigrane Pasha's *alter ego*. It was not so much the fact of his nomination, as the manner in which he had been nominated, which was open to objection. If the Khedive had consulted me previously, I should not—more especially in view of the state of Mustapha Pasha's health, which rendered a prolonged period of rest desirable—have made any strong objections to his nominating Fakhry, or, indeed, any other Pasha. But the whole affair had been planned and executed without my being taken into council. It was impossible to acquiesce in a *coup d'état*, which swept all the Anglophile Ministers out of the Cabinet, and which was manifestly intended to deal a decisive blow to British influence.

On the afternoon of January 15, I called on the Khedive and stated my objections to the course which he had pursued. From his language I gathered that it would be difficult to get him to retrace his steps, but I obtained from him a promise that the new Ministers should not be

24 ABBAS II

CHAP.

be possible to continue the system which for the last ten years I have carried out, and it is very probable that the Egyptian question, in perhaps an objectionable form, may be prematurely thrust upon us. If, however, we once give the Khedive a lesson, it is probable that no further troubles will arise.

The Khedive kept his promise not to publish the official gazette nominating the new Ministers until I had had time to communicate with London, but they were allowed to go to their respective offices. I responded by directing the superior British officials not to recognise the Ministers until they received permission from me to do so. This measure caused great indignation amongst the friends and supporters of the Khedive.

On the 16th a Cabinet Council was held in London, with the result that the following telegram was sent to me :

Her Majesty's Government expect to be consulted in such important matters as a change of Ministers. No change appears to be at present either necessary or peremptory. We cannot, therefore, sanction the proposed nomination of Fakhry Pasha.

I was authorised to communicate this message to the Khedive and at the same time I was instructed not to take any further steps without again referring to London.

I saw the Khedive early on the morning of the 17th, and reported my interview to Lord Rosebery in the following terms :

ii THE MUSTAPHA FEHMI CRISIS 25

I went to the Palace this morning and communicated a copy of Your Lordship's telegram to the Khedive. I informed His Highness at the same time that if Mustapha Pasha was reinstated as Prime Minister, I would not object to the appointment of Mazloum and Boutros as Ministers of Justice and Finance. I told him that I felt it would be unjust of me to press for an answer immediately, and that I would, unless His Highness sent for me before, call to receive his answer to-morrow morning. There was still, I added, time to yield, and it was my earnest hope that he would take this course, as, if he did not do so, the matter might take a more serious and complicated turn. Nothing which the Khedive said gave any indication of the nature of the reply which he intended to give.

During this period I had, of course, kept myself informed of the attitude taken up by the foreign representatives, more especially those of France and Russia. Whether the French and Russian Consuls-General had been privy to the recent *coup d'état*, was open to doubt, but it was not in any degree doubtful that for a long time past their language had been of a nature to encourage the Khedive in his resistance to England. Directly, however, affairs began to take a serious turn, they became alarmed. I telegraphed to Lord Rosebery that the French Consul-General had informed one of my Secretaries that "neither he nor Moukhtar Pasha had been in any way privy to the recent change of Ministry, that he had visited the Khedive that morning, but had

ii THE MUSTAPHA FEHMI CRISIS 27

he were treated generously, all excuse for future misbehaviour would be removed.

On the afternoon of the 17th, Tigrane Pasha and Boutros Pasha called on me. Their object was to endeavour to come to some arrangement in anticipation of my visit to the Khedive on the following morning. After a good deal of discussion I agreed to the following terms. Mustapha Pasha Fehmi was not to resume office. Fakhry Pasha was to be dismissed. Riaz Pasha was to be appointed Prime Minister. Further, and this was a point to which I attached great importance, the Khedive was to make to me a formal declaration in terms which I myself dictated. He was to say that he "was most anxious to cultivate the most friendly relations with England, and that he would always most willingly adopt the advice of Her Majesty's Government on all questions of importance in the future."

On the next morning, I called on the Khedive. Matters were settled in conformity with the arrangement made on the previous evening. The crisis, in so far as it was ministerial, was thus ended. Neither party had gained a decisive victory. A compromise had been effected.

I have now to relate the sequel of the crisis.

declined to advise His Highness as to the course which he should adopt."

As to the Russian Consul-General, I felt certain from the first that I could cast an infallible horoscope of his political attitude. Russia was prepared to drive pins into England in order to please the French, but was not inclined to risk a serious quarrel out of sheer love for the Franco-Russian alliance. The Khedive was, therefore, isolated. His fair-weather friends had abandoned him. With a little determination we should be able to dictate our own terms.

On a survey of the whole situation, I thought it advisable, if possible, to settle the matter locally, without the necessity arising of further reference to London. The only way to achieve this object was not to insist on the demand that Mustapha Pasha Fehmi should be reinstated. There were, moreover, two fairly valid arguments in favour of yielding on this point. The first was that he was still so ill that some considerable time would certainly have elapsed before he would have been able to resume his work. An opportunity of re-employing him was sure to occur before long.¹ The second was that it might perhaps be wise not to humiliate the young Khedive unduly. If

¹ As a matter of fact, Mustapha Pasha Fehmi was named Minister for War in the spring of 1894, and became once more Prime Minister in the autumn of 1895.

CHAPTER III

THE SEQUEL OF THE CRISIS

JANUARY 1893

Position of English parties—Attitude of foreign Governments—Riaz Pasha's attitude—Ferment in Egypt—I ask for reinforcements—The Government complies with the request—Lord Rosebery declares the policy of the Government—Comments on his action.

THE dismissal of Fakhry Pasha was warmly applauded by the united press of England. The position of English parties was at this time somewhat peculiar. The Government majority in the House of Commons was only about forty. An important section of the Liberal party, whilst ready to follow Mr. Gladstone's guidance in respect to internal affairs, was disposed to support the foreign policy of Lord Salisbury. For some years previously the influence of what used to be known as the Manchester, or peace-at-any-price, school had been waning. This school had been created by Cobden, and was the natural outcome of the rebound from the somewhat aggressive

CHAP. III THE SEQUEL OF THE CRISIS 29

attitude and excessive interference in the affairs of continental nations, which characterised the foreign policy of Lord Palmerston. Experience had shown that a policy of complete isolation was detrimental to British interests, and might even be fraught with more danger to the peace of the world than one of undue interference. A happy and rational mean between the two extremes had been found by Lord Salisbury, whose foreign policy was approved by many Liberals, and was even vaunted by Mr. Gladstone himself. More than this, the defeats which British arms and policy had of late years sustained in South Africa, and, still more, the mismanagement of the affairs of the Soudan, had left a deep impression on the mind of the British nation. It was discovered that the indecision of a weak Government, which did not know its own mind, might be more dangerous to the interests of peace than the decisive action of a relatively strong Government, which allowed all the world to know that the dignified and rational defence of British interests abroad formed an essential part of its political programme. A breach of the peace in the Soudan had been caused by an excessive desire to throw off legitimate responsibilities which might perhaps have led to warlike operations. A stern recognition of facts was better than the most pacific intentions. Recent experience had shown

III THE SEQUEL OF THE CRISIS 31

step in the direction of actual annexation," a remark to which Lord Rosebery, with much spirit, replied that "he was aware that there had been some high-handedness; but that it had been on the part of the Khedive, who, without notice, warning, or consultation, had selected as his Prime Minister a person notoriously unfitted for the position."

At Constantinople, Sir Clare Ford reported, there was "a desire amongst the high officials of the Porte to accept the situation quietly." Somewhat later, however, when, as I shall presently show, the British garrison of Cairo was increased, the Sultan became "exceedingly angry, particularly as he had lately been boasting to his entourage that a complete evacuation would shortly follow." Whatever the cause of the Sultan's anger might be, the practical effect on his mind appears to have been identical under all circumstances. "His Majesty," Sir Clare Ford reported, "is now quite undecided as to the attitude he will assume, and is at a loss what to do."

On the whole, therefore, Mr. Gladstone's Government had greatly improved its position. The British nation, as well as foreign Powers, had been shown that, in case of need, a Liberal Government could act with vigour. The Liberal Imperialist was strengthened in his allegiance to

30

ABBAS II

CHAP.

that it was wiser to steer the ship of state than to allow her to drift rudderless down a dangerous channel. Thus, the school of Liberal Imperialism came into being. The Liberal Imperialists looked to Lord Rosebery as their leader. It was thought that, at the General Election of 1892, many waverers had decided to vote for the Gladstonian candidate on reflecting that, under Lord Rosebery's guidance, a foreign policy of which they could approve would be adopted.

The approval of the friendly Powers of Europe was not less warm than that of the British press. The Italian Minister for Foreign Affairs congratulated the British Ambassador at Rome "on the firmness with which the foolish attempt of the Khedive to thwart English policy in Egypt by his ministerial changes had been met by Her Majesty's Government"; whilst at Vienna, Count Kalnoky told Sir Augustus Paget that "it was a very good thing that it should be brought home to the world in general that, no matter what government was in power in England, the policy of Her Majesty's Government as regards Egypt would remain unchanged."

The French Government, indeed, made a rather half-hearted protest. M. Waddington objected to "the high-handed nature of the proceedings," which, he feared, "would be taken throughout Europe, as in France, to be a long

32

ABBAS II

CHAP.

his party. Liberals boasted that it must now be clear to all the world that their political opponents did not monopolise whatever talent the country possessed for dealing with foreign affairs. Moderate men of all parties were gratified at the turn affairs had taken. Hostile critics abroad muttered a few protests, but, as is generally the case, hesitated to take any action in the face of the firm front which was apparently shown to them.

It soon became clear that a mistake had been made in appointing Riaz Pasha to be Prime Minister. Yet at the time, the arguments in favour of his nomination appeared to be weighty. I thought that the wisest thing to do was not to run strongly counter to the Mohammedan movement, which the recent behaviour of the Khedive had evoked, but rather to attempt to guide it. The choice of guides was, however, very limited. The Gallicised Egyptian would carry no weight with the Mohammedans. Amongst the turbaned classes, not one could be found of sufficient education and experience to be raised to the rank of Minister. A retrograde Pasha of the thoroughgoing Turkish school was out of the question. He would have quarrelled with every European official in the country, whilst, at the same time, he would not have commanded the sympathies of the natives. Practically, if the experiment

III THE SEQUEL OF THE CRISIS 33

of guiding the Mohammedan movement was to be tried, the choice was limited to Riaz Pasha. He was less European than the Gallicised Egyptian or the Armenian. He was, as I hoped and believed, less Mohammedan than his Moslem followers. He had already been Prime Minister more than once. He knew, or should have known, the danger of encouraging the Arabist ideas, which were beginning to show themselves again under the new title of Khedivialism. He had seen his country in the throes of a rebellion, which had been quelled by the military intervention of England. He was influential, and if he used his influence in a statesmanlike manner and endeavoured to conciliate conflicting interests, it was conceivable that a real step forward might be made in the direction of Egyptian autonomy.

Any hopes I had entertained of Riaz Pasha's acting wisely were soon dashed to the ground. Instead of urging the young Khedive to act with prudence, and instead of guiding him along the path of conciliation, Riaz Pasha applauded his recent conduct, and encouraged him to act in opposition to England. On January 19, an interview took place between Riaz Pasha and Sir Elwin Palmer, to whom Riaz Pasha spoke more freely than he did to me. I telegraphed to Lord Rosebery :

D

III THE SEQUEL OF THE CRISIS 35

Egyptian, who posed as a reformer, joined hands with the retrograde Pasha, who sighed for the days when the country was governed by the courbash and by corruption. The events which had recently taken place were sedulously misrepresented by the Anglophobe press. The Khedive, it was said, had obtained a decisive victory. The fact that he had given a solemn promise to conform to English advice for the future was stoutly denied. An angry demonstration, accompanied by some violence, was made before the office of the *Mokattam*, an Anglophile native newspaper. Meetings took place in the provinces in which violently anti-European language was used. Deputations came to Cairo to congratulate the Khedive on his patriotic attitude. The Europeans became alarmed. The local banks began to refuse credit.

In spite of all these outward and visible signs, the movement was in reality hollow and fictitious. The poor, ignorant village sheikhs who, at the bidding of the Pashas, congratulated the Khedive on his resistance to the Englishman, were all the time devoutly hoping that the Englishman would stand firm against the Khedive and save them from a relapse into the abuses of the past. There was scarcely a man in the country who would not have been dismayed if the British Government had taken the Pashas at their word and with-

34

ABBAS II

CHAP.

Sir Elwin Palmer concluded that His Excellency purposed siding entirely with the Khedive, and he was much dissatisfied with the Prime Minister's language. Riaz Pasha stated, in the course of conversation, that the Khedive's conduct had immensely raised him in the popular estimation, and that all the Egyptians were now on his side; this is probably true as far as the Pasha class is concerned.

During the reign of Tewfik ministerial changes had often occurred, which had set the quidnuncs of Cairo talking. On these occasions any ephemeral excitement soon died out. It was clear, however, that in this instance popular excitement had penetrated below the quidnunc surface. An Egyptian friend of mine remarked that the situation was similar to that at the commencement of the Arabi movement, with the difference that the Khedive was regarded as the leader. Every Pasha who had been deprived of his privileges or curbed in the exercise of his ill-used power, every fanatic Moslem who cursed the Giaour in his heart, every unsuccessful place-hunter, every corrupt employé whose illicit gains had been curtailed by British control, every feather-headed young Egyptian who thought himself of equal if not of superior mental calibre to his British official superior, rallied round the foolish youth, who—probably without being fully aware of it—had raised the standard of revolt against Western civilisation. The Gallicised

36

ABBAS II

CHAP.

drawn its soldiers from Egypt. To the Western mind it would appear difficult for the same individual to be at once a patriot who wished the British soldiers to leave the country, and an advocate of good government who wished them to remain. I have dwelt to little purpose on the inconsistencies of Eastern character if I have not convinced the readers of *Modern Egypt* that the performance of this extraordinary intellectual feat is possible to some Egyptians.

But although the movement was but skin deep in the sense that some ten millions of voiceless Egyptians failed to sympathise with it, it was eminently mischievous. If unchecked, it might lead to serious trouble. Given a few unscrupulous leaders in contact with an ignorant and credulous population, and the result was difficult to foretell. Moreover, the unreality of the whole thing was only apparent to those who had some real knowledge of the country. Any one at a distance, or even an ill-informed observer on the spot, might well be deceived by the pseudo-patriotism of which so liberal a display was made. Pashas represented ideas diametrically opposed to those of the Egyptian people, but whereas the latter were silent by reason either of ignorance or fear, the former were extremely noisy and shouted not only in Arabic, but in the purest Parisian French. It was easy, therefore, for a casual observer to

III THE SEQUEL OF THE CRISIS 37

confound the voice of Pashadom and the Egyptian *vox populi*.

Before applying a remedy it was essential to ascertain the true character of the disease. For my own part I had no doubt whatever that we were suffering from a hardy belief that the existing Government in England was about to relax its hold on Egypt. This being the nature of the disease, the remedy was simple. An increase of the British garrison would serve the double purpose of preserving public tranquillity, which was seriously threatened, and of calming the troubled political waters by showing that local opinion had wholly misunderstood the attitude of the British Government.

On January 19, therefore, I telegraphed to Lord Rosebery :

Although I am satisfied with the Khedive's language and demeanour, I am at the same time uneasy about the local situation. Riaz Pasha has, I understand, lately become very religious, and would thus be predisposed to act in a fanatic and anti-European spirit. From having before felt a strong aversion for Riaz Pasha, the Khedive may now, perhaps, be attracted by his arbitrary character, and the two may unite against England. In this case trouble will follow.

The Khedive was visited yesterday by a large number of natives. Although this demonstration was in part prearranged, and although the Khedive has gained no real popularity, but very little is wanted to place him in the position of an anti-foreign and anti-Christian Egyptian patriot. That portion of the press which

III THE SEQUEL OF THE CRISIS 39

which was proceeding in the provinces was checked. The Europeans, and the large but quiescent body of well-disposed natives, were reassured. Every one felt that the British Government had given a strong indication that there was a limit to its patience, and that, in case of need, it would act in the interests of civilisation.

Shortly afterwards, Lord Rosebery wrote a despatch, which was published, setting forth the views of the Government on Egyptian affairs. After alluding to recent events, this able State paper concluded in the following terms :

Should further difficulties arise, it might be urged that the conditions of the British occupation will have changed, and it may be asked whether altered circumstances do not require a corresponding modification of policy, whether the occupation should be maintained in opposition, as it might seem, to the sentiment of important sections of the inhabitants, and whether it would not be better that it should cease.

To this view, however, certain elementary considerations oppose themselves. Firstly, it is necessary to consider the important interests, and indeed, the safety, of the large European community in Egypt. Secondly, it is by no means clear that the real feeling, even of the native population in the country, is otherwise than friendly and grateful, although it may be difficult to elicit any public or decisive expression of it. It would not be right or proper that the policy of this country, based on considerations of permanent importance, should be modified in deference to hasty personal impulse or to ephemeral agitation among certain classes.

represents ultra-Mohammedan feeling has assumed a very violent and mischievous tone.

In the opinion of General Walker and myself, the British garrison is too weak. I should wish to announce at once an increase of the garrison. Nothing which Her Majesty's Government could say or do would, I am convinced, have so much effect in preventing more trouble as the immediate adoption of this proposal, which I recommend strongly. I am anxious to announce the increase before there is time for the Khedive or Riaz Pasha to commit any further foolish acts.

After some further correspondence had passed, I had the satisfaction on January 23 of receiving the following telegram :

Her Majesty's Government have, in view of recent occurrences, and of the opinion expressed by you, and by the British General in command, determined to reinforce the British garrison in Egypt. I have to request you to make the announcement to the Khedive and his Prime Minister, without, however, assigning any reason for the measure.

The effect of this announcement was instantaneous.¹ The attitude of Riaz Pasha changed. He made some efforts to allay the excitement which his former conduct had contributed to evoke. The anti-European agitation

¹ An infantry battalion happened at this moment to be passing through the Suez Canal on its way from India to England. It was ordered to land in Egypt. Twenty-four hours after the announcement that the garrison would be increased had been made, this battalion marched into Cairo. The rapidity with which the troops appeared immediately after the announcement produced a good effect.

Thirdly, it seems impossible lightly, and on the first appearance of difficulties, to retire from the task which was publicly undertaken in the general interest of Europe and civilisation, and to abandon the results of ten years of successful effort in that direction. And, fourthly, the withdrawal of the British troops under such circumstances would too probably result in a speedy return to the former corrupt and defective systems of administration, and be followed by a relapse into confusion which would necessitate a fresh intervention under still more difficult circumstances, though it is not now necessary to discuss the particular form which that intervention might assume.

All these considerations point to the conclusion that for the present there is but one course to pursue ; that we must maintain the fabric of administration which has been constructed under our guidance, and must continue the process of construction, without impatience, but without interruption, of an administrative and judicial system, which shall afford a reliable guarantee for the future welfare of Egypt.

Circumstances might, indeed, occur of the nature I have indicated, which might render it necessary to consider the expediency of fresh consultations with the Suzerain and with the European Powers.

It would serve no useful purpose to discuss at this moment the proposals which it might, in that case, be desirable to bring forward, nor need we attempt to forecast the result. But this at least may be laid down with absolute certainty : that Egypt would in no case be released from European control, which might possibly be asserted in a much more stringent and irksome form than at present. The contingency is not immediate, but we are forced to a clearer contemplation of it by recent occurrences. On the other hand, it is impossible not to see how seriously those occurrences impair the security for order, justice, and good government which

III THE SEQUEL OF THE CRISIS 41

Her Majesty's Government have always declared, and which the Sultan and the European Powers have equally admitted to be a necessary preliminary to the withdrawal of the British troops from Egypt.

Lord Rosebery had deserved well of his country and of Egypt. He had placed Egyptian affairs on as sound and statesmanlike a footing as was possible under the difficult circumstances of the situation. He had scattered by the winds the idea that a speedy evacuation, regardless of the consequences, was contemplated. He had let all concerned know that a great nation cannot lightly throw off responsibilities which it has solemnly assumed in the face of the world.

On January 26 I telegraphed to Lord Rosebery :

The lesson which the Khedive has now received will, I am of opinion, cause His Highness to be very careful in his conduct for the present.

I was so far right that a year elapsed before the Khedive's smothered hostility to England burst again into a flame. A second lesson had then to be administered. I have now to deal with the episode which formed the subject of this second lesson.

CH. IV RIAZ AND NUBAR MINISTRIES 43

who influenced the Khedive. It was rather the Khedive and his mischievous surroundings who influenced Riaz Pasha.

During the reign of Ismail Pasha, Riaz Pasha had to deal with a situation which he thoroughly understood. He showed a high degree of courage and real statesmanship. Neither should the nature of the services he then rendered his country be in any way obscured by the events which I am now narrating. In 1893, he was dealing with a situation which he understood only very imperfectly.

Riaz Pasha had not, indeed, the political insight to deal with a situation which, it must be admitted, was beset with many difficulties. He was torn by conflicting emotions. He was anti-European, in the very legitimate sense that he wished to reduce European control over the Egyptian administration to a minimum, but he feared to give a loose rein to his real sentiments. He trifled with Moslem fanaticism, and was then alarmed at the consequences of his own acts. He disliked the English, but he preferred to fall into the hands of England rather than into those of France. He detested parliamentary institutions, but he nevertheless encouraged the Egyptian mock Parliament to assert its position and to attack England. He feared the consequences of restoring to the Khedive the personal

CHAPTER IV

THE RIAZ AND NUBAR MINISTRIES

JANUARY 1893—NOVEMBER 1895

Attitude of Riaz Pasha—The Khedive's visit to Constantinople—Obstruction in Egypt—Nomination of Maher Pasha to the War Office—The Khedive visits Upper Egypt—His conduct at Wadi Halfa—Gravity of the situation—Lord Rosebery's instructions—Attitude of France and Russia—The Khedive yields—Riaz Pasha resigns office—Nubar Pasha forms a Cabinet—Failure of the Riaz experiment—Mustapha Pasha Fehmi succeeds Nubar Pasha—Experience gained by the Khedive—Correspondence with Lord Rosebery.

"THE situation in the immediate future," I telegraphed to Lord Rosebery on January 27, 1893, "depends mainly on the influence which Riaz Pasha is able to exercise over the Khedive's mind."

As time went on two points came out more clearly day by day. The first was that Riaz Pasha was either unwilling or unable to influence the Khedive in the sense of mitigating his hostility to England. The second was that the order of things which I had hoped to see established was inverted. It was not Riaz Pasha

42

44

ABBAS II

CHAP.

power which had been so grievously abused by Ismail Pasha, but he abstained from opposing the caprices of his youthful master. He detested Arabist ideas, yet he allowed himself to drift into an unnatural alliance with those who he must have known were in reality struggling for the supremacy of the Egyptian over the Turco-Egyptian elements of native society. He wished every European official to leave the country, but he was at every turn obliged to admit that he could not dispense with European assistance. A free press was an abomination to him, yet, directly or indirectly, he encouraged the extreme of licence amongst the most pernicious class of journalists.

His acts gave fitting expression to the confusion which existed in his mind. He was constantly moving in an anti-European direction, and was then, under the stress of circumstances, obliged to retrace his steps. He refused to allow Sir John Scott and other British officials to attend the meetings of the Council of Ministers ; immediately afterwards, he was forced to sign a document which reversed his former decision. At one moment, he issued a petulant circular which virtually directed all local officials to abstain from communication with the British officers of police ; immediately afterwards, he issued another circular which flatly contradicted

IV RIAZ AND NUBAR MINISTRIES 45

his previous orders. At one moment, he encouraged fanatical journalists to attack England; at the next moment, he paid money to the most fanatical journalist in the country to desist from the publication of his newspaper and to leave Egypt.

The only incident of importance which occurred during the summer of 1898 was the Khedive's visit to Constantinople. He was accompanied by Tigrane Pasha. Great things were expected from this visit. The Khedive had begun his reign as a Turcophobe. Under the influence of Anglophobia he now veered round to the opposite pole of the political compass. He endeavoured to enlist Turkish sympathies on his side. He appealed to the Sultan to deliver him from the burthen of the British yoke. He represented the hardship of the British occupation, and made complaints, as indiscriminate as they were for the most part baseless, against the British officials in Egypt. Simultaneously with this action, Tigrane Pasha went the rounds of the foreign embassies and waxed eloquent in pleading the cause of his adopted country. A deputation of Egyptian sheikhs went to Constantinople with the object of presenting a petition to the Sultan in his quality of Khalif. "We hereby implore you, O Khalif," they said, "to consider our position with the stranger who, under specious

IV RIAZ AND NUBAR MINISTRIES 47

discontented than the Khedive. The object of their mission completely failed, while, if my informant be correct, their movements were hampered and watched to a degree which irritated them exceedingly. They were never admitted to the presence of the Sultan—for when in Yildiz Garden they were not allowed near the Imperial Kiosk—their petition remained in its cover, and they were even prohibited from seeing or living near the Khedive."

Whatever may have been the Sultan's motives, there can be no doubt that the Notables deserved the treatment they received. This petition was, in fact, one of the most farcical episodes in the whole anti-English comedy. An aged sheikh, who was known to be an Anglophile, was asked why he had signed the petition. He smiled, and answered: "It is all empty words. I often say to my camel or to my horse, if in some trifling way he tries my patience, 'Curses on you! May Allah strike you dead, oh son of a pig!' If I thought it would really happen I should be silent; but I know that the beast will remain unharmed. So also I know that the English will stay here, whether I sign a petition or not. What does it matter then? I please our lord, the Khedive; the English remain all the same and look after my interests, and every one is happy all round."

46

ABBAS II

CHAP.

pretexts, has established himself in our country, and persists in encumbering our sacred soil with his abhorred presence after many fallacious promises to quit it."

The mission was a complete failure. "The Sultan," the British *Chargé d'Affaires* at Constantinople reported, "counselled the Khedive in a fatherly way to resign himself to his fate, and trust to time, keeping on good terms with the English." Meanwhile, Tigrane Pasha "was sent for by the Sultan and warned not to follow a line of policy which might in any way create embarrassments or difficulties, nor advise the Khedive to do so." The result was that Tigrane Pasha's attitude completely changed. He expressed an earnest desire to work well with the English, and told the Italian Ambassador at Constantinople that "the Khedive's visit had completely dispelled any illusions which he might have harboured before his arrival." "On all hands," Sir Arthur Nicolson, the *Chargé d'Affaires*, reported, "the Sultan is represented as thoroughly frightened of England, and his refusal to accede to the Khedive's wishes is prompted by fear."

As to the petition of the Sheikhs and Notables, the Sultan, for obvious reasons, disliked popular demonstrations of any kind. "The Notables," Sir Arthur Nicolson wrote, "are even more

48

ABBAS II

CHAP.

It cannot be doubted that many of the signatories of the petition shared the views of this opportunist sheikh.

Thus the only result of the Khedive's visit to Constantinople was to convince him that no help was to be expected from that quarter. He went a militant, he returned a sullen and somewhat chastened Anglophobe. I had anticipated that the result of the visit would be something of this sort, and, therefore, did nothing to discourage it, although it had been suggested to me that I ought to do so.

I went to England early in July. When I returned in October the political barometer gave unmistakable signs of a coming storm. In every department of the state friction, in a more or less acute stage, showed itself between the Egyptian Ministers and the Anglo-Egyptian officials. The Egyptians were hostile and obstructive. The Englishmen resented the opposition which they had to encounter. Their resentment was natural, but they scarcely made sufficient allowance for the difficulties of the situation.

The special form which the opposition now assumed rendered it difficult to combat. When any clear issue arose, my intervention was invited, and I was generally able to arrive at some fairly satisfactory solution of the point under discussion. But it was impossible to interfere in every petty

IV RIAZ AND NUBAR MINISTRIES 49

detail of the administration. The greater part of the opposition was intangible, but was not, on that account, the less mischievous. The work of reform was obstructed in a thousand petty ways. For, in fact, almost all the officials in the country, from the highest to the lowest, formed part of the anti-English league. Not that they were all, or nearly all, Anglophobes. Far from it. The reason for their conduct must be sought in the fact that their prospects of advancement depended on whether they stood well with the Khedive and with Riaz Pasha. Both of these high authorities allowed it to be understood that none but pronounced Anglophobes would find favour in their sight. The Khedive displayed the utmost hostility to all who showed cordiality to British officials or a desire to assist them in their work. Sheikhs and Omdehs, who came to pay their respects at the Palace, were singled out by the Khedive and publicly abused as "friends of the English." One influential landowner in Upper Egypt was forbidden ever to set his foot in the Palace again, and told that, as he had thrown in his lot with the English, he had better associate only with them. His sole offence was that he had been on good terms with some British police officers.

It was clear that this state of things could not last. I had, however, no wish to precipitate a

E

IV RIAZ AND NUBAR MINISTRIES 51

time previously Moukhtar Pasha had inspected the native troops stationed at Assouan, Korosko, and Wadi Halfa. He was warm in his praises of their efficiency. The young Khedive, who was, of course, wholly ignorant of military matters, took a different view from the trained veteran who had commanded the splendid troops of his sovereign in time of war. He poured forth a stream of childish criticism on everything which he saw. He insulted British officers. He did his utmost to sow dissension in all the ranks of the army. Ultimately, affairs came to a head at Wadi Halfa. On January 19, General Kitchener telegraphed to me :

This afternoon His Highness the Khedive on parade made various observations disparaging to the English commanding officers, and afterwards said to me that it was in his opinion a disgrace that the Egyptian army should be so inefficient. I immediately tendered my resignation in respectful language. It has been evident to me and others ever since the Khedive arrived at the frontier that he has continually given expression to his dislike of almost all the English officers, and his language to-day has been the culminating point of a series of unjustified criticisms. I, therefore, felt unable to pass by His Highness' remarks reflecting on the Egyptian army without making a formal protest for their honour and credit. Thereupon the Khedive became very cordial, and begged me repeatedly to withdraw my resignation. I told His Highness that if English officers were to be rebuked in this public manner their position in this country would become almost untenable, and that if this

50

ABBAS II

CHAP.

crisis. I listened to all the complaints of the English officials, but I determined to choose my own battle-ground in the struggle which was obviously impending. It was necessary that the quarrel should be brought to a head over an issue which would, on the one hand, be comprehensible to the British public, and, on the other hand, would afford no justifiable grounds for the intervention of any foreign Powers. Knowing the characters of those with whom I had to deal, I felt convinced that, if I had the patience to wait, the folly of my opponents would afford me some suitable opportunity for striking a decisive blow. They did not belie my anticipations.

During my absence in England Maher Pasha was named Under-Secretary of the War Department. Directly I heard of his nomination I felt sure that troubles were ahead. The Khedive had already shown great want of judgment in dealing with military matters. Maher Pasha, who possessed the Khedive's confidence, set himself to work to undermine the authority of General Kitchener, the Commander-in-Chief of the Egyptian army.¹

Early in January 1894, the Khedive went up the Nile, accompanied by Maher Pasha. A short

¹ Like a good many other Egyptian officials, Maher Pasha soon learnt that his Anglophobia was a mistake. He eventually obtained civil employment and worked cordially with the British officials.

52

ABBAS II

CHAP.

state of things continued I should be quite unable to obtain the services of competent officers in the Egyptian army. His Highness assured me that he had entire confidence in me, and I gave him to understand that I would not persist in my resignation, though I did not absolutely withdraw it.

The first thing which struck me on receipt of this telegram was the gravity of the incident which it narrated. If there is one point more than another, which an official and political training of the special kind which I have undergone impresses on the mind, it is the extreme folly and danger of trifling with the discipline of any body of armed men. This folly and this danger, great under any circumstances, are multiplied tenfold when the officers are Europeans and Christians, whilst the soldiers are African or Asiatic Moslems. The British officers had for the previous ten years been endeavouring by every means in their power to inculcate loyalty to the Khedive as the first duty of the Egyptian soldier. It was natural that they should do so. Their presence in Egypt was due to the fact that the Egyptian army had mutinied against the late Khedive. Suddenly, however, the tables were turned. The young Khedive had begun to encourage disloyalty and disobedience on the part of the soldiers towards their own officers. He thus struck at the root of military discipline. Neither did he stop there. The Egyptian army

IV RIAZ AND NUBAR MINISTRIES 53

is not homogeneous. It is composed partly of blacks and partly of fellaheen. A certain feeling of animosity had always existed between the two races. The Khedive, perhaps without being wholly conscious of what he was doing, did all in his power to fan this animosity into a flame. It is difficult to find language sufficiently condemnatory of behaviour of this sort. In the course of my experience I never recollect a case of misconduct on the part of any one in a high and responsible position more mischievous than that of the Khedive Abbas on this occasion.

The second point which struck me was that the opportunity for which I had been waiting had come. It would, indeed, have been difficult to choose a more favourable battle-ground. Even hostile critics admitted that the manner in which the British officers in Egypt had created an efficient army out of very unpromising material was beyond praise. It required no argument to show that the Khedive's personal opinion on the efficiency of the army was valueless. The memory of the events of 1882 was still fresh in the minds of the public. Any one of the least intelligence could see at a glance that it would be dangerous to allow the Khedive's career of headstrong folly to continue unchecked. So long as he played with his soldiers and merely interfered in details connected with the non-

IV RIAZ AND NUBAR MINISTRIES 55

he would shrink from associating himself with conduct such as had now been revealed.

For these reasons, therefore, I felt not only that the Khedive richly deserved to be punished, and that it was in the interests of Europe and of Egypt that he should be severely punished, but also that by his own act he had placed himself in a position which rendered the infliction of adequate punishment a matter of no great difficulty. Nevertheless, every political situation, however advantageous it may at first sight appear, is attended with certain risks and dangers. The business of the politician and of the diplomatist is to estimate rightly the special risks and dangers which are associated with any special incident. Sometimes when the opportunity for striking occurs, it is unwise to exercise forbearance; a decisive blow should be given. The deposition of Ismail Pasha and the bombardment of Alexandria were cases in point drawn from the recent history of Egypt. At other times, the main point is to resist the temptation of striking too hard when the possibility of doing so presents itself. In January 1894, this temptation had, as I thought at the time, to be resisted. I felt that so long as a reasonable and moderate use of the occasion was made, much good might result, but that if the British Government attempted to abuse its position and to humble

54

ABBAS II

CHAP.

essential parts of the military organisation, the tolerance which older men willingly accord to youth might well be extended to him, albeit his behaviour often caused a good deal of unnecessary trouble. But the utmost limit of generosity could not be made to palliate the conduct of a youth, who, out of sheer wantonness of spirit, encouraged a mutiny in his own army, and thus threatened to involve others in the consequences of his own folly. Englishmen would naturally resent his behaviour to British officers of whose work they were justly proud. Neither would his conduct commend itself to the French. The latter, indeed, were directly interested in exalting the efficiency of the native army. If the Egyptian military machine were shattered, one of the main arguments on which they relied for demonstrating the absence of any need of a British garrison in Egypt would disappear. The Sultan was in much the same position as the French. Those Powers who were friendly to the British occupation of the country would see in the Khedive's conduct an additional reason for its continuance. The Egyptian Ministers would be unable to defend the Khedive. Riaz Pasha, more especially, knew from personal experience something of the confusion which results from a mutiny in the army. However desirous he might be of affording support to the Anglophobe policy of the Khedive,

56

ABBAS II

CHAP.

the Khedive to the dust, it might defeat its own object. The Khedive and his surroundings would be sure to pervert the facts. English sympathies, which are always generous, would readily be enlisted on the side of the Khedive if any feeling got abroad that an inexperienced youth who, it would be represented, had at most been guilty of nothing more than an error of judgment, was being treated with undue harshness. Moreover, excessive severity would afford a good handle for the action of hostile foreign diplomacy, which, on the other hand, would be checkmated by moderation. In so far, therefore, as the decision lay with me, I resolved to insist on adequate, but not on unduly humiliating reparation.

I make these remarks because one of my main objects in writing on Egyptian affairs has been to give to those of my countrymen who may hereafter be engaged in Oriental administration or diplomacy a series of examples showing how questions such as those which have from time to time arisen in Egypt have been treated. I leave it to them to judge whether the treatment was or was not successful.

To resume my narrative. On January 20, I sent the following message to General Kitchener :

Your action has my entire approval. You may, if you think it advisable, tell the Khedive that I have learnt with great regret of the manner in which he has

iv RIAZ AND NUBAR MINISTRIES 57

spoken of the Egyptian army, whose efficiency is undoubted, and that I have reported the matter to the Foreign Office.

At the same time I telegraphed the main facts to Lord Rosebery. I suggested that Maher Pasha should be removed from the War Office, and that, if serious opposition were offered to this proposal, I should "as a last resource threaten that the Egyptian army would be put wholly under the officer commanding the army of occupation."

Lord Rosebery at once (January 21) replied in the following decisive terms :

I have received your telegram of the 20th instant reporting the disparaging remarks made by the Khedive to the Sirdar and the English officers commanding at Wadi Halfa on the state of the Egyptian army.

You will tell the Khedive that I regard this as very serious. It appears to have become a deliberate practice with His Highness to insult British officers. Her Majesty's Government cannot allow this. Even if they were to do so, the British nation would not. The removal of Maher Pasha, who is a bad adviser, a cause of strife, and an obstacle to harmonious co-operation, and the issue of an order of the day in commendation of British officers and the army is the only reparation which, in my opinion, the Khedive can make. In the event of his refusing to give just satisfaction, stringent measures must be considered, which will have the effect of placing the Egyptian army more directly under the control of the British Government, and will afford protection to British officers from injurious treatment. I should at the same time place the public here in a position to realise

iv RIAZ AND NUBAR MINISTRIES 59

The French Consul-General came to me and endeavoured to obtain better terms for the Khedive. I told him that nothing less than the terms already demanded could be accepted. Both the French and Russian Consuls-General wished to avoid any open rupture between the British Government and the Khedive on a point as to which the latter was manifestly in the wrong. Their influence was, therefore, used on the side of conciliation.

The Khedive yielded. On January 26, he addressed a letter to the Sirdar, which was published in the *Official Journal*, and which unsaid all he had been saying for several weeks previously. He expressed his entire satisfaction with the condition of the army. "Il m'est agréable," he added, "de féliciter les officiers tant égyptiens qu'anglais qui la commandent, et je suis heureux de constater les services rendus par les officiers anglais à mon armée."

A few days later Maher Pasha was removed from the War Office, and appointed Governor of Port Said. A nominee of General Kitchener's succeeded him as Under-Secretary for War.

This "Frontier Incident," as it was called, brought about the downfall of the Riaz Ministry. So long as Riaz and his colleagues counselled unreasonable resistance to England, they acquired the fullest sympathies of the Khedive. Those

58

ABBAS II

CHAP.

the situation by publishing the various instances of insult which have recently occurred.¹

On receipt of this telegram I sought an interview with Riaz and Tigrane Pashas. I explained to them the gravity of the incident, and demanded the removal of Maher Pasha and the issue of a laudatory order of the day to the army. They saw the folly of the Khedive's conduct, but they urged that the Khedive's language might possibly have been misunderstood. In reply I told them that I could hold out no hope that Her Majesty's Government would be satisfied with mere verbal explanations, and that the satisfaction proposed was the least that could be accepted.

The Ministers then telegraphed to the Khedive ; his answer was, very wisely, not shown to me. It was, without doubt, unsatisfactory. Riaz Pasha then determined to go himself to the Khedive and endeavour, by verbal communication, to come to an arrangement.

In the meanwhile Cairo was in a state of ferment. What attitude, it was asked, would the French and Russian Governments assume ? Their attitude was much what I had anticipated.

¹ In a private telegram addressed to me on January 21, Lord Rosebery said that the publication of the facts to which allusion is made would "cause an outbreak of fury" in England. The Khedive had, in fact, brought a number of frivolous and often impertinent complaints against British officers. The last instance was that of an officer who passed him in the middle of the night without saluting. The Khedive accused the officer of being drunk.

60

ABBAS II

CHAP.

sympathies were at once alienated when, as in the frontier affair, they pointed out to him the folly of his conduct. During the next two months all the symptoms which are generally premonitory of a ministerial crisis in Cairo appeared. It became daily more and more clear that the Khedive was on bad terms with his Ministers. I could have prolonged the life of the Ministry if I had taken the initiative in affording it support. But I saw no sufficient reason for taking action of this description. Without doubt it appeared hard that the Ministers should fall by reason of the only wise act which they had committed during their tenure of office. But the Khedive's resentment against them was not altogether unjustifiable. His view of the matter was that they had first encouraged him to adopt an Anglophobe policy, and had then deserted him when the inevitable consequences of his Anglophobia were visited on his head. From my point of view, I did not consider that one friendly step, taken under compulsion, was enough to justify me in condoning a long course of previous enmity. I was well aware that if I did nothing the Ministry would almost certainly fall. I was glad that they should fall, but it seemed to me better that the impending change should to all outward appearances be the natural outcome of existing circumstances, rather than

IV RIAZ AND NUBAR MINISTRIES 61

that it should be caused by any overt act of mine. I, therefore, remained silent, and watched events.

On April 14, the Khedive sent for me and informed me that the Ministers had resigned.¹ In conformity with the promise given to the British Government in January 1893, he consulted me as to who should be Riaz Pasha's successor. I advised the appointment of Nubar Pasha. My advice was accepted. I insisted that Mustapha Pasha Fehmi and Ibrahim Pasha Fuad, both of whom had been so rudely dismissed from office in 1893, should form part of the new Cabinet. On the other hand, I intimated that I had no objection to Fakhry Pasha being included at the same time. After some little hesitation, these proposals were accepted.

I learnt one lesson from the failure of the Riaz experiment. That lesson is that it is useless to attempt to guide Moslem opinion in Egypt by Moslems of the type of Riaz Pasha. The experiment was, I think, worth trying. Had it succeeded, the local political situation might have been materially changed for the better. But the failure was complete. If it were tried again,

¹ There is very good reason to believe that, at a subsequent period, Riaz Pasha's views as regards the attitude to be adopted towards the British Government underwent a considerable change. In 1904 he made a speech, which caused much sensation at the time, in which he spoke in very laudatory terms of the progress made in Egypt under British auspices.

IV RIAZ AND NUBAR MINISTRIES 63

at a singularly opportune moment. The Khedive had been to Constantinople during the summer of 1895, and was incensed at the treatment he had received at the hands of the Sultan. Inexperienced as he was, he could not fail to see that nothing was to be obtained from the European agitators, of whom a certain M. Deloncle was the principal, and who had promised and vowed that the days of the British occupation were numbered. More than this, the Armenian question was under discussion. The attitude of the Powers, and notably of England, towards the Sultan was of a nature to afford a warning to the Sultan's vassal. Taking all these facts into consideration, it is perhaps no great matter for surprise that the Khedive adopted a comparatively friendly attitude and consented, without demur, to the nomination of the Anglophile Mustapha Fehmi to be Nubar Pasha's successor.

Experience, Shakespeare tells us, is a jewel, but he adds that it is often "purchased at an infinite rate." The Khedive paid highly, in the shape of loss of prestige and reputation, for the experience gained during the three years which immediately followed his succession. Nevertheless, that experience was of great benefit to him. He learnt that it was useless openly to resist British policy in Egypt.

There have been two turning-points in the

a second failure would almost certainly be the result. It is clear that the un-Europeanised Moslem is quite incapable of governing the Egypt of to-day. The ministerial future lies, therefore, with the Europeanised Egyptians of various types.

The history of Nubar Pasha's Ministry, which lasted eighteen months, may be told in a few lines. He was too much of a statesman not to be aware of the folly of the Khedive's conduct. He came into office avowedly as a Minister of conciliation. His efforts to conciliate the British and Egyptian officials were crowned with success. Several useful reforms, the most important of which was the reorganisation of the Ministry of the Interior, were accomplished under his auspices.

In the spring of 1895, Nubar Pasha met with a severe accident—the fracture of an ankle—which necessitated a prolonged absence from Egypt. He returned in November broken in health. His work had practically been accomplished. He expressed a very natural wish to retire from public life.¹ I am inclined to think that during those eighteen months of office, Nubar Pasha deserved the gratitude of his adopted country to a greater extent than at any previous period of his long official career.

From some points of view his retirement came

¹ Nubar Pasha died at Paris on January 14, 1899.

diplomatic history of the connection between Great Britain and Egypt since the occupation commenced in 1882. The first occurred in 1887 when, most fortunately for both British and Egyptian interests, the Sultan refused to ratify the Wolff Convention and thus relieved us of all the difficulties and embarrassment which would certainly have arisen from a premature evacuation of the country. The second was in 1894. Subsequent to the events narrated in this volume a good deal of trouble arose from time to time with Abbas II., but the battle for British supremacy was virtually fought and won during the eventful period when Lord Rosebery presided at the Foreign Office. The credit of the victory mainly lies with him, for without his cordial support I should have been quite powerless.

I cannot forbear from reproducing the following letters which we exchanged when, to my very great regret, Lord Rosebery left the Foreign Office. On March 9, 1894, he wrote to me:

MY DEAR CROMER—The sorrowful moment has come when I must say good-bye to you.

We have gone through stormy times together, and I have long come to the conclusion that you are a good man to go tiger-hunting with. I shall now only join in the sport from a tree or distant howdah, but I may yet be of use.

You know how well I wish you, and can guess how hard it is to cut the immediate bond that unites us.—
Yours sincerely,
ROSEBERY.

iv RIAZ AND NUBAR MINISTRIES 65

Almost simultaneously, that is to say on March 6, 1894, on learning that Lord Rosebery had become Prime Minister, I wrote the following letter :

MY DEAR LORD ROSEBERY—Assuming that what Reuter tells us is true, I do not know whether I ought to congratulate you or not, for possibly you may not consider the subject one for congratulation. In any case, the feeling uppermost in my mind is purely selfish, for it is one of deep regret that I shall no longer have the pleasure and privilege of serving under your immediate orders. I can never forget either the cordial support which you have given me officially, or the kindness and confidence which you have shown to me in all our unofficial relations. I hope that, in spite of your new duties, heavy though they will be, you will occasionally have time to watch the struggle with Abbas.—Very sincerely yours, CROMER.

CHAPTER V

THE METHODS OF ABBAS II

Relations with Tewfik Pasha—Abbas II.'s covetousness of wealth—His courtesy and sense of humour—The administration of the Wakfs—The Mehkemeh Sheraieh—The Cadi—The case of Prince Ahmed Seif-el-Din—Intrigues with Constantinople—Protection afforded to the Young Turks—Leon Fehmi—Seizure of correspondence—Case of Osman Pasha Bederkhan—Mutiny of a black regiment—Conclusion.

I ADD some account of the subsequent personal relations between Abbas II. and myself.

I have on the whole a pleasant recollection of my intercourse with his father during the first nine years of the British occupation of Egypt. It cannot be said that Tewfik Pasha was a man of either very strong character or of remarkable ability. But he had some sterling good qualities, to which I have on a former occasion endeavoured to do justice.¹ He had never visited Europe, but he knew Egypt well, and thoroughly understood the national character of the Egyptians. His opinions on all matters connected with the internal administration of the country were

¹ *Modern Egypt*, vol. ii. pp. 327-333.
66

CHAP. V THE METHODS OF ABBAS II 67

always well deserving of consideration. He took a real if somewhat desultory interest in political and administrative questions. I do not remember a single occasion on which any really serious difference of opinion arose between us in the discussion of such matters. I am quite confident that in no single instance did my interference become necessary by reason of Tewfik Pasha attempting to commit any arbitrary or unjust act either to enrich himself or in order to wreak vengeance on some individual who had incurred his displeasure. He was careful in the management of his private affairs, and his behaviour in his personal relations with his subjects, in so far as it came within my cognisance, was irreproachable.

My relations with Abbas II. were, of course, of a wholly different nature. At the time of his accession to the Khedivate he was too young to have gained any political or administrative experience. He had lived almost entirely in Europe, and was therefore devoid of local knowledge. I never knew him to take any real interest in the larger questions of internal administration, but he constantly interfered in the nomination of officials, his selections being wholly governed by his personal interests and predilections. In contradistinction to what happened in the days of his father, for whose memory he showed but

68 ABBAS II CHAP.

little filial piety, the friction which arose between us was almost entirely due to personal questions. The Khedive's main wish in life apparently was to enrich himself by every possible means in his power. As a matter of fact, he did amass great wealth, which he squandered, and eventually got himself into a very embarrassing financial position. He was constantly coveting some Naboth's vineyard lying in proximity to his own estates, and inasmuch as, following the precedent set by his grandfather, Ismail Pasha, for whom he had a great admiration, he was scrupulously careful to observe legal forms, it was often no easy matter to prevent great injustice being done in the name of the law.

Before proceeding any further I may perhaps allude very briefly to some silly stories which appeared from time to time, mostly in the English press, in connection with alleged "incidents" which occurred in the course of my discussions with the Khedive. They were all pure inventions. Abbas II., who is very well-mannered, always treated me with the utmost courtesy, and I trust that, on my part, I was never wanting in that outward deference which constituted a legitimate prerogative of his high position. Lord Canning said very wisely during the Indian Mutiny that there could be no greater mistake than to confound violence and vigour. It is an equally

v THE METHODS OF ABBAS II 69

great mistake, in dealing with high-class Orientals, who are almost invariably very courteous, to confound firmness and the use of discourteous or intemperate language. In dealing with Abbas II. it was particularly easy to conform to all the conventional laws of politeness, for he was not only intelligent, but possessed a genuine sense of humour, which always elicited my warmest sympathies. I give an instance in point. At one time he was a good deal alarmed at the presence in Egypt of a large number of Italian artisans who had been imported to work on the Assouan dam. Many of them were believed to be extreme anarchists. A couple of so-called "secret" police officers, whose identity was well known to every resident in Cairo, were brought from Italy, and were always in close attendance on the Khedive. In the course of conversation on one occasion I said to His Highness that I did not think he need be much alarmed, for that if the anarchists murdered any one they were quite as likely to murder me as him. The idea was, he evidently thought, novel and felicitous; he at once appreciated the latent humour of the situation. His face was wreathed with smiles as he joyously replied, "Tiens, c'est vrai!"

The peculiar nature of those institutions which are essentially indigenous afforded great facilities to the Khedive for opportunities to add to his

v THE METHODS OF ABBAS II 71

the conviction that the most extreme partisan would hardly be able to convince the Egyptian public that a covert attack was aimed at the religion of Islam by an attempt to deal with a matter of this sort. But beyond this I did nothing. It was reserved for Lord Kitchener to take the matter seriously in hand, to eliminate the Khedive's interference, and to place the administration of the Wakfs on a greatly improved basis. I regard this as one of the most useful and beneficial reforms undertaken in Egypt for a long time past.

The Mehkemeh Sheraieh may be described as a sort of Egyptian Court of Chancery. It deals with all matters connected with the personal status of Mohammedan Ottoman subjects, such as divorce, testamentary succession, etc. These matters are governed by the Sacred Law of Islam, which, most unfortunately for Moslems, cannot be changed. It is this immutability which, almost as much as polygamy and slavery, has checked progress in all Moslem countries. The Cadi, or Chief Judge, in these Courts has, until quite recently, always been a Turk, appointed from Constantinople. During the latter part of my tenure of office in Egypt the Cadi was a fine specimen of the old ultra-conservative Turkish school. He was a thorn in the side of the British judicial reformers. He was convinced

70

ABBAS II

CHAP.

private fortune. These were the administrations of the Wakfs and the Mehkemeh Sheraieh.

The administration of the Wakfs deals with all matters connected with religious and charitable endowments, the estates of minors and others incapacitated from managing their own affairs, and cognate matters. The revenues at the disposal of the Administration are very large. They have for a long time past been grossly mismanaged. Of late years the abuses have been singularly flagrant, the Khedive having practically taken the Administration into his own hands. I was well aware of these abuses, but I postponed taking any very drastic steps to reform them. My reasons were twofold. In the first place, I thought it desirable to allow the nascent Moslem discontent on the subject to mature and to blossom into a really effective demand for radical change before laying hands on an institution which, in the eyes of the Egyptians, is vested with a semi-religious character. In the second place, in view of the growing demand for Egyptian autonomy, I thought it desirable that a very long and patient trial should be given in order to see how far the Egyptians themselves, without any European aid, could reform an essentially indigenous institution. I did, indeed, manage to get some order introduced into the accounts, being stimulated to exertions in this direction by

72

ABBAS II

CHAP.

of the perfection of the system with which he was associated, and offered the most stubborn resistance to all attempts at reform. Personally, I had a great liking for him. He had his good points. He was perfectly honest, and, to the best of my belief, was wholly incapable of being bribed. He was also independent and absolutely refused to lend himself to the Khedive's projects for the acquisition of wealth. I sometimes endeavoured to convince him that the judicial system which he administered could perfectly well be reformed without in any way infringing the Sacred Law of Islam. I would point out that in India even Christian judges administered the law to the perfect satisfaction of Moslem litigants, and I would urge that there surely could be no objection to the appointment of Moslem judges to the Mehkemehs who had received a sound legal education instead of selections being invariably made from what are known as the "turbaned" class. To all these arguments he was absolutely impervious. Nevertheless, when he was able to help the course of natural justice without straining his very sensitive Islamic conscience, he was quite willing to do so. For instance, cases occasionally occurred of native Christians becoming Moslems in order to get rid of their wives and to marry others. Under the Moslem law, which then governed the proceedings

v THE METHODS OF ABBAS II 73

of the husband, the children could be taken away from their Christian mother. Thus, grave and cruel injustice was done. When I spoke to the Cadi on the subject, he would reply, with perfect reason, that if the matter were brought before him sitting in his judicial capacity, he could not do otherwise than decide according to the strict letter of the law, but he would add that he had no sort of sympathy for the profligate husband, that he held in the utmost scorn persons who professed conversion to Islam from interested motives, and that if, as was sometimes the case, I could arrange matters according to what I thought right by moral pressure or by extra-legal methods, in which he had no part, he would certainly not take the initiative in raising objections. I considered that these sterling and by no means very common qualities amply compensated for the sturdy opposition which the Cadi offered to all judicial reforms. Unfortunately, after I left Egypt the legal reformers, exasperated by their inability to introduce the changes which they, I do not doubt with great reason, held to be necessary, made a strenuous effort to get rid of this obstructionist Cadi. They found a natural and very willing ally in the Khedive, whose motives were of a very different character from theirs. They were successful. A new Cadi was appointed from Constantinople.

v THE METHODS OF ABBAS II 75

consent of the Khedive he was sent to reside in a private lunatic asylum in England. He was very rich. I believe that the revenue derived from his landed estates amounted to about £40,000 a year. In this case I insisted on an Egyptian being appointed to manage the estates, who, though not a man of any very special ability, was believed to be perfectly honest and upright. After I left Egypt, my nominee was removed. The Khedive practically took the affair in hand himself, and there can be little doubt that he appropriated a large sum of ready money which had been allowed to accumulate, as well as the annual revenue from the property. I was not, therefore, surprised to read quite recently the following passage in the *Egyptian Gazette*: it is a translation of a paragraph which appeared in an Arabic newspaper:

The examination of the accounts of the Daira of Prince Ahmed Seif-el-Din Bey has resulted in disclosing the fact that enormous amounts of its revenues have been either misspent or transferred into other channels. The Khedive is the chief trustee of the estate.

Another fertile source of friction with Abbas II. was that he became a pliant tool in the hands of the Sultan Abdul Hamid. Intrigues with Constantinople were specially rife during what is known as the "Sinai Peninsula" incident, when a determined but wholly unsuccessful effort

74 ABBAS II

CHAP.

The result was that the reformers, who, I have reason to believe, subsequently recognised that they had made a mistake, were greatly disappointed. Really effective reform of the Mehkemehs was not facilitated, whilst on the other hand the cause of justice suffered, for the new Cadi became a ready tool of the Khedive.

Thus, with the command of the Wakfs Administration and a servile judge presiding at the Mehkemehs, great facilities were offered to the Khedive for the execution of his plans to enrich himself.

The abuses which occurred, and of which I do not doubt only comparatively few reached the ears of the British authorities, were unquestionably very numerous. I need not, however, dilate on them at length. Indeed, after a lapse of some years the details of most of the cases which occurred in my time have escaped my memory, and in matters of this sort accuracy of detail is essential. I give, however, the main features of one notable case. It is typical of many others.

A member of the Khedivial family, named Seif-el-Din Bey, endeavoured to assassinate his brother-in-law, Prince Ahmed Pasha Fouad. He was tried by a Criminal Court and sentenced to a term of imprisonment. Subsequently it was ascertained that he was insane. With the full

76 ABBAS II

CHAP.

was made by the Sultan to extend the Turkish frontier to a line running from El Arish, on the Mediterranean coast, to Suez.¹ The Young Turk party owe to England a deep debt of gratitude, which they have certainly not repaid, for the protection afforded by the British Government to many of their members who had fled to Egypt. From a purely technical point of view the Sultan was probably within his legal rights in demanding that Ottoman subjects who had incurred his displeasure should be handed over to him, but it was practically quite out of the question that, so long as the British Government exercised a paramount influence in Egypt, political offenders should be delivered up to such semblance of justice as would have been meted out to them at Constantinople. Of course, it was frequently alleged that the individual whose presence was required at Constantinople was not a political

¹ At the present moment it is perhaps of some interest to record that about this time I was approached on the subject of allowing a railway to be constructed from Syria to Port Said. I do not know where the capital was to come from, or who were the real originators of the project. I do not think it emanated from Berlin or Constantinople. The agent who spoke to me on the subject was a Belgian gentleman, who was a personal friend of my own and a warm supporter of the British occupation of Egypt. However this may be, I discouraged the proposal and mentioned in the course of conversation that if at any time a railway was constructed to connect the two countries the line would of course have to be laid along its whole length within 100 yards of the seashore, so as to be well under the fire of the guns of the British fleet. I never heard anything more of the proposal.

v THE METHODS OF ABBAS II 77

offender but was charged with some criminal offence. In such cases the answer was that there was no desire to shield criminals, and that, if the evidence was sent to Egypt, the accused person should be tried by an Egyptian criminal court. Of course, no evidence was ever forthcoming.

I give a few instances to show the extent to which the Khedive was mixed up in affairs of this sort.

A man named Leon Fehmi was at one time employed as a spy at Constantinople. He subsequently incurred the displeasure of the Sultan. His life was in danger and he fled to Egypt. The Sultan was very desirous that he should be sent back to Constantinople. He was accordingly induced to go to the Khedive's Palace at Alexandria. On his way there he met a friend, whom he requested to inform me of the facts in the event of his not returning in a few hours. After waiting the allotted time, his friend telegraphed to me, I being then at Cairo. I at once despatched a very capable British officer in the Egyptian service to Alexandria with instructions to see the Khedive and to enquire into the facts of the case. The Khedive positively denied all knowledge of Leon Fehmi's whereabouts, and further denied that he had ever been summoned to the Palace. These assertions were repeated by the Khedive at a subsequent interview

v THE METHODS OF ABBAS II 79

views. Leon Fehmi was himself not deserving of much sympathy. I considered that the dignity of British principles had been sufficiently vindicated by saving the man from the clutches of the Sultan. I therefore remained silent.

I give another instance. One day the English head of the Cairo Police came to see me and informed me that a wardrobe in a certain house contained a quantity of documents which gravely compromised a number of Young Turks, that a lawsuit, believed to have been instigated by the Khedive, had been instituted against the proprietor of the house, who was in embarrassed pecuniary circumstances, with a view to seizing these documents, that the Young Turks were much alarmed, that there was even some possibility of an attempt being made on the Khedive's life if he allowed the papers to fall into the hands of the Sultan, and that, if anything was to be done, prompt action was necessary, as the seals of the Tribunal were about to be affixed to the wardrobe containing the incriminating documents. It is a serious matter to break the seals affixed by order of a law-court. In order, therefore, to avoid the occurrence of any such contingency, I authorised the head of the police to go at once to the house, break open the wardrobe and bring its contents to the British Agency. This was accordingly done. The papers were subsequently destroyed.

78 ABBAS II

CHAP.

between His Highness and myself, accompanied by indignant remonstrances against the unworthy suspicions which had been cast on his conduct. It subsequently transpired that Leon Fehmi on arrival at the Palace did not see the Khedive himself, but was taken on board His Highness's yacht, which was about to proceed to Constantinople. Subsequently, that is to say after the Khedive's interview with the British officer, he was landed. When the Khedive gave me his word of honour that Leon Fehmi was not imprisoned in his Palace, he spoke the truth; but he omitted to state that the man was forcibly detained in a house situated in the immediate neighbourhood.

In consequence of the stir which had been made, Leon Fehmi was not sent to Constantinople. He was smuggled off under a guard to Port Said and there placed on board a steamer which was about to proceed to Marseilles. He subsequently returned to Egypt and published an account, which I believe to have been substantially correct, of all that had occurred. No one believed him. The local press, both European and Egyptian, scouted his story, and were loud in their expressions of indignation at the false aspersions which had been thrown on the Khedive. For my own part, I did not think myself called upon to correct these erroneous

80 ABBAS II

CHAP.

A third case, which is perhaps worth citing, is that of Osman Pasha Bederkhan, who was the head of a great Kurdish family, and who had been the favourite *aide-de-camp* of the Sultan. He fell into disfavour in consequence of being suspected of Young Turk proclivities, but he succeeded in avoiding arrest and in escaping to Egypt. I saw him and informed him that if during his stay in Egypt he abstained from intrigues he would be protected. He promised to do so, and kept his word. The Sultan confiscated all his property, degraded him from the ranks he held, and requested that he should be sent to Constantinople. The request was refused. Subsequently, the Khedive did his utmost to induce Osman Pasha to go to Constantinople. The Pasha applied to the British Agency for advice. He was told that he had much better remain in Cairo. Eventually, he was shown a correspondence which, it was alleged, had passed between an agent of the Khedive and the Private Secretary of the Sultan. The latter said that His Imperial Majesty was quite convinced that he had been in error, that he regretted what had passed, and that he was anxious on Osman Pasha's return to restore him to favour and to the enjoyment of all his estates. Compensation would also be afforded to him for the losses which he had incurred. Osman still doubted, and the

v THE METHODS OF ABBAS II 81

Khedive then said that as a proof of his friendship, etc., and as Osman would at first be somewhat straitened, he would ask him to accept a temporary loan of a large sum (I believe it was £500) to tide him over his difficulty. This finally persuaded the Pasha that the offer was genuine. He accordingly agreed to go to Constantinople. Abbas II. gave him a draft on the Ottoman Bank, letters of high recommendation, etc., and he went off without again communicating with the British Agency, beyond leaving a verbal message of gratitude and explanation with a friend. On arrival at Constantinople he was seized on board the ship, thrown into prison, and thence despatched to the interior of Tripoli. After some long while he was released (before Abdul Hamid's fall) and returned to Constantinople. Being there in the utmost distress he bethought himself of the Khedive's draft, which he had managed to retain. He took it to the Bank; it was sent in to the Manager, and handed back to him inscribed: "Traite annulée par ordre de Son Altesse le Khédive le . . .," the date being the day following that of Osman's embarkation from Alexandria. The cancelled draft was seen by my Oriental Secretary, Mr. H. Boyle.

I cite another case of a different description as illustrative of the difficulties which arose in dealing with Abbas II. It shows that the

v THE METHODS OF ABBAS II 88

condemned men and address them in words which were of my own choice and which I had caused to be translated into Arabic. The Khedive thus found himself on the horns of a dilemma, for refusal and assent to my proposal were probably both highly distasteful to him. If he refused, he laid himself open to grave suspicion of having fomented a mutiny in his own army, as his grandfather had done before him.¹ If he consented, it would at once become apparent to the mutineers that they could expect no effective help from him, and that his influence for evil in the army would, to say the least, be greatly impaired. As I had anticipated, he chose the latter course.

I have now said enough to show that, looking to the character and behaviour of Abbas II., it was practically impossible that any really cordial relations could exist between him and the representative of the British Government in Egypt. I would add that throughout all these difficulties I never entertained the least personal animosity against Abbas II. History has recorded the deeds of many Eastern and perhaps of some Western rulers who were quite as unfit and indeed even more unfit to govern than the ex-Khedive. But I felt very strongly that, if he were allowed to pursue his way unchecked,

¹ See *Modern Egypt*, vol. i. pp. 79-81.

82 ABBAS II

CHAP.

incident already narrated in this volume did not altogether cure him of his desire to tamper with the discipline of the army. At the commencement of the South African War, several of the best British officers in command of the black battalions of the Egyptian army quartered in the Soudan rejoined the regiments in the British army to which they belonged. Owing to circumstances which I need not relate in detail, and which would very possibly never have occurred if these experienced officers had not been obliged to leave, some discontent prevailed in the army. One black battalion broke into open mutiny. The Khedive had, it was currently reported, used language which allowed the mutineers to think that he sympathised with them. The mutiny was suppressed without bloodshed. Some of the ringleaders were tried by court-martial and condemned to various terms of imprisonment. They were sent to Cairo to undergo their sentences. In speaking to the Khedive on the subject, I thought it desirable to ignore altogether his alleged complicity with the mutineers, of which, of course, it would have been very difficult, and perhaps altogether impossible, to obtain any absolutely conclusive evidence. I dwelt, therefore, wholly on the grave disloyalty which some of his troops had displayed towards his own person, and suggested that he should see the

84 ABBAS II

CHAP. V

the civilising work which Great Britain has undertaken in Egypt would be gradually undermined, that corruption of various sorts would again become rampant, and that there was even some risk that, as in the days of Ismail Pasha, Egypt would again degenerate into being the happy hunting-ground of the political and financial adventurer. There is a good deal of truth in Pindar's lines :

*Ῥάδιον μὲν γὰρ πόλιν σείσαι καὶ ἀφανροτέροις
ἀλλ' ἐπὶ χύρας αὐτῆς ἔσσαι δυσπαλὸς δὴ γίγνεται, ἑξαπίνας
εἰ μὴ θεὸς ἀγμόμενος κυβερνατῆρ γένηται.¹*

¹ *Pyth.* iv. 272-74 : "It is a small thing even for a slight man to shake a city, but to set it firm again in its place this is a hard struggle indeed, unless with sudden aid God guide the ruler's hand."

Tennyson sent this quotation to Mr. Gladstone when the latter introduced his Home Rule Bill into Parliament. But it is much more applicable to Abbas II. than to Mr. Gladstone, for the former is and the latter, whatever else he may have been, was very distinctly not ἀφανροῦς—an expression which E. Myers translates "a slight man."

THE END

BY THE EARL OF CROMER.

MODERN EGYPT

With Portrait and Map.

Library Edition: 2 vols. 8vo. 24s. net.

Popular Edition: 1 vol. 8vo. 7s. 6d. net.

TIMES.—"An event of far more than mere literary interest. It is a contribution of first-rate importance to the applied science of statesmanship—a contribution for which it would be hard to find a parallel."

Mr. SIDNEY LOW in the *STANDARD*.—"The book is not only absorbing in its interest, but it is a contribution to contemporary history of the highest importance. . . . To those who want to know how modern Egypt came into being, and to those who would learn what modern Egypt is, the book is invaluable. It may be supplemented; it cannot be superseded."

Mr. SPENSER WILKINSON in the *MORNING POST*.—"Stands almost alone in literature. . . . Of absorbing interest, it tells from beginning to end a story which is perhaps the most dramatic that has passed before the eyes of Englishmen now in middle life. The story is told by the most competent witness with rare exactitude, with perfect lucidity, and with comments which reveal an even judgment."

WESTMINSTER GAZETTE.—"A fascinating book—a book through which the central stream of narrative runs broad and clear, and in which our guide is no mere historian piecing together the records of others, but himself the chief actor in the scenes that he describes."

LONDON: MACMILLAN AND CO., LTD.

BY THE EARL OF CROMER.

POLITICAL AND LITERARY ESSAYS. 1908-1913.

8vo. 10s. 6d. net.

OBSERVER.—"Happy, indeed, is he who, having done his day's work, can retire upon such a store of refreshing and varied interests as are represented in this volume."

ATHENÆUM.—"Lord Cromer has collected some of his miscellaneous writings, and he deals, in most pleasant fashion, with many matters—with questions of Government, with books and songs, and with men as different the one from the other as were Disraeli and Wellington—and under his guidance we often get a peep at what goes on behind the scenes on the political stage. . . . There are many good stories in the book."

POLITICAL AND LITERARY ESSAYS. Second Series.

8vo. 10s. 6d. net.

TIMES.—"The essays show that Lord Cromer is a man not only of wide interests but of wide knowledge. He covers a large field, including modern English biography, France and Germany past and present, the state of the East, various questions of current politics, and a number of subjects so miscellaneous that they extend from the ancient Athenian Empire to the Mormons. . . . The three essays on Modern Germany, two of which are devoted to the book recently published by the late Chancellor, Prince Bülow, are eminently worth reading at the present time."

PARAPHRASES AND TRANSLATIONS FROM THE GREEK. Crown 8vo. 5s. net.

THE SITUATION IN EGYPT. 8vo. 1s. net.

DISRAELI. Extra Crown 8vo. 1s. net.

LONDON: MACMILLAN AND CO., LTD.